

Марыя Верціхоўская

Урокі літаратуры

пошук і творчасць

Мінск
Літаратура і Искусство
2008

УДК 373.5.016:821.161.3.09

ББК 74.268.3(4Бел)

В 36

Рэцэнзенты:

Бельскі А. І., доктар філалагічных навук, прафесар;

Саламевіч А. У., старшы выкладчык БДПУ

Верціхоўская, М. І.

В 36 Урокі літаратуры: пошук і творчасць : дапаможнік для настаўнікаў / Марыя Верціхоўская. — Мінск : Літаратура і Искусство, 2008. — 224 с.: іл.

ISBN 978-985-6720-41-6

Кніга ўяўляе сабой зборнік распрацовак урокаў розных жанраў. Урокі адпавядаюць канцэпцыі літаратурнай адукацыі і патрабаванням найноўшых педтэхналогій. Урокам пазакласнага чытання па творах Р. Баравіковай і А. Федарэнкі папярэднічаюць артыкулы, прысвечаныя творчасці гэтых пісьменнікаў, і аналіз канкрэтных твораў, паводле якіх прапануюцца распрацоўкі ўрокаў.

Спалучэнне ў кнізе «Урокі літаратуры: пошук і творчасць» творчага, аналітычнага і метадычнага аспектаў будзе цікавым і карысным не толькі для настаўнікаў-практыкаў, але і для выкладчыкаў, студэнтаў філалагічных факультэтаў — для ўсіх, хто цікавіцца здабыткамі сучаснай і найноўшай літаратуры.

УДК 373.5.016:821.161.3.09

ББК74.268.3(4Бел)

ISBN 978-985-6720-41-6

© Верціхоўская М. І., 2008

© Афармленне. РВУ «Літаратура і Искусство», 2008

Пра аўтара

Марыя Іванаўна Верціхоўская — аўтар шматлікіх кніг і артыкулаў, якія ў першую чаргу адрасаваны настаўнікам і школьнікам. Яна даўно і мэтанакіравана працуе на нашу нацыянальную школу, клапаціцца пра метадычнае забеспячэнне вучэбнага працэсу якаснымі распрацоўкамі ўрокаў. Яе кнігі і публікацыі запатрабаваны настаўнікамі краіны, карыстаюцца папулярнасцю, што сведчыць пра несумненны аўтарытэт і прафесійную кампетэнтнасць аўтара. “Урокі літаратуры: пошук і творчасць” — чарговая кніга, дакладней дапаможнік, майстра педагагічнай справы, таленавітага метадыста-практыка, які прадэманстравалі арыгінальнасць і глыбіню творчага мыслення, з поспехам рэалізаваў сучасныя падыходы і тэхналогіі ў літаратурным навучанні.

Пры распрацоўцы ўрокаў розных тыпаў і відаў М. І. Верціхоўская арыентуецца на дзеючыя праграмы па беларускай літаратуры (2007 г.), таму гэтую навучальную кнігу можна выкарыстаць у вучэбным комплексе для 12-гадовай агульнаадукацыйнай школы. Кніга дапаўняе і пашырае змест падручнікаў (напрыклад, урокі па творчасці В. Быкава), змяшчае абсалютна новы, вельмі каштоўны матэрыял для правядзення ўрокаў пазакласнага чытання.

“Урокі літаратуры: пошук і творчасць” — гэта больш, чым, уласна кажучы, урок. Аўтар глядзіць на ўрок як на магчымасць духоўнай сустрэчы і дыялогу з маладым пакаленнем, шчыра дбае пра выхаванне асобы з выразным патрыятычным і гуманістычным светапоглядам, глыбокай унутранай культурай. Метадычныя распрацоўкі М. І. Верціхоўскай пераконваюць, што настаўнік літаратуры — не ўрокадаўца, гэта чалавек у школе з асаблівай місіяй — прапаведніцтва добра і праўды, любові і міласэрнасці, высакароднага служэння іншым (такім акурат паўстае Алесь Мароз з быкаўскай аповесці “Абеліск”). Марыя Іванаўна Верціхоўская прапаноўвае розныя па форме ўрокі, яны ўяўляюць сабой творчыя даследаванні арыгінальных твораў беларускай літаратуры, у ходзе якіх адбываецца цікавы і захапляльны працэс судумання, сутворчасці, сумеснага — настаўніка і вучняў — пошуку адказаў на важныя маральныя пытанні. Навучанне літаратуры для М. І. Верціхоўскай — гэта спасціжэнне закладзеных у ідэйным змесце важных ментальных сэнсаў, агульначала-вечых каштоўнасцей, і таму аналіз твора

набывае аналітычную заглыбленасць і скіраваны на тое, каб актывізаваць працу душы і думкі вучня, развіваць яго эмацыянальны і інтэлектуальны патэнцыял, крытычнае і мадэлюючае мысленне, творчыя здольнасці. У аўтара-метадыста ёсць свая педагагічная канцэпцыя твораў, уласны вывераны навуковы падыход да іх інтэрпрэтацыі і прэзентацыі (аповесці Р. Баравіковай, А. Федарэнкі так скрупулёзна, грунтоўна прачытаны ўпершыню).

Такім чынам, метадычныя распрацоўкі М. І. Верціхоўскай па творах беларускіх пісьменнікаў — гэта набытак творчы і наватарскі, а таму заслугоўвае таго, каб патрапіць да чытача ў выглядзе асобнага выдання, якое будзе адным з адметных зрэзаў метадычнай думкі на сучасным этапе.

Бельскі А. І.,
доктар філалагічных навук, прафесар.

Лесвіца Жыцця і Галгофа Сотнікава
Урок-блок на аповесці Васіля Быкава “Сотнікаў”

Жанр урока: урок-даследаванне

10 клас

*То была апошняя міласць, святая раскоша,
якую, бы ўзнагароду, даравала яму жыццё.*

В. Быкаў

Уступ-матывацыя тэмы ўрока і задачы настаўніка

Літаратуразнаўца Дз. Бугаёў назваў аповесць Васіля Быкава “Сотні-каў” (1970) “адным з самых дасканальных твораў не толькі ў самога пісьменніка, але і ва ўсёй тагачаснай літаратуры пра вайну”¹.

Пра выключнае месца і ключавую ролю аповесці “Сотнікаў” у творчасці В. Быкава яскрава сведчыць і такі факт, што з усіх яго твораў толькі адзін названы імем галоўнага героя. Толькі для Сотнікава В. Быкаў зрабіў такое выключэнне. І не выпадкова: у вобразе гэтага героя рэалізавана вызначальнае ў светапоглядзе, светаразуме пісьменніка, якія ён сам вызначыў як **канцэпт уальнасць**.

Аповесць моцна звязана і з папярэднімі творамі, у прыватнасці з “Круглянскім мостам”. І найперш з ідэяй, рэалізаванай у вобразе Ляховіча, які таксама ідзе на шыбеніцу з цвёрдым перакананнем: лепш памерці чалавекам, чым “жыць скацінай”.

Аднак ні ў адным са сваіх папярэдніх твораў В. Быкаў не дасягаў такога ўзроўню **філасофскай матывацыі выбару** ў бесчалавечных абставінах, як у аповесці “Сотнікаў”, якую з поўным правам можна назваць праграмным творам пісьменніка, бо яна вызначыла сутнасць і магістральны накірунак творчасці класіка на многія гады, аж да сярэдзіны 90-х гадоў мінулага стагоддзя. У гэты і ранейшыя перыяды творчасці быкаўскі песімізм адносна бесчалавечных абставін спалучаўся з аптымізмам і верай у чалавека².

Ва ўсіх творах В. Быкава відавочны евангельскія рэмінісцэнцыі (запазычанні, асацыяцыі) на самых розных узроўнях. Аднак у аповесці “Сотнікаў” евангельскія асацыяцыі дасягаюць такой максімальнай згущанасці і такога ўзроўню, які дазволіў пісьменніку узвесці свайго героя на вяршыню Лесвіцы Жыцця. “Апошняя імгненні жыцця” Сотнікава асветлены Боскай лобойю да людзей, разуменнем іншых і дараваннем ім за тое, што яны не змаглі зрабіць так, як ён.

Ларыса Шапіцька паставіла паводле “Сотнікава” выдатны фільм — “Узыходжанне”, адзначаны Дзяржаўнай прэміяй СССР. Аднаслоўнай назвай фільма рэжысёр выявіла глыбіннае разуменне не

толькі духоўнай сілы і велічы галоўнага героя, але і філасофскай сутнасці твора, рэалізаванай у ім пісьменніцкай канцэпцыі.

1. Бугаёў Дз. Я., Верціхоўская М. І., Верціхоўская В. У. Вывучэнне творчасці Васіля Быкава ў школе. — Мінск, 2005. С. 77.

2. У апошнія гады жыцця ў светапоглядзе В. Быкава адбыліся істотныя змены, што, безумоўна, паўплывала і на творчасць. У ёй ужо пісьменніцкі песімізм адносна бесчалавечных абставін спалучаўся з песімізмам адносна чалавека.

Ва ўсіх творах В. Быкава відавочны евангельскія рэмінісцэнцыі (запазычанні, асацыяцыі) на самых розных узроўнях. Аднак у аповесці “Сотнікаў” евангельскія асацыяцыі дасягаюць такой максімальнай згущанасці і такога ўзроўню, які дазваляў пісьменніку узвесці свайго героя на вяршыню Лесвіцы Жыцця. “Апошнія імгненні жыцця” Сотнікава асветлены Боскай любоўю да людзей, разуменнем іншых і дараваннем ім за тое, што яны не змаглі зрабіць так, як ён.

Ларыса Шапіцька паставіла паводле “Сотнікава” выдатны фільм — “Узыходжанне”, адзначаны Дзяржаўнай прэміяй СССР. Аднаслоўнай назвай фільма рэжысёр выявіла глыбіннае разуменне не толькі духоўнай сілы і велічы галоўнага героя, але і філасофскай сутнасці твора, рэалізаванай у ім пісьменніцкай канцэпцыі.

Аповесць “Сотнікаў”, як і належыць шэдэўрам сусветнага ўзроўню, пазбаўлена маралізавання і дыдактыкі. Юнаму чытачу няпроста пазнаць і зафіксаваць для сябе тэацыяны працы душы Сотнікава, якімі абумоўлена яго ўзыходжанне.

Працы душы “при включенном разуме”, “сутворчасці” з пісьменнікам патрабуе прачытанне высокамастацкага твора, якое з поўным правам можна параўнаць з пошукам-даследаваннем, спасціжэннем мудрасці, схаванай, “як ядро ў арэху, як золата ў пяску, як сіла ў каштоўным камені” (Ф. Скарына).

Задача настаўніка — паспрыяць вучнёўскаму разуменню філасофскага зместу аповесці “Сотнікаў” і пісьменніцкай матывацыі выбару чалавека ў бесчалавечных абставінах з мэтай спасціжэння вучнямі духоўнага вопыту творцы, засведчанага ў аповесці.

Задача ўскладняецца тым, што рамкі двух-трох урокаў выключаюць прымяненне такога метаду аналізу, як “услед за аўтарам”. Выключана на ўроках і даследаванне “д’ябальскіх”, бесчалавечных абставін, па словах А. Адамовіча, **“трагічнага тупіка бездухоўнай сілы”**. Абставіны ўжо тым бесчалавечныя, што патрабуюць ад герояў выбару паміж смерцю і жыццём цаною

сумлення. Пра сітуацыю, што папярэднічала выбару, няхай хтосьці з вучняў нагадае класу дзвюма-трыма фразамі. Да прыкладу, так: два партызаны, Рыбак і Сотнікаў, выконваючы заданне, трапілі ў палон і былі кінуты ў камеру. Там апынуліся і тыя, хто сустрэўся героям зусім выпадкова, — Дзёмчыха і лісянкоўскі стараста Пётра Качан. З імі ў камеры і іншыя нявінныя ахвяры, сярод якіх яўрэйская дзяўчынка Бася.

“Кампазіцыйнымі” момантамі любога аналітычнага даследавання з’яўляецца вызначэнне:

аб’екта і прасторавых межаў пошуку (дзе шукаць?);

прадмета (што шукаць?);

мэты і перспектывы (дзе чаго шукаць?).

Даследавання, паводле акрэсленай мэты, патрабуюць выбар, зроблены галоўнымі героямі, і вытокі, матывы выбару, а таксама наступствы ўчынкаў і зробленага Сотнікавым і Рыбаком выбару.

Галоўным жа прадметам вучнёўскага даследавання павінна стаць цэнтральная філасофская праблема твора, дакладней, яе вырашэнне ў аповесці “Сотнікаў”.

В. Быкаў так пісаў пра задуму “Сотнікава”: “Перш за ўсё і галоўным чынам мяне цікавілі два маральныя моманты, якія, спрасціўшы, можна сфармуляваць так: *“Што такое чалавек перад знішчальнай сілай бесчалавечных абставін? На што ён здольны, калі магчымасці абараніць жыццё вычарпаны ім да канца і прадужліць смерць немагчыма?”*

Мэта ж любога аналізу, якімі б шляхамі, метадамі ён ні здзяйсняўся, — прагматычная: спасцігнуць, усвядоміць духоўны вопыт пісьменніка, пачуць сказанае ім пра тое, што ён **“знает лучше всех на свете”** (А. Твардоўскі), каб узбагаціць сябе, сваю душу. Гэта значыць авалодаць скарбамі, якіх *“ні моль, ні ржа не знішчаюць і злодзеі не падкопваюць і не крадуць”* (Евангелле ад Мацвея, 6:20).

Аналітычнае даследаванне патрабуе не толькі падмукавага (ведання тэксту), але яшчэ і арыенціру-падказкі, своеасаблівага ключа, “зрячего посоха”, якімі настаўнік надзяляе вучняў, ведучы іх да мэты. Такім “ключом” з’яўляецца эпіграф да ўрока:

...То была апошняя міласць, святая раскоша, якую, бы ўзнагароду, даравала яму жыццё.

Эпіграф уяўляе сабой перыфразу — моўную загадку. У гэтых ключавых словах твора — быкаўская канцэпцыя асобы, адказ пісьменніка на ім жа пастаўленага пытанні: ***“Што такое чалавек перад знішчальнай сілай абставін? На што ён здольны, калі магчымасці абараніць жыццё вычарпаны ім да канца і***

прадухіліць смерць немагчыма?”

Сама быкаўская перыфраза-афарызм скіроўвае і настаўніка на эўрыстычныя прыёмы аналізу твора.

Уроку папярэднічае карпатлівая падрыхтоўка

Умовы двух-трох урокаў, адведзеных на вывучэнне буйнога філасофскага твора, не дазваляюць настаўніку выкарыстаць толькі эўрыстычныя пошукавыя пытанні, каб весці вучняў да акрэсленай мэты. Такі прыём аналізу надзвычай эфектыўны, але ён патрабуе значна больш часу. На этапе падрыхтоўкі да ўрока не заўсёды можна спрагназаваць, якое ж пытанне будзе асабліва складаным для вучняў. Незапланаваная сітуацыя будзе вымагаць ад настаўніка не толькі імправізацыі, але і новых пытанняў, карэкцыі сваіх метадаў і прыёмаў. Гэта ў сваю чаргу справакуе франтальныя прыёмы аналізу, у якіх пошукавая, магістральная лінія ўрока можа аслабнуць. І ўрок будзе загублены вялікім мноствам пытанняў, сярод якіх немінуча будуць і дробязныя. Маналагічнае, а тым больш дыскусійнае маўленне ў такой сітуацыі стане немагчымым. Праблематычнай стане і праца з тэкстам, без якой любы ўрок літаратуры можна лічыць загубленым. Нават урок пазакласнага чытання.

Нам падаецца, што найбольш мэтазгоднай у канкрэтнай сітуацыі будзе сістэма дакладна сфармуляваных і скурпулёзна прадуманых **рознайзроўневых арыентацыйных пытанняў і заданняў**: да прыкладу, 5 блокаў, у кожным — па 3 пытанні і заданні.

Калі ж праз гэтыя пытанні настаўнік не толькі арыентуе вучняў на пошук, але і ўзбройвае іх прыёмамі даследавання, здзяйсняе кіраўніцтва як у час даследавання, так і ў час прэзентацыі напрацовак, то такія “блокі” з поўным правам можна назваць **тэхналагічнымі картамі**, або арыенцірамі.

За тыдні два да ўрока карты публікуюцца на стэндзе, каб вучні, аб’яднаўшыся ў пары ці суполкі, выбралі адпаведную іх аналітычнаму ўзроўню і пачалі падрыхтоўку да ўрока. Каардынацыю падрыхтоўкі настаўнік здзяйсняе праз памочнікаў-кансультантаў ці кіраўнікоў суполак.

Карты-арыенціры складаюцца настаўнікамі з тым разлікам, каб на кожным этапе ўрока (а такіх адносна аналізу будзе 3) кожная суполка змагла ўдзельнічаць у вырашэнні ключавых праблем урока:

паводле выбару Сотнікава і Рыбака і матываў іх выбару;

паводле роўных магчымасцяў і розных адпраўных зыходных момантаў у выбары герояў;

паводле вынікаў, наступстваў выбару Сотнікава і Рыбака.

Карта-арыенцір № 1

1. Падрыхтуйце мастацкае чытанне ўрыўкаў (унутраныя маналогі Сотнікава і Рыбака), у якіх выяўляецца стан душы і рэакцыя абодвух герояў на безвыходнае становішча — палон.

2. Прывядзіце з тэксту ўсе заўважаныя вамі факты “ненадзейнасці”, страху, разгубленасці, маладушша Рыбака яшчэ да таго, як ён патрапіў у палон.

Падрыхтуйце спіслы пераказ артыкула В. Быкава “Як была напісана аповесць “Сотнікаў”. (Быкаў В. Праўдай адзінай. Літаратурная крытыка, публіцыстыка, інтэрв’ю. — Мінск, 1984).

3. Якое прызначэнне вобраза падлетка ў будзёнаўцы (раздел 18) і нямога дзялога Сотнікава і хлопчыка ў будзёнаўцы?

Карта-арыенцір № 2

1. Якое назначэнне кампазіцыі аповесці?

Супастаўце пакуты Сотнікава і Рыбака ў безвыходнай сітуацыі.

Вызначце агульныя моманты ва ўнутраных маналогях герояў і зрабіце адпаведныя высновы.

2. Прывядзіце з тэксту ўсе заўважаныя вамі факты міласэрнасці, тава-рыскасці Рыбака, яго здольнасці пераадолець страх, ратаваць іншых.

Выверыце гэтыя факты стаўленнем Сотнікава да Рыбака да пераломнага ў іх адносінах моманту (да спрэчкі паміж імі, пасля якой іх дарогі, вобразна кажучы, разышліся) і зрабіце свае высновы.

3. Вызначце лексічнае значэнне слоў “вытокі” і “матывы” ў дачыненні да слова “ўчынак”.

Якія моманты ў творы з’яўляюцца пісьменніцкім даследаваннем **вытокаў** учынкаў Сотнікава і Рыбака, а якія — даследаваннем **матываў** учынкаў?

Карта-арыенцір № 3

1. Падрыхтуйце з тэксту кароткія цытаты, якімі вызначаецца стан душы Сотнікава і Рыбака ўжо непасрэдна перад допытам. Зрабіце адпаведныя высновы.

2. Якія эпизоды з жыцця Сотнікава служаць выяўленню аўтарскай думкі пра тое, што **нічога выпадковага ў жыцці не бывае**? Які з вытокаў подзвігу Сотнікава, на ваш погляд, з’яўляецца вызначальным?

3. Якое назначэнне 16-га раздзела ў аповесці? Якая

сотнікаўская выснова “дала магчымасць строга вызначыць яго выбар”, пасля якой высновы ён не толькі набыву “палёжку” і “яснасць”, але і “прыдбаў сабе як бы нейкую незалежнасць ад драпежнае сілы ворагаў”?

Карта-арыенцір № 4

1. Падрыхтуйце мастацкае чытанне дыялогаў Сотнікаў — Партноў і Партноў — Рыбак; вызначце ролю гэтых дыялогаў у матывацыі выбару Сотнікава і Рыбака.

Зачытайце з тэксту словы, якія, на вашу думку, з’яўляюцца прэамбулай гэтых дыялогаў і характарызуюць, вызначаюць стан душы Сотнікава і стан душы Рыбака. Зрабіце выснову, як душэўны стан герояў паўплываў на вынік допыту.

2. Дазнайцеся з дапамогай тлумачальных слоўнікаў лексічнае значэнне слоў “*міласць*”, “*раскоша*”. Якое значэнне набываюць гэтыя словы ў кантэксце 18-га раздзела?

3. Параўнайце выснову Сотнікава ў апошнюю ноч жыцця (“*смерць усё вызначала навек*”) з яго высновай у апошнія імгненні жыцця (“*смерць нічога не вырашае <...> Толькі жыццё дае людзям пэўныя магчымасці <...> толькі жыццё можа процістаяць злу і несправядлівасці. Смерць — нішто.*”).

Як вы разумееце такую вонкава парадаксальную супярэчлівасць разваг Сотнікава? Якая, на ваш погляд, пісьменніцкая думка, філасофія ў ёй выяўляецца?

Карта-арыенцір № 5

1. Якая кампазіцыйная адметнасць 13-га раздзела ў аповесці?

Падрыхтуйце мастацкае чытанне па ролях дыялога Сотнікава і Рыбака (ад слоў: “*Хто гэта?*” да слоў: “*Толькі пачні!*”).

Вызначце сутнасць спрэчкі паміж Сотнікавым і Рыбаком. Дзеля гэтага выкарыстайце словы “*мэта*” і “*сродкі*”. Як вы зразумелі маральна-этычны аспект быкаўскай канцэпцыі, рэалізаванай праз дыялог-спрэчку паміж Сотнікавым і Рыбаком?

2. У 18-ым раздзеле В. Быкаў афарыстычна, вобразна сфармуляваў філасофскую думку пра самую галоўную магчымасць чалавека ў “бесчалавечных абставінах”. Зачытайце ўрываек, у якім выяўляецца быкаўская філасофская канцэпцыя асобы. Якімі моўнымі сродкамі карыстаецца пісьменнік у прыведзеным вамі ўрыўку, каб узмацніць пафас заключанай у ім філасофскай думкі?

3. Аўтар аднаго літаратуразнаўчага артыкула пра аповесць “Сотнікаў” піша:

Вобраз хлапчука сімвалічны і шматзначны ў

сістэме мастацкіх вобразаў аповесці: ён ўсё бачыў, усё зразумеў і здагадваўся пра пятую, вольную, без Рыбака, пятлю. Гэта — надзея на **адплату за здрадніцтва**, надзея на сведку, бо калі ён ёсць, то **будзе адплата і помста**. Хлапчук запомніць духоўную моц Сотнікава... Са спадзяваннем на гэту памяць звязана спадзяванне на будучае чалавецтва гэтага героя аповесці і самога твора.

У якой адпаведнасці знаходзяцца быкаўскі тэкст, быкаўская выснова і меркаванне літаратуразнаўцы?

У “апошнія імгненні” жыцця Сотнікава аўтар узвёў яго на самую высокую прыступку Лесвіцы Жыцця, паводле Боскага сэнсу. Вызначце гэтую “прыступку”, засведчаную пісьменнікам ва ўзыходжанні свайго героя.

Абсталяванне ўрока:

партрэт пісьменніка (2–3 фотаздымкі); “Беларуская энцыклапедыя”, т. 3, разгорнуты на с. 371, з якой пачынаецца вялікі чатырохстаронкавы ар-тыкул пра жыццё і творчасць В. Быкава; 6-томны прыжыццёвы збор твораў; вучнёўскія ілюстрацыі да аповесці “Сотнікаў” і інш.

На дошцы трэба напісаць тэму, эпіграф да ўрока, а пасля вызначэння вучнямі іх задачы на ўроку — і яе. Неабходна напісаць і словы Быкава, у якіх сфармулявана задума “Сотнікава”:

Што такое чалавек перад знішчальнай сілай бесчалавечных абставін?

На што ён здольны, калі магчымасці абараніць жыццё вымарпаны ім да канца і прадухіліць смерць немагчыма?

Мэтазгодна на адваротным баку дошкі напісаць і ўрывац з літаратуразнаўчага артыкула (с. 7–8). Для зрокавага ўспрымання ўсімі вучнямі ён будзе неабходны напрыканцы ўрока.

Заўвага. Настаўнік прадугледжвае прыёмы і сродкі актывізацыі ўвагі вучняў у час прэзентацыі напрацовак усімі суполкамі. Важна, каб вучні не толькі чакалі сваёй чаргі “выгаварыцца”, а крытычна ўспрымалі вусныя выказванні таварышаў, маглі ў патрэбны момант уключыцца ў дыскусію, дапоўніць, канкрэтызаваць ці аспрэчыць папярэдняю выснову. Дзеля гэтага, да прыкладу, у кожнай суполцы будзе “крытык-эксперт” ці “стэнаграфіст”, які зафіксуе толькі высновы іншых суполак. Да таго ж, вынікі ўзаемакантролю будуць выкарыстаны ў час рэфлексіі ўрока,

што, безумоўна, павысіць яе ўзровень.

Вельмі важна, каб карты-арыенціры былі размножаны. Каб кожны вучань меў перад сабой не толькі сваю, а ўсе; ведаў, на якое пытанне адказваюць яго таварышы. У карце-арыенціры ўтрымліваецца не толькі пытанне, але і накірунак яго вырашэння. Да таго ж, гэта значна эканоміць час на ўроку, бо не будзе неабходнасці зачытваць усё заданне.

Ход урока

I. Слова-пралог да ўрока.

Варыянтаў уступу можа быць вялікае мноства. Яго змест вызначае настаўнік. Магчыма, ён палічыць мэтазгодным выкарыстаць тую інфармацыю, якая ўтрымліваецца ва ўступе да гэтай метадычнай распрацоўкі (пра выключнае месца і ключавую ролю аповесці ў творчасці Быкава; пра назву твора і назву фільма Л. Шапіцкі, у якой выяўляецца глыбіннае разуменне філасофскага зместу твора).

Магчыма, настаўнік палічыць неабходным патлумачыць сэнс крылатага выразу “Лесвіца Жыцця” як духоўнай эвалюцыі чалавека. А яна магчымая толькі ў выніку працы душы, самай цяжкай, але і самай дастойнай чалавека перамогі над самім сабой, над тым заганным, што ёсць у яго душы. Паводле хрысціянскага веравучэння, вяршыняй Лесвіцы, што вядзе да Жыцця вечнага, з’яўляецца не чалавечая, а Боская любоў да людзей. Сутнасць яе сфармулявана ў адной з Нагорных пропаведзяў Ісуса Хрыста: **“Вы чулі, што сказана: “любі бліжняга твайго і ненавідзь ворага твайго” (Левіт, 19, 18). А Я кажу вам: любіце ворагаў вашых, дабраслоўце праклёншчыкаў вашых, рабіце добро ненавіснікам вашым і маліцеся за крыўдзіцеляў і ганіцеляў вашых, і будзеце сынамі Айца вашага нябеснага <...> Бо калі вы будзеце любіць тых, хто вас любіць, дык якая вам узнагарода?”** (Евангелле ад Мацвея, 5:43–45, 46).

Магчыма, настаўнік палічыць мэтазгодным паведаміць вучням пра тое, што ў гісторыі і мастацтве многія (як, да прыкладу, Ф. Ніцшэ) прапаноўвалі і нават дэманстравалі (як А. Гітлер) свой адказ на пытанне, чым і як можна “ашчаслівіць” чалавецтва. Іх “адказ” засведчаны як найвялікшая трагедыя, роўнай якой не ведала гісторыя...

У творчасці Фёдара Дастаеўскага таксама ёсць адказ на філасофскае пытанне: **чым уратуецца свет і чалавецтва?** Словы: **“Чалавецтва ўратуецца прыгажосцю”** сталі крылатымі. Яны нават

кашчунна эксплуатаюцца рознымі мадэльнымі фірмамі сумнеўнага тыпу. Вядома ж, Дастаеўскі меў на ўвазе духоўную прыгажосць, духоўнасць увогуле, а не знешнюю, паводле прыдуманых чалавекам стандартаў кшталту 90:60:90.

В. Быкаў не адмаўляе высновы свайго куміра (згадаем, што А. Талстой і Ф. Дастаеўскі былі асабліва шанаваныя Быкавым), а ўсёй сваёй творчасцю толькі канкрэтызуе яе. У гутарцы з Ю. Залоскам В. Быкаў казаў: **“Чалавецтва ўратаецца падзвігам духу”**. Письменніцкі адказ на самае хвалючае пытанне чалавецтва рэалізаваны ў аповесці “Сотнікаў” з выключнай мастацкай сілай.

Заўвага. *Нашмат лепш, калі пранікнёнае ўступнае слова скажа вучань, падрыхтаваны настаўнікам. Згадаем, што, паводле ўсіх без выключэння найноўшых педтэхналогій, настаўніка на ўроку павінна быць як мага менш. На ўроку ён — “закадравы вобраз” ці, у крайнім выпадку, “дырыжор”, каардынатар і павінен рабіць толькі тое, што за яго не зробіць ніхто. Дарэчы, карты-арыенціры і папярэдня падрыхтоўчая праца настаўніка дазваляе яму быць “у цені” на працягу значнай часткі ўрока і перыядычна з яго выходзіць, калі гэта будзе неабходна.*

II. Вызначэнне вучнямі задачы ўрока і прыёмаў яе вырашэння.

Настаўнік:

— Супастаўце тэму, жанр, эпіграф да ўрока, сфармуляваныя В. Быкавым пытанні адносна задумы аповесці “Сотнікаў” з уласнымі напрацоўкамі паводле карт-арыенціраў і паспрабуйце вызначыць сваю задачу на ўроку.

Вучань:

— У працэсе даследавання вытокаў і матываў выбару герояў у “бесчалавечных абставінах”, нам належыць “пачуць” адказ пісьменніка на ім жа сфармуляваныя пытанні. Магчыма, падказка ў эпіграфе, які ўяўляе таксама словы Быкава, прычым з тэксту аповесці. Аднак па-за кантэкстам аповесці гэтыя словы — перыфраза, моўная загадка. Нам належыць разгадаць, што гэта за “*апошняя міласць і святая раскоша*”, якая даецца кожнаму чалавеку разам з жыццём. Разгадаем гэтую загадку — пачуем і адказ В. Быкава на філасофскае пытанне: **што залежыць ад чалавека ў сітуацыі, якая мацнейшая за яго?**

Настаўнік:

— А якімі прыёмамі найбольш мэтазгодна здзяйсняць даследаванне адносна вытокаў і матываў выбару?

Вучань:

— Найзручней тым прыёмам, які выкарыстаў пісьменнік пры стварэнні вобразаў, — прыёмам супастаўлення. Ну і вядома ж, з дапамогай выбарачнага пераказу, цытавання, чытання дыялогаў па ролях...

Настаўнік:

— Дзмітрый Бугаёў пісаў, што *“аўтар даследуе ўнутраны свет Сотнікава вельмі ўважліва, дэталёва, з выяўленнем найтанчэйшых зрухаў у псіхалагічным стане”*¹.

Вартасцю ж нашага даследавання будзе з’яўляцца тое, наколькі мы здолеем заўважыць і зафіксаваць для сябе *“найтанчэйшыя зрухі ў псіхалагічным стане”* быкаўскіх герояў. Ім, “найтанчэйшым зрухам”, — наша самая пільная ўвага.

III. **Прэзентацыя.**

Прагназаваны вынік супольных напрацовак пра выбар і паводзіны герояў у сітуацыі выбару.

➤ **1:1²**. Аповесць пабудавана так, што падзеі ў ёй падаюцца пачаргова то праз успрыманне Сотнікава, то праз успрыманне Рыбака. Аўтар быццам “зліваецца” то з адным, то з другім героем, каб глыбей даследаваць унутраны свет кожнага. І дзеля гэтага выкарыстоўвае такія мастацкі прыём, як унутраны маналог. Пры гэтым маналогі непрыкметна для чытача змяняюцца няўласна-простай мовай, калі за героя ўжо думае і расказвае аўтар:

“Ну вось, тут усё і скончыцца! — журботна падумаў ён [Сотнікаў]. — Дай толькі, Божа, стрываць!”

Ён разумей, што падышоў да сваёй мяжы, свайго галоўнага рубяжа, а сілы ў яго было дужа мала. І ён найбольш непакоіўся, што можа не стрываць фізічна, — іншага ён не баяўся. Дыхнуўшы цёплага паветра, ён пачаў кашляць... Так кепска ён даўно ўжо не кашляў,

1. Бугаёў Дз. Я., Верціхоўская М. І., Верціхоўская В. У. Вывучэнне творчасці Васіля Быкава ў школе. — Мінск, 2005. С. 82.

2. Тут і далей лічбамі будуць пазначаны напрацоўкі суполак адпаведна нумару карты-арыенціра і нумару задання.

мабыць, з дзяцінства, калі сваёй прастудаю выклікаў нямала трывог у маці, якая бясконца перажывала за яго слабыя лёгкія. Але тады нічога не здарылася, ён перанёс хваробу, дажыў да дваццаці шасці год. А цяпер што ж — цяпер здароўе ўжо не мела для яго вялікага значэння. Цяпер было важна

інішае...

Агульнае ў абодвух маналогах — адчуванне героямі безвыходнасці становішча і канца. Абодвум героям усяго па дваццаць шэсць гадоў...

➤ **2:1.** Аднак іх рэакцыя на тое, што здарылася, розная. Для Сотнікава “важна іншае”: яго трывожыла, “што можа не стрываць фізічна”, бо гэта цяжэй, чым налажыць на сябе рукі. Рыбаку таксама “ўсяго дваццаць шэсць, хацелася б трохі пажыць яшчэ. Не тое што страшна, а проста брыдка класіся па зіме ў прамёрзлую яму. Не, трэба змагацца.

А што калі ва ўсёй гэтай гісторыі большы ўпяр зрабіць на старасту?

Сапраўды, калі выдаць яго за партызанскага агента ці хоць бы памагатага, сказаць, што ён не першы ўжо раз рабіў паслугі атраду, накіраваць усё следства ў фальшывым напрамку?..

... [Рыбак] пакутаваў ад бяссілля, ад немагчымасці звярнуцца да выпрабаванага сродку — сілы, каб уратаваць сябе. Адсутнасць усялякага выбару надта звязіла яго магчымасці...”

➤ **3:1.** Стан душы сваіх герояў ужо непасрэдна перад допытам аўтар вызначыў так. Сотнікаў “стараўся сабраць свае сілы, падрыхтавацца ўнутрана, каб вытрымаць да канца”.

“... Думка наконт старасты аказалася марным намерам — ён [Рыбак] як след не прадумаў яе, нічога не падрыхтаваў і цяпер нёс поўную збянтэжанасць у душы”.

Вораг наткнуўся на “ўнутраную падрыхтаванасць” Сотнікава, быццам на непакісны мур. Затое максімальна скарыстаў “поўную збянтэжанасць у душы” Рыбака. Партнову нават не спатрэбілася, як у выпадку з Сотнікавым, выкарыстоўваць, пускаць у ход увесь арсенал сваіх метадаў.

Таму аднаго — на пакуты, на Галгофу, другога — у склеп.

➤ **4:1.** Важную ролю ў абмалёўцы характараў Сотнікава і Рыбака адыгрываюць дыялогі Сотнікаў – Партноў і Партноў – Рыбак. У гэтых дыялогах ужо не пачуцці, развагі герояў, а іх словы і справы, г. зн. учынкi, якімі пісьменнік, адпаведна яго творчай манеры, найперш і вывярае сваіх герояў. Гэта ўжо “прэамбула” ўзыходжання аднаго і падзення другога.

Нельга не заўважыць, што пісьменнік характарызуе галоўных герояў яшчэ і адносінамі, ацэнкай, успрыманням іх ворагам-следчым Партновым. Допыту Сотнікава папярэднічае разыграны Партновым

“бяздарны імправізаваны фарс”. Допыт жа Рыбака пачаўся так: *“Прозвішча! — адразу гыркнуў чалавек. Відаць, ён быў чымсь раззлаваны, нервозны тварык яго нядобра хмурнеў...”*

А Партноў быў раззлаваны паводзінамі Сотнікава, якога нічым: ні хітрыкамі, ні пагрозамі, ні спакусамі, ні шантажом — зламаць не ўдалося. Затое Рыбаком вораг быў задаволены, нават пахваліў і адначасова *“іранічна ўхмыльнуўся”*. *“З’едліва-ўсмешыстым”* быў і твар паліцая Стася пасля допыту Рыбака. Паліцай *“рагатаў хрыплым, накішталт казлінага бляння, голасам”*.

Чытанне па ролях дыялогаў (ад слоў: *“Дарма стараецца!”* да слоў: *“Будзілу ка мне!”*; ад слоў: *“Можна?”* да слоў: *“Але помні: альбо пан, альбо прапаў. Гаманюк! <...> У склен!”*, пры гэтым словы аўтара апускаюцца).

➤ **5:1.** Трынаццаты раздзел вылучаецца з усіх астатніх найперш тым, што ў ім галоўнымі героямі нароўні з’яўляюцца і Сотнікаў, і Рыбак. Раней падзеі адлюстроўваліся пачаргова то праз успрыманне Сотнікава, то праз успрыманне Рыбака. Яны, па волі аўтара, мяняліся ролямі: адзін з іх галоўны, а другі — “закадравы”.

У памежнай сітуацыі выбару кожны з іх — галоўны, бо выбар за чалавека зрабіць не можа ніхто. Чалавека, калі ён цвёрда намерыўся нешта зрабіць, перайначыць, пераканаць нельга. Дзве сілы — **духоўнасць і бездухоўнасць** — падышлі да абрыву, і ні адна не перамагла другую.

Чытанне па ролях дыялога Сотнікава і Рыбака ад слоў: *“Хто гэта?”* да слоў: *“Толькі пачні!”*

Пазіцыя Сотнікава, тая палкасць і страснасць, з якімі ён даводзіў яе Рыбаку, былі грозным папярэджаннем пра наступствы яго намераў. Аднак Рыбак яшчэ больш упэўніўся ў правільнасці ўласнай пазіцыі, *“што ў той гульні, якая завецца жыццём, куды з большым выйгрышам аказваецца той, хто ўмее хітраваць, хто дбае пра свой лёс, а не пра свой не заўсёды здаровы гонар”*. Больш за тое: уся надзея Рыбака была на тое, што *“Сотнікаў доўга не працягне <...> Дзіўна гэта было і незвычайна — жадаць смерці таварышу, але, пэўна, інакш не выпадае”*.

У дыялогу паміж Сотнікавым і Рыбаком выяўлены найважнейшы аспект быкаўскай канцэпцыі пра **неаднаведнасць высакароднай мэты і амаральных сродкаў яе дасягнення**. Для дасягнення абсалютнай, высокай мэты — захаваць жыццё, уратавацца — Рыбаком прапаноўваліся несумяшчальныя з мэтай сродкі.

Сотнікаву не менш, чым Рыбаку, хацелася жыць (Сотнікаў,

“чуваць было, быццам насцярожыўся, напяўся, дыханне яго прыглушэла, здаецца, ён нешта думаў”), але ён разумеў, што мэта і сродкі несумяшчальныя: “Нічога не выйдзе!... Гэта — машына! Або ты будзеш служыць ёй, або яна сатрэ цябе ў парашок!” — задыхліва прасінеў Сотнікаў”.

Пра Сотнікава Рыбак падумаў як пра дзівака, не ўсведамляючы, што тым самым дае яму найвышэйшую ацэнку: “Як у жыцці, так і перад смерцю ў яго на першым месцы ў партасць, нейкія там прыныцы, а ўвогуле ўся справа ў характары”.

Настаўнік:

— Мы толькі што даследавалі момант, пасля якога дарогі былых сяброў разышліся. Адзін пайшоў, гаворачы евангельскімі словамі, у вузкую браму і па цеснай дарозе, якую нямногія знаходзяць і якая вядзе ў Жыццё. Другі пайшоў у шырокую браму і прасторнай дарогай, якой многія ідуць і якая вядзе да пагібелі.

Адным з пастулатаў творчасці Быкава з’яўляецца рэалізаваная ў ёй думка, што **нічога выпадковага ў жыцці не бывае**, нават выпадковасці ў ім — невыпадковыя; што ўсяму ёсць свае прычыны і вытокі.

Наступны этап нашага даследавання — вызначэнне іншых аспектаў светапогляду В. Быкава адносна падмуркавага ў фарміраванні асобы, адносна тых фактараў, якія ўплываюць на выбар чалавека, што з дакладнасцю вызначыць яго сутнасць.

Прагназаваны вынік напрацовак адносна вытокаў, прычын учынкаў герояў.

➤ **3:2.** Так, і для узыходжання Сотнікава, і для маральнага падзення Рыбака ёсць пэўныя прычыны.

Сотнікаў да вайны быў настаўнікам, ён многа чытаў, думаў. Шматзначная дэталі: некалькі разоў у аповесці згадваецца **Біблія**. І кожны раз гэтыя згадкі так ці інакш звязаны з успамінамі Сотнікава пра сваю сям’ю. Галоўная кніга чалавецтва была ў яго сям’і, яе чытала маці, ён сам. Рыбак жа ўпершыню ўбачыў Кнігу кніг у руках лісянкоўскага старасты Пётры Качана. “Не лішне б і прачытаць”, — прабурчаў стараста. Рыбак рашуча загарнуў кнігу”.

Вялікае ўздзеянне на Сотнікава аказалі людзі, дакладней, іх справы, іх прыклад. У аповесці ёсць два “закадравыя” героі, з якімі пісьменнік знаёміць чытача прыёмам рэтраспекцыі (праз успаміны Сотнікава), — безыменныя палкоўнік і лейтэнант, ваеннапалонныя. З імі Сотнікава звёў выпадак. Як выпадкова ў натоўпе местачкоўцаў, што былі сагнаны на катаванні чатырох пакутнікаў, “сярод вялікага

мноства” ўвага Сотнікава “чымсь вылучыла... танклявую постаць хлопчыка гадоў дванаццаці” ў армейскай будзёнаўцы. Зноў выпадак!

Як выпадкова Сотнікаў аказаўся сведкам падзвігаў безьменных герояў, так сведкам яго ўласнага падзвігу стане гэты падлетак у будзёнаўцы...

Аднак асабліва настойлівы і паслядоўны В.Быкаў у сцвярджэнні, што вытокі ўсяго людскага ў чалавеку — у яго сям’і, укладзе жыцця, прыкладзе бацькоў.

Нездарма ў сваю пакутніцкую “апошнюю ноч на свеце” Сотнікаў згадвае самыя яркія моманты дзяцінства, якія асабліва паўплывалі на станаўленне яго характару. І нельга не пагадзіцца з Рыбаком, што “ўвогуле ўся справа ў характары”.

У сям’і Сотнікава панавалі лад, узаемаразуменне, давер і любоў: “Тая адразу пачула нядобрае ў настроі сына, кінулася да яго з роспытанні, і ён расказаў усё, як было. Вядома, справіцца з такой бядой не магла і маці, яна таксама дужа спалохалася за яго, нават заплакала, чаго раней ніколі з ёю не здаралася, і сказала, што ён павінен шчыра пра ўсё расказаць бацьку”.

➤ **1:2.** А вось у Рыбака такога трывалага, як у Сотнікава, падмурка для здзяйснення падзвігу не было.

Ён не быў схільны да самааналізу, ва ўсім спадзяваўся на фізічную сілу. Нездарма пры характарыстыцы свайго героя аўтар неаднаразова карыстаецца дэтאלю: “Што да Рыбака, дык каторы ўжо раз за вайну яго ратавалі ногі”; “Ногі яго адразу падужэлі, цела, як заўжды ў хвіліну небяспекі, набыло лёгкасць і спрыт”. Нават і Сотнікаў прыйшоў да высновы, што на вайне “найбольшую карысць прынеслі тыя, хто не разгубіўся, спрытней управіўся зарадзіць, хто проста аказаўся дужэйшым...”

У творы апісаны моманты разгубленасці, страху і маладушша Рыбака. Ужо ў 5-м раздзеле, у якім апісваецца раненне Сотнікава, ёсць доказы “ненадзейнасці” Рыбака: “Калі ён, Рыбак, кінецца на дапамогу, заб’юць абодвух — гэта ж так проста <...> Значыць, калі яшчэ можна, трэба ўцякаць. Сотнікава ўжо не ўратуеш, а самому загінуць вельмі проста”.

➤ **2:2.** Аднак у такія крытычныя моманты ўсё вызначаюць не думкі, развагі, а ўчынкi! Так, сапраўды, былі прыкрасць, горыч, адчай, спакуса ўсё кінуць і ратавацца самому, аднак, “стараючыся не разважаць болей, ён хуткім крокам кінуўся на сваім следзе назад”.

І Рыбак паспявае прадухіліць непапраўнае! Сотнікаву хацелася выжыць, і ўсё ж ён вырашае “скончыць з усім” — налажыць на сябе руку. “Але і гэты раз ягоны канец адсоўваецца на няпэўнае, невядома якое будучае” — яго знаходзіць і ратуе Рыбак. “Ён выцяг з-пад кайняра ў Сотнікава скамечаны свой ручнічок і дрыготкімі ад стомы рукамі перавязай ягоную рану”, “потым падхапіў напарніка пад руку”.

Сотнікаў “міжволі думаў: “І так, дзякуй Богу, Рыбак зрабіў усё, што толькі было магчыма. Можна сказаць, уратаваў у самых безнадзейных абставінах...”

Ацэнка самім Сотнікавым учынку Рыбака ў той сітуацыі тоесная ўсведамленню яго як подзвігу!

І ўвогуле, у аповесці відавочная аўтарская сімпатыя да Рыбака. Мы чытаем: “Ён [Рыбак] *страх не любіў чыніць людзям зло — знарок ці наймысна крыўдзіць, не трываў, калі на яго крыўдавалі. У арміі, праўда, цяжка было абысціся без гэтага, трэба было — спаганяў, але стараўся, каб тое выглядала па-добраму, дзеля карысці службы, а не дзеля якога асабістага інтарэсу. І яшчэ стараўся абыходзіцца без выпадкаў злосці. Цяпер злы, дапяты хваробай Сотнікаў напракаў яго старастам, што пусціў не пакараўшы, але Рыбаку стала агідна караць — чорт з ім, хай жыве... Калі што, хай яго пакараюць другія... ён нават і меў нейкі намер правучыць старасту, але пасля <...> гэтае жаданне наступова знікла <...> У ягонае пачуццё шыбанула незабыўнае з маленства ўражанне страхавітае радасці <...> тады ён, праўда, стараўся не глядзець на такое, затыкаў вушы, каб не чуць перадсмяротнага бляння <...> авечак”.*

І гэта не самааналіз?! Дарэчы, Рыбак, як і Сотнікаў, не раз чэрпае ва ўспамінах пра дзяцінства сілы, асацыяцыі для самааналізу.

У аповесці мноства эпізодаў, у якіх паказаны дабрывы, міласэрнасць, таварыскасць Рыбака, яго здольнасць пераадолець страх, асабліва калі бачыў перад сабой прыклад іншых паводзін у крытычных абставінах. Ды яны з Сотнікавым і зблізіліся пасяя таго, як Рыбак, пераадолеўшы страх, далучыўся да Сотнікава, і яны разам забяспечылі адыход атрада. Ён нават дзеліцца з Сотнікавым сваёй порцыяй паранага жыта.

У крытычных абставінах Рыбак быў здольны на тое, каб не толькі ратавацца, але і ратаваць іншых, як пра тое вычарпальна, праз успрыманне Сотнікава, сказана ў аповесці: “зрабіў усё, што толькі было магчыма”.

Настаўнік:

— Што ж атрымліваецца? Выбар Рыбака пісьменнікам нематы-ваваны? І ў Рыбака, як вы самі пераканальна даказалі, было дастаткова духоўнага падмурка для выбару, подзвігу, аналагічнага сотнікаўскаму. Выходзіць, пісьменнік супярэчыць сам сабе і адступаецца ад сваіх пастулатаў, прынамсі, ад такога, што нічога выпадковага не бывае і ўсё мае свае вытокі?

➤ **3:3.** Пісьменнік не супярэчыць сваім высновам, а даследуе працу душы Сотнікава, працу, якая папярэднічала ўзыходжанню на Галгофу.

16-ы раздзел самы важны ў абгрунтаванні выбару Сотнікава. У гэтым раздзеле апісваецца *“апошняя іх ноч на свеце. Раніца ўжо будзе належыць не ім”*. Невымерныя пакуты Сотнікава ад адной толькі думкі, што *“вось прыйшоў канец і яму”*, што ён *“траціць усё, каб больш не набыць нічога”*, што *“пагібель яго пэўным чынам цягнула за сабой крушэнне ўсяго”*, што *“беззваротна адыходзіў у нябыт навакольны свет з яго мінулым, сучасным і будучым”*.

Гэтыя пакуты тоесныя і пакутам Рыбака. Аднак Сотнікаў думае і пра тое, што *“трэба сабраць апошнія сілы, каб з годнасцю прыняць смерць ад рук ворагаў”*. Сіл аказалася дастаткова, каб прайсці абраны шлях да канца і падняць на сваю Галгофу непамерна цяжкі крыж.

Больш за тое, ён да самага апошняга моманту рабіў усё магчымае, каб узваліць на сябе крыж тых, хто быў слабейшым за яго і каго ён, Сотнікаў, асабліва хацеў уратаваць сваёй смерцю, — Рыбака, Дзёмчыху, у якой было трое малых дзетак: *“Я параніў вашага паліцая. Я партызан! — не дужа гучна сказаў ён і кінуў у бок Рыбака: — Той выпадкам тут апынуўся, я магу растлумачыць. Астатнія зусім ні пры чым. Калі караць, дык карайце аднаго мяне”*.

У выніку пакут і разваг Сотнікаў прыйшоў да пераканання, што кола яго магчымасцей звужалася да кропкі, што абставіны мацнейшыя за яго: *“усё было пэўна і катэгарычна, смерць усё вызначала навек. Каб не цешыць сябе пустымі надзеямі, ён адмеў усё ўласцівыя жыццёвыя ілюзіі, ведаў: наперадзе нішто”*. Гэта і *“дало магчымасць строга вызначыць яго выбар”*.

У выніку зробленай высновы Сотнікаў не толькі набыў *“палёжку”* і *“яснасць”*, але і *“прыдбаў сабе як бы нейкую незалежнасць ад драпежнае сілы ворагаў <...> цяпер ён адчуваў новую магчымасць, непадуладную ні абставінам, ні ворагу і нікому ў свеце. Ён ужо не баяўся нічога, і гэта давала яму пэўную перавагу над іншымі і над сабой ранейшым таксама”*.

Парадаксальна: самая вялікая духоўная сіла патрабуецца ад чалавека, каб не змагацца з абставінамі, якія мацнейшыя за яго, а змірыцца з імі. Чаму так? Незмірэнна чалавека з мацнейшымі за яго абставінамі непазбежна вядзе да пошукаў сродкаў, якімі можна было б перамагчы абставіны. Але рана ці позна гэта прыводзіць чалавека да амаральных сродкаў дасягнення мэты і непазбежна заганяе ў тупік, у пастку. Пра гэта і папярэджвае Рыбака Сотнікаў. Так яно і адбылося...

➤ **2:3.** Так, сапраўды, і ў Рыбака быў дастаткова трывалы маральны падмурак, былі вытокі для здзяйснення выбару, тоеснага сотнікаўскаму. Не было адпраўнога пункта, такой, як у Сотнікава, **матывацыі паводзін** у безвыходнай сітуацыі, г. зн. змірэння з думкай, што яна [сітуацыя] мацнейшая за яго.

Абставіны зламалі і расчалавечылі Рыбака-чалавека: перахітрыць ворага, *“навадзіць, як шчуку па вадзе”*, яму не ўдалося. Марнай аказалася спроба *“ціхенька сунуць ёй [машыне фашызму] між колаў якую-небудзь патарачку”* — не забуксавала, а вось магчымасць уратаваць душу ў Рыбака адабрала.

Учынак, зроблены чалавекам у выніку выбару, становіцца неабарачальным, дзейнічае ўжо без яго волі. І чалавек назаўсёды страчвае магчымасць пераадолець *“вялізную прорву”*, каб вярнуцца хаця б на зыходнае і што-небудзь змяніць.

У апошнім раздзеле паказана, як Рыбак, усвядоміўшы, што сам сябе загнаў у пастку, вырашае налажыць на сябе рукі. Але ўсё ў яго адабралі, нават папружку, перад тым, як пасадзіць у склеп: *“Рыбак сцяўся ў абсалютнай бездапаможнасці — не было нават магчымасці выканаць сваю апошнюю волю. Хоць ты рынься галавой уніз. Неадольная роспач ахапіла яго, і ён аж застагнаў ад нясцерпнасці, гатовы заплакаць...”*

➤ **4:2.** Так, у Рыбака адабралі нават магчымасць выканаць сваю апошнюю волю. В. Быкаў нагадвае сваім творам пра такую магчымасць, якую ніхто і ніколі адабраць не можа нават у *“бесчалавечных абставінах”*. Такую магчымасць В. Быкаў назваў **“апошняй міласцю”**, **“святной раскошай”**, якая даецца чалавеку разам з жыццём.

Слова *“міласць”* азначае тое, што даецца некім у дапамогу іншым, даецца як паратунак у канкрэтнай сітуацыі.

Слова *“раскоша”* азначае празмерны дастатак, багацце. Эпітэт *“святая”* выключае разуменне слова *“раскоша”* ў прамым сэнсе.

“Святая раскоша” — тое багацце, якое не кожнаму даецца і якім валодае не кожны. Быкаўскі Сотнікаў валодаў такой “празмернасцю”, такой “раскошай”.

У кантэксце аповесці “апошняя міласць” і “святая раскоша” — **магчымасць і права чалавека застацца чалавекам у любых абставінах.**

➤ **5:2.** Даследуючы вытокі і матывы выбару сваіх герояў, В. Быкаў прапанаваў сваё разуменне асобы і яе магчымасцяў у бесчалавечных абставінах. Яго ў 16-м раздзеле В. Быкаў абгрунтаваў, а ў 18-м афарыстычна сфармуляваў:

...Усё ж адна магчымасць яшчэ аставалася. Ад яе ён ужо не адступіцца. Яна, адзіная, сапраўды залежала ад яго і нікога болей, толькі ён распараджаўся ёю, бо толькі ў яго ўладзе было адысці з гэтага свету з уласцівай чалавеку годнасцю. То была апошняя міласць, святая раскоша, якую, бы ўзнагароду, даравала яму жыццё.

Паўторам слова “толькі”, займеннікаў “яна”, “яе”, “ён”, інверсіяй (*ад яе ён ужо не адступіцца*), вобразнымі азначэннямі (*святая раскоша*), адасабленнем (*яна, адзіная..*), параўнаннем (*бы ўзнагароду*), аднатыпнай канструкцыяй сказаў — дасягаецца рытмізаванасць тэксту, пафаснасць, страснасць выказвання, катэгарычнасць і настойлівасць высновы, сфармуляванай у фразе.

Настаўнік:

— Ёсць у творы яшчэ адна парадаксальная супярэчлівасць.

Выснова Сотнікава, што “смерць усё вызначала навек”, перакрэсліваецца новай, прычым перадапошняй у яго жыцці (апошняй усё-такі будзе яшчэ адна!), што “смерць нічога не вырашае і нічога не растлумачвае”. Што гэта? Шкадаванне Сотнікава пра зроблены выбар? Перадсмяротны дакор самому сабе, што не здзейсніў яшчэ адну спробу, каб захаваць сабе жыццё?

Прагназаваны вынік напрацовак.

➤ **4:3.** Такая вонкавая супярэчлівасць высноў Сотнікава сведчыць пра пераацэнку каштоўнасцей, якая адбылася ў душы Сотнікава на шляху да Галгофы.

У апошняю ноч жыцця выснова Сотнікава, што “смерць усё вызначала навек”, дапамагла яму змірыцца з абставінамі і набыць “незалежнасць ад драпежнае сілы ворагаў”, “строга вызначыць свой выбар” — застацца чалавекам у бесчалавечных абставінах.

Выканаўшы гэтую праграму, скарыстаўшы “апошняю

міласць, святую раскошу, якую, бы ўзнагароду, даравала яму жыццё”, Сотнікаў прыходзіць да высновы, што

“смерць нічога не вырашае і нічога не растлумачвае. Толькі жыццё дае людзям пэўныя магчымасці, якія здзяйснююцца імі або прападаюць марна; толькі жыццё можа процістаяць злу і несправядлівасці. Смерць — нішто.”

У такой вонкава парадаксальнай супярэчнасці разваг Сотнікава — пісьменніцкае ўспрыманне вайны як “найстаражытнейшай чалавечай трагеды”, існаванне якой не можа апраўдаць нішто. Яна, паводле Быкава, “агідная чалавечай прыродзе”, бо ў ёй, каб застацца чалавекам, трэба прыняць смерць.

Аднак гэта смерць у імя жыцця, каб вечна *“быў агонь і была вышэйшая справядлівасць”*. Таму такая вялікая прага смяротніка бачыць людзей, такая незвычайная ў памежнай сітуацыі “ізбыточная чалавечность” і здольнасць убачыць у натоўпе таго, хто яго зразумеў, каму наканавана жыць і помніць Сотнікава...

Сотнікаў памірае нават не з верай, а з перакананнем, што жыццё хлопчыка ў будзёнаўцы дасць таму “пэўныя магчымасці”, каб *“процістаяць злу і несправядлівасці”*. Зарукай такой перакананасці Сотнікава — нямы дыялог, які адбыўся паміж ім і хлапчуком у будзёнаўцы. І яны зразумелі адзін аднаго.

➤ **1:3.** Так, гэта трагедыя, але аптымістычная, пра што сведчыць зноў жа тэкст:

Ну вось і ўсё, міжвольна адзначыў Сотнікаў і апусціў позірк уніз, на людзей. Прырода сама па сабе, яна заўжды без натугі дабром і мірам клалася яму на душу, але цяпер сталі патрэбны людзі... іх згодная еднасць ці хоць бы абьякаваць — усё роўна хацелася бачыць людзей <...> Сярод іх бязлікага мноства ягонага ўвага чымсь вылучыла <...> танклявую постаць хлопчыка.

<...> Хлопчык... з баязлівай дзіцячай цікаўнасцю ўзіраўся ў жывых яшчэ вісельнікаў. Сустрэўшы ягоны позірк, хлопчык, на якім раптам адбілася столькі спачувальнае жаласці, што Сотнікаў не ўтрымаўся і ціха, аднымі вачамі ўсміхнуўся малому — нічога, браток!

Позірк “ніцай сцяблінкі хлопчыка ў будзёнаўцы” Сотнікаў зноў яшчэ раз адшукае напаседак. І гэта надаць яму сілы, каб адчуць, што *“трэба было канчаць”*: Сотнікаў *“здаровай нагой итурхнуў ад сябе цурбан”*...

Настаўнік:

— Вы лічыце, што і праз вобраз хлопчыка ў будзёнаўцы

вьяўляецца жыццесцвярджальны пафас твора, пісьменніцкі аптымізм адносна перамогі Жыцця і духоўнасці як першай яе ўмовы? А вось адзін з літаратуразнаўцаў сімваліку гэтага вобраза разумее інакш. Прачытаем выснову літаратуразнаўцы. (Адкрываецца дошка, на адвароце якой фрагмент артыкула; чытай на с.7–8).

Што, на вашу думку, можа стаць своеасаблівым “арбітрам” у вырашэнні пытання: чыё разуменне сімвалікі вобраза бліжэйшае да ісціны?

➤ **5.3.** Такім “арбітрам” з’яўляецца тэкст і ўвасобленая ў ім пісьменніцкая думка. Чытач мае права з ёй не пагадзіцца, аднак узровень чытацкага ўспрымання прадугледжвае ўсведамленне і разуменне найперш пазіцыі пісьменніка. Без гэтага проста немагчыма **спасціжэнне духоўнага вопыту творцы**. І чытач так і застаецца на ўзроўні толькі свайго ўласнага жыццёвага вопыту, не ўзбагаціўшы сябе духоўным вопытам пісьменніка.

У канкрэтным выпадку меркаванне літаратуразнаўцы супярэчыць і тэксту, і аўтарскай выснове, а значыць і яго канцэпцыі. У аповесці мы чытаем:

“Выкруціўся, сволач! — нядобра падумаў Сотнікаў, нібы з зайздрасцю, і на момант сумеўся: ці трэба так? Цяпер, у апошнія імгненні свайго жыцця, ён нечакана ўсамніўся ў сваім заўсёдным праве — нароўні з сабой патрабаваць ад іншых <...> Зноў жа — і Рыбак. Мабыць, ён быў неблагі партызан, умелы малодшы камандзір у войску, ды вось аказалася, што як чалавек і грамадзянін, безумоўна, недабраў чагосьці”.

У “апошнія хвіліны” жыцця Сотнікава аўтар узводзіць яго на самую высокую прыступку Лесвіцы Жыцця. Сотнікаў упершыню “ўсамніўся ў сваім заўсёдным праве” судзіць іншых і патрабаваць ад усіх таго, на што здольны нямногія. І як вынік разваг-сумненняў — разуменне іншых і дараванне ім за тое, што яны не змаглі зрабіць так, як ён. Такія пачуцці і адкрыцці — найвышэйшае праяўленне Боскай любові да людзей.

Для Сотнікава такі сумнеў ва ўласнай заўсёднай праваце быў нечаканым. Для чытача ж — заканамерным і матываваным. Згадаем яшчэ раз, што і Рыбака, як і Дзёмчыху, старасту, хацеў выратаваць Сотнікаў. І гэта пасля іх спрэчкі з Рыбаком пра машыну фашызму, якую перахітрыць і знішчыць ім не па сіле. Ужо тады яны сталі ворагамі, але Сотнікаў усё роўна гатовы на самахвяраванне, каб уратаваць і яго.

І зусім не прагай помсты, а, наадварот, даравальнасцю і

разуменнем іншых асветлены “апошнія імгненні” жыцця Сотнікава. Так, сапраўды, “поўны болю і страху” позірк хлопчыка “сунуўся за некім пад вісельняй і вёў так, усё бліжэй да яго. Сотнікаў не ведаў, што там ішоў, але па твары хлопчыка зразумеў усё”. Позірк хлопчыка “сунуўся” на Рыбака. Аднак не прагай помсты і адплаты вызначалася гэта “зразумеў усё”. І доказам з’яўляецца тое, што Сотнікаў у самае апошняе імгненне паспеў усё-такі падхапіць крыж Рыбака і вызваліць, адвесці яго ад граху, як некалі Рыбак таксама ўратаваў ад недаравальнага граху самога Сотнікава. Рыбак “нязручна курчыўся ўнізе, баючыся і, мабыць, не могучы наважыцца на апошнюю і самую страшную справу <...> і Сотнікаў, каб апярэдзіць непазбежнае, здаровай нагой штурхнуў ад сябе цурбан”.

І гэта ўжо не толькі пачуццё разумення і даравальнасці былому ворагу, а яшчэ адзін подзвіг дзеля таго, каб уратаваць яго душу.

Заклучнае слова настаўніка ці падрыхтаванага ім вучня пра актуальнасць і надзённасць філасофскіх праблем, узнятых у творы.

Хаця мы сёння не жывём у “д’ябальскіх”, бесчалавечных абставінах, кшталту апісаных у “Сотнікаве”, — актуальнасць і каштоўнасць твора і духоўнага вопыту В. Быкава, засведчанага ў вобразах аповесці, ніколькі не зменшылася. Кожны чалавек выпрабуйваецца пэўнымі, дробязнымі ці значнымі абставінамі, у якіх яму належыць зрабіць выбар. За яго гэтага не зробіць ніхто. І вось выбар ужо “дробязным” не з’яўляецца. Якімі б ні былі абставіны, але кожнаму чалавеку разам з жыццём даруецца і “святая раскоша” — застацца чалавекам.

Магчыма, настаўнік палічыць патрэбным сказаць вучням, што на занятках курса па выбару (ці паглыбленага вывучэння прадмета) у іх будзе магчымасць зрабіць акцэнт і на іншых евангельскіх сімвалах у аповесці “Сотнікаў”.

У прыватнасці, на сімвалічным вобразе агню (сон Сотнікава і вызначальны матыў яго выбару: каб вечным **“быў агонь і была вышэйшая справядлівасць”**).

Агонь у Евангелі — сімвал духу і духоўнасці: **“Агонь прыйшоў Я звесці на зямлю, і як хацеў бы, каб ён ужо загарэўся!”** (Евангелле ад Лукі, 12:49). А ў Дзеех апосталаў (2:3) засведчана, як на Пяцідзсятніцу сышоў на апосталаў Дух Святы ў выглядзе “вогненнага языку”: **“І з’явіліся ім языкі падзеленыя, як бы вогненныя, і апусціліся па адным на кожнага з іх”** (пераклад В. Сёмухі).

Сотнікаў паўстае перад намі адным з апосталаў духу, подзвігам якіх, паводле глыбокага пераканання Васіля Быкава, толькі і змога “ўратавацца чалавецтва”.

Рэфлексія.

Вучні адзначаюць, што пры аналізе аповесці яны карысталіся такімі (ці некаторымі з іх) *прыёмамі даследавання і пошуку* адказу на пытанні і праблемы, пастаўленыя пісьменнікам, як:

супастаўленне вобразаў;

цытаванне тэксту для аргументацыі сваіх высноў;

чытанне маналогаў і дыялогаў па ролях;

назіранне за кампазіцыяй твора і вылучэнне тых кампазіцыйных момантаў, у якіх у сканцэнтраваным выглядзе сфармулявана канцэпцыя пісьменніка адносна асобы ў бесчалавечных абставінах;

выбарачны пераказ;

прэзентацыя напрацовак пры выкананні арыентацыйных заданняў;

адказы на пошукавыя пытанні настаўніка;

даследаванне вытокаў і матываў учынкаў герояў;

вызначэнне пераноснага сэнсу слоў у кантэксце;

вызначэнне стылістычнай ролі моўных сродкаў;

дыскусія пра вытокі учынкаў герояў і пра меркаванне літаратуразнаўцы адносна прачытання некаторых момантаў аповесці, якія маюць выключнае значэнне для разумення ідэі вобраза, а значыць і ўсяго твора (пра надзею Сотнікава на “адплату і помсту”);

евангельскія асацыяцыі.

Такія прыёмы, адзначаюць вучні, паспрыялі іх разуменню не толькі ідэі твора (услаўленне мужнасці і гераізму народа ў барацьбе з фашызмам, паказ вайны як злачынства супраць чалавецтва, сцвярджанне ўсенароднасці барацьбы з фашызмам), але і ўсведамленню філасофскай канцэпцыі пісьменніка, рэалізаванай у аповесці, і вызначэнню тых мастацкіх сродкаў, якімі яна рэалізавана.

Сутнасць філасофскай канцэпцыі пісьменніка такая:

нават у самых бесчалавечных абставінах ад чалавека залежыць галоўнае — ці скарыстае ён “**апошнюю міласць і святую раскошу**”, гэта значыць застанецца чалавекам. Свет утрымаецца, чалавецтва ўратаецца подзвігам духу такіх людзей, здольных у памежнай сітуацыі выбару пайсці на Галгофу за “**вышэйшую справядлівасць**” у імя жыцця на зямлі. У гэтым —

аптымiзм пiсьменнiка i жыццесцвярджальны пафас глыбока трагiчных яго твораў.

www.kamunikat.org

**Настаўнік — соль зямлі, або Подзвіг апосталаў духу
Урок пазакласнага чытання па аповесці Васіля Быкава
“Абеліск”**

8 клас

Жанр урока: урок-досвед¹

*Праходзячы каля мора Галілейскага,
убачыў Ён двух братоў: Сімона, названага Пятром,
і Андрэя, брата яго, якія закідвалі мярэжы ў мора,
бо яны былі рыбаковы.*

*І кажа ім: ідзіце за Мною, і Я зраблю
вас лаўцамі чалавекаў.*

*І яны адразу, пакінуўшы мярэжы,
пайшлі за Ім.*

Евангелле ад Мацея, 4:18-20

Уступ-матывацыя тэмы ўрока.

Многія героі твораў Васіля Быкава — настаўнікі. Прыгадаем толькі некаторых. Педагогамі былі Ляховіч (“Круглянскі мост”), Зося Нарэйка (“Пайсці і не вярнуцца”), Сотнікаў з аднайменнай аповесці, Алесь Мароз (“Абеліск”). І Валера Сарока з апавядання “Труба” да таго, як патрапіць у трубу, працаваў загадчыкам клуба, а перад тым — настаўнікам...

Апавядаючы пра даваеннае жыццё некаторых сваіх герояў, Быкаў толькі згадвае, што яны былі настаўнікамі; ці, як Зося Нарэйка, — піянерважатай. Пра настаўніцкую працу яшчэ некаторых — асобнымі штрыхамі. Але ніхто не здолее “адшпіліць” нават аднаслоўнае азначэнне “настаўнік” ні ад аднаго быкаўскага персанажа. Высновай Сотнікава “смерць усё вызначае навек” вывяраецца і прафесійная сутнасць, як неад’емная ад чалавечай, усіх быкаўскіх настаўнікаў.

У такога творцы, як Быкаў, нічога выпадковага няма. Крытык І. Афанасьеў слухна даводзіць, што ў Быкава ўсё, нават “дробязь, непрыкметная дэталі... між тым паслядоўна працуе на ідэю”. А прафесійная прыналежнасць персанажа, як і рэальнага чалавека, дробяззю ўвогуле не з’яўляецца.

Прафесія — гэта вобраз жыцця, які раней свядома выбіраўся, **каб лепш рабіць нейкую справу**. Ні свет, ні асобнага чалавека, як даводзіць А. Камю ў рамане “Чума”, перайначыць нельга, “але ўсё роўна трэба рабіць сваю справу так, як калі б быў упэўнены, што перайначыш свет і асобнага чалавека”.

Згадаем: менавіта ўпэўненасць коласаўскага Лабановіча, што адукацыяй можна перайначыць і свет, і людзей, вызначыла яго

прафесійны выбар — і ён стаў настаўнікам. Потым ён сам пераканаўся, што памыляўся, шукаў ужо іншыя шляхі перайначвання свету, але ўсё роўна працягваў рабіць настаўніцкую справу так, як і раней. А яго калега, апантаная рэвалюцыянерка Вольга Віктараўна Андросава зусім закінула школу: “Ну яе к чорту!” Яна толькі “збірала дарослых і чытала ім усялякую нелегалышчыну”, а галоўную сваю справу “адшпіліла” як непатрэбшчыну.

1. Урок-досвед грунтуецца на сукупнасці аптымальных прыёмаў аналізу твора, якія спрыяюць спасціжэнню духоўнага вопыту пісьменніка, засведчанага ў канкрэтным аналізаваным творы. Мэта ўрока-досведу — дапамагчы вучням пачуць сказанае творцам пра тое, што ён “знаець лепш за ўсіх на свеце” і здолеў сказаць ва ўласцівай толькі яму манеры, стылі.

Цяпер, на вялікі жаль, прафесійны выбар вызначаецца прынцыпам “каб лепш жыць”. Калі ж з нейкіх прычын гэты прынцып не спрацоўвае, калі “няма другой дарогі — ідзі ў педагогі”, як пра тое засведчана і ў народнай творчасці.

А раней, “калі рос, бывала, харошы хлопчык, добра вучыўся — што пра яго казалі дарослыя? Вырасце — настаўнікам будзе! І гэта была найлепшая пахвала. Не ўсім вартым, вядома, удавалася дабіцца настаўніцкага лёсу, але да гэтага імкнуліся. Гэта была мяжа жыццёвае мары...” (“Абеліск”).

З настаўніцкай справай і самім Настаўнікам В. Быкаў звязваў вялікі надзеі на духоўнае адраджэнне нацыі.

Аповесць “Абеліск” (1971) з поўным правам можна назваць гімнам Настаўніку. У вобразе Мароза пісьменнік увасобіў свой ідэал настаўніка як галоўнага духоўніка нацыі і сваё разуменне неабходнасці адраджэння прынцыпаў народнай педагогікі.

Вобраз Мароза — плён пісьменніцкай фантазіі, вымыслу і жыццёвай праўды. Літаратуразнавец Дз. Бугаёў піша: “Ствараючы гэту аповесць, пісьменнік абаніраўся на іншыя канкрэтныя жыццёвыя факты. Яму было вядома пра выпадак з гісторыі падпольнай барацьбы ў Беларусі, калі настаўнік зрабіў так, як у аповесці “Абеліск” робіць Алесь Мароз. Пісьменнік пасведчыў таксама, што ў час працы над “Абеліскам” меў на ўвазе і подзвіг выдатнага польскага педагога Януша Корчака, пра якога яшчэ раней напісаў верш Максім Танк, і самаахварны ўчынак настаўнікаў з югаслаўскага горада Крагуеваца, якія, як і Корчак, пайшлі на смерць разам са сваімі выхаванцамі, і дзейнасць П. М. Машэрава, які ў гады Айчынай вайны стварыў на тэрыторыі акупаванай Расоншчыны падпольную групу,

куды ўваходзілі і ягонья вучні¹.

З часу першай публікацыі “Абеліска” мінула амаль 40 гадоў. І як заўсёды бывае з геніяльнымі творамі, жыццё і час толькі ўзмацнілі яго актуальнасць. Па-ранейшаму застаюцца запатрабаванымі настаўніцкая апантанасць, вернасць высокаму прызначэнню, штодзённая карпатлівая праца сёйбітаў на духоўнай ніве і “лоўдушаў” – лаўцоў чалавекаў, лаўцоў душ. Без іх духоўнага адраджэння не адбудзецца.

Падрыхтоўка ўрока.

Рыхтуючыся да ўрока, настаўнік улічвае ўзровень літаратурнай адукацыі канкрэтнага класа, г. зн. узровень аналізу твора як факта мастацтва, а таксама ўзровень успрымання вучнямі самастойна прачытанага твора.

Своеасаблівым **індыкатарам** успрымання можа стаць **пытанне**. У канцы ўрока, які папярэднічае аналізу аповесці “Абеліск”, не пашкадуем дзвюх-трох хвілін, каб выслухаць кароткія адказы вучняў на простае, здавалася б, пытанне: **пра што аповесць В. Быкава “Абеліск”?**

1. Бугаёў Дз. Я, Верціхоўская М. І., Верціхоўская В. У. Вывучэнне творчасці Васіля Быкава ў школе. — Мінск, 2005. С. 89

Прагназаваныя адказы вучняў:

- Пра трагедыю вайны, ахвярамі якой былі і дзеці...
- Пра подзвіг настаўніка, які зрабіў усё магчымае, нават пахвяраваў жыццём, каб выратаваць сваіх вучняў...
- Пра тое, што трэба помніць пра мінулае, пра герояў і ахвяр...
- Пра неадназначнасць ацэнкі і людскога ўспрымання адных і тых жа ўчынкаў...
- Пра небяспеку бездухоўнасці ў такіх яе праявах, як бяспамяцтва, прагматызм, цынізм...

Задача настаўніка — паспрыяць таму, каб усе вучні змаглі падняцца на той узровень, які засведчаны ў апошнім адказе. Гэта значыць, дапамагчы вучням зразумець найважнейшы, вызначальны элемент і аспект быкаўскага светаўспрымання і светаразумення (сам пісьменнік вызначыў іх як канцэпцыю¹), рэалізаваныя ва ўсіх без выключэння яго творах, але ў аповесці “Абеліск” — у найбольш канцэнтраваным выглядзе. Сутнасць аспекту быкаўскага светапогляду — **ва ўсведмленні пісьменнікам духоўнасці як умовы існавання нацыі, яе перспектывы**; а таксама яго трывога і грознае папярэджанне пра наступствы бездухоўнасці ў любых яе праявах, у тым ліку і ў ідэі прагматызму, “арыфметычнага гуманізму”.

Звернем увагу вучняў на тое, што твор напісаны больш за 30

гадоў таму. Ён прасяякнуты не толькі болем за нявінных ахвяр, але і пісьменніцкай трывогай за духоўны стан тых, каму будзе наканавана жыць пасля “чумы”.

Ужо ў 60–70-х гадах, здавалася б, бязвоблачных і ружовых у параўнанні з праблемамі канца ХХ і пачатку ХХІ стагоддзяў, пісьменнік бачыў тое, што можа мець трагічныя наступствы для будучых пакаленняў, для нас, сённяшніх, асабліва ж — для нашых дзяцей і ўнукаў...

Эпіграфай да ўрока можа быць мноства. У аспекце і накірунку прапанаванага намі ўрока і ў адпаведнасці з пастаўленай задачай найбольш падыходзяць словы А. Камю, якімі ён завяршае свой раман “Чума”. Нагадаем, што гэты раман В. Быкаў лічыў “адным з самых лепшых твораў нашага стагоддзя”.

Французскі пісьменнік, лаўрэат Нобелеўскай прэміі А. Камю завяршае свой раман папярэджаннем і заклікам да пільнасці:

Мікроб “чумы” ніколі не памірае, ніколі не знікае, ён можа дзесяцігоддзямі спаць дзе-небудзь у завітушках мэблі ці стосах бялізны, ён цярпліва чакае свайго часу ў спальні, у падвале, у чамаданах, у насоўках і паперы і, магчыма, прыйдзе на гора і ў павучанне людзям такі дзень, калі “чума” разбудзіць пацую і пашле іх здыхаць на вуліцы шчаслівага горада.

Аднак вернемся пакуль да **пытання-індыкатара**. Ён дапаможа настаўніку выявіць, на каго ў момант пошукавай, праблемнай сітуацыі трэба “рабіць стаўку” ці нават на пэўны момант перадаць сваю “дырыжорскую палачку”. Больш за тое, такому чуйнаму і “відушчаму” вучню мэтазгодна прапанаваць супрацоўніцтва. Якое ж?

Пагутарыўшы з вучнем і пераканаўшыся, што яго адказ на пытанне “Пра што аповесць?..” быў свядомы, настаўнік прапануе паралельна з ім прадумаць і **сфармуляваць да наступнага ўрока толькі тры пытанні па аповесці**, з дапамогай якіх яго аднакласнікі ўзнімуцца да яго [вучня] ўласнага разумення ідэі твора і рэалізаванай у ім пісьменніцкай канцэпцыі.

За дзень да ўрока настаўнік і вучань звяраюць свае напрацоўкі-варыянты. Каалі ж супадзенне будзе блізкім да спрагназаванага і да настаўніцкага варыянта блока пытанняў, то далей патрэбны ўзгадненне, “шліфоўка”, каб прадставіць класу агульны праект.

На ўроку пазакласнага чытання, безумоўна, неабходна

аб'явіць класу, што сааўтарам праекта з'яўляецца іх аднакласнік.

Мнеманічны прыём-тандэм настаўніка і вучня станюча паўплывае і на клас. Бо ў выніку такіх метадычных момантаў перспектыва разумовай дзейнасці становіцца больш рэальнай, арыентацыйны ж аб'ект набліжаецца. Да таго ж, знікае псіхалагічны бар'ер паміж настаўнікам і вучнем. Вучань жа становіцца не аб'ектам, а суб'ектам навучання.

А як жа быць, калі сярод адказаў на пастаўленае пытанне “Пра што аповесць?..” не будзе адказу, аналагічнага апошняму ці хаця б перадапошняму? Сыходзіць трэба з таго, што ёсць. Настаўніцкая ж “планка” не зніжаецца, задача застаецца тая ж, а вось сродкі яе вырашэння, безумоўна, запатрабуюць пэўнай карэкцыі.

1. У артыкуле “Нашы надзённыя клопаты” В. Быкаў пісаў: “Але ён [твор] не можа існаваць без пэўнай канцэптуальнасці, таго адметнага ад іншых аўтарскага светапогляду і светаўспрымання, у якіх павінна знайсціся месца і для адлюстравання “движения страстей”, і для “избыточной человечности”.

Дома вучні выконвалі адно (на выбар) з рознаўзроўневых заданняў.

Заданне 1-га ўзроўню.

Вучні 1-га рада рыхтуюць **пераказ** сітуацыі выбару ў аповесці і мастацкае чытанне адпаведнага ўрыўка для ілюстрацыі.

Вучні 2-га рада — пераказ “прэамбулы” ўчынку Мароза, яго выбару ў пазамежнай сітуацыі і мастацкае чытанне ўрыўка з маналага Ткачука ад слоў: *“Мабыць, мы ўсё ж мала ведаем і кепска вывучаем, чым было наша настаўніцтва для народа на працягу ягонай гісторыі...”* і да слоў: *“Я так думаю: у тым, **што** мы ёсць цяпер як нацыя і грамадзяне, — найпершая заслуга сельскіх настаўнікаў”*.

Заданне 2-га ўзроўню.

Вызначыць сэнс назвы, адметнасць і арыгінальнасць аповесці ў параўнанні з іншымі творамі В. Быкава, якія вывучаліся раней.

Заданне 3-га ўзроўню.

Здзейсніць спробу параўнаць аповесць “Абеліск” і апавяданне Ж.-П. Сартра “Сцяна” паводле тэмы, галоўных герояў і іх паводзін у экстрэмальнай сітуацыі, а таксама ідэі твораў, выяўленай праз сімвалічны сэнс назвы аповесці В. Быкава і апавядання Ж.-П. Сартра, прычывасць стылю і зместу абодвух твораў¹.

Варыянт задання 3-га ўзроўню.

Параўнайце вобразы Мароза і Ляховіча (“Круглянскі мост”) паводле іх паводзін у сітуацыі выбару і ацэнкі іх учынкаў іншымі

героямі абодвух твораў.

Каментарый. Заданне 2-га ўзроўню выбіраюць тыя вучні, якія палічаць простым для сябе заданне 1-га ўзроўню, хаця і яно патрабуе пэўных аналітычных, а не толькі рэпрадуктыўных навыкаў.

Заданне ж 3-га ўзроўню адрасавана самым здольным, дапытлівым, якія любяць і многа чытаюць, маюць патрэбу ў інтэрактыўных метадах і прыёмах навучання, а таксама тым, хто паглыблена вывучае прадмет, займаецца ў факультатыве, наведвае курс на выбар¹. Безумоўна, абранне некаторымі вучнямі ці хаця б адным 3-га ўзроўню запатрабуе і ад настаўніка дадатковых высілкаў: трэба дапамагчы вучням, падказаць, што накірунак супастаўлення твораў і вобразаў ужо ёсць у самім заданні. Частковая прэзентацыя гэтага задання магчыма на ўроку, але яшчэ лепш — на занятках курса на выбар ці на пазакласным мерапрыемстве па прадмеце.

1. Падрабязней пра параўнальны аналіз сартраўскага і быкаўскага твораў чытайце ў кнізе: Бугаёў Дз. Я., Верціхоўская М. І., Верціхоўская В. У. Вывучэнне творчасці Васіля Быкава ў школе. — Мінск, 2005. С. 279-281.

Урок мэтазгодна пачаць з вызначэння вучнямі сваёй **задачы** на ўроку, прысвечаным аповесці “Абеліск”.

Настаўнік прапануе вучням суаднесці іх успрыманне самастойна прачытанага твора са словамі А. Камю — **“Усё, што чалавек здольны выйграць у гульні з чумой і з жыццём, — гэта веды і памяць”** — і вызначыць сваю задачу на ўроку, сфармуляваўшы яе пажадана пытальным сказам.

Вучням, звыклым да падобных эўрыстычных прыёмаў рэалізацыі ўрока, будзе нескладана прайсці да такой заканамернай высновы:

— У выніку ўрока нам неабходна атрымаць адказ на пытанні: **веды і памяць пра што засведчаны ў аповесці “Абеліск”? Які аспект духоўнага вопыту прарока Васіля Быкава рэалізаваны ім у гэтым мастацкім творы?**

Для вырашэння задачы вучням прапануюцца **3 арыентацыйныя пытанні**, якія задоўга да ўрока вывешваюцца на стэндзе “Рыхтуемца да ўрока пазакласнага чытання”.

Вучні ўжо ведаюць, што ў настаўніцкіх пытаннях утрымліваецца і арыенцір пошуку, і ключ для вырашэння задачы. Немэтазгодна даваць вучням шмат пытанняў, сярод якіх будуць рэпрадуктыўныя, тыпу: “З якой мэтай прыехаў карэспандэнт у Сяльцо? Пра што раскажаў карэспандэнту Ткачук?” і да т.п.

Дробязныя пытанні адцягваюць увагу ад галоўнай, перспектыўнай мэты. Да таго ж, яны дыктуюць прымяненне франтальных метадаў працы на ўроку і, па сутнасці, самі з'яўляюцца іх элементамі; скіроўваюць на пераказ зместу твора, а не на яго аналіз. І вядома ж, такія пытанні не спрыяюць ні маналагічнаму, ні тым больш дыскусійнаму маўленню.

Настаўнік сам вырашае, ці неабходна канстатацыя агульнага паміж аповесцю “Абеліск” і іншымі творамі В. Быкава. Калі ўзровень папярэдніх урокаў быў дастатковы, і вучні, самастойна прачытаўшы твор, пераканаліся, што “Абеліск” – тыпова быкаўская аповесць з усімі ўласцівымі ёй рысамі, то на агучванне добра вядомага не варта траціць час.

Затое ролі вызначальнай адметнасці “Абеліска” — асаблівая ўвага на ўроку.

Пытанні:

1. Якая цэнтральная філасофская праблема аповесці? Пры дапамозе якіх кампазіцыйных прыёмаў яна вырашаецца?
2. Якое прызначэнне сітуацыі выбару і перамяжвання адлюстравання падзей у “Абеліску”?
3. Які кампазіцыйны прыём аповесці спрыяе выяўленню настойлівага і катэгарычнага пісьменніцкага адмаўлення філасофіі “арыфметычнага гуманізму”?

З папярэдніх класаў вучні ведаюць, што да ліку **філасофскіх** належаць тыя праблемы і пытанні, на якія няма і не можа быць адназначнага адказу. Праблемы добра і зла, любові і нянавісці, віны і трагедыі, суадносіны сіл абставін, волі лёсу і магчымасцяў чалавека, вернасці і здрады, суда сумлення і чалавечага суда, прыгожaga і выродлівага, вычварнага, дапушчальнага і недапушчальнага — філасофскія праблемы. Да іх ліку належыць і **праблема гераічнага**, праблема подзвігу. Згадаем, як неадназначна паставіліся чытачы і нават крытыкі, даследчыкі да вобраза Петрака (“Знак бяды”) у вызначэнні яго гераікі. Ды што казаць пра вобраз Петрака! Многія ўчынкі Сцепаніды, вобраза, здавалася б, празрыстага і адназначнага, выклікалі супярэчлівыя ацэнкі. Многія чытачы (а сярод іх нямала і настаўнікаў!) палічылі некаторыя ўчынкі гераіні проста недарэчнымі (выкраданне вінтоўкі, хітрыкі з Бабоўкай і інш.).

Да праблемы гераічнага В. Быкаў звяртаўся не раз у сваёй творчасці з рознымі мэтамі. У тым ліку і з мэтай выпрабавання сваіх герояў адносінамі да ўчынкаў іншых людзей.

Да прыкладу, згадаем “закадравы” вобраз настаўніка Ляховіча з аповесці “Круглянскі мост”. “Закадравы” таму, што пра

Ляховіча Сцёпку расказвае Брытвін, абураючыся яго ўчынкамі. Брытвін лічыць іх недарэчнымі, абсурднымі.

У першым выпадку Ляховіч парушыў загад, адмовіўшыся забіць паліцая, бо той “з дзіцем на ложку сядзеў, карміў, і гэты дурань не адважыўся ў яго кулю пусціць”. Напарнік Ляховіча Сураў нават “адмовіўся больш з ім хадзіць на заданні: “Дурань, кажа, або кантужаны”. Другі раз, як лічыць Брытвін, “зноў канфуз выйшаў”. Вяртаючыся з задання, партызаны наткнуліся на немцаў, калі тыя штурхалі машыну, якая забуксавала. “Ну, хлопцы, вядома ж, узрадаваліся, кажуць, ударым! Ляховіч гэты — ён за старшага быў — аглядзеўся, разважыў. “Не, — кажа, — нельга. Вёска блізка”. Маўляў, машыну знішчым — вёску спалым. Так і не даў каманды. А немцы выцягнулі машыну, селі і газанулі”.

А ўжо трэці выпадак і наогул не ўкладваецца ў свядомасці Брытвіна і такіх, як ён. “Не чалавек, а недарэка, яй-богу. А так, здаецца, і не дурны, з вышэйшай адукацыяй. А можа, усё праз гэту адукацыю? На вайне яна не патрэбна”.

Ляховіч з Шусцікам трапілі, як вярталіся з задання, у палон. І вось там, у круглянскай паліцыі, “выкінуў фокус. Гэта ўжо дзіва. Самая бязглуздая дурасць”, паводле ацэнкі Брытвіна. Калі іх схопілі, яны сказаі, што акружэнцы, хадзілі па вёсках, на хлеб зараблялі. А шэф паліцыі, стары немец, паставіўся да гэтага нястрога. Шусціка выцяў кіем і атрымаў вялікае задавальненне, гледзячы, як той прыніжаецца. Асабліва спадабалася немцу, калі на сваё пытанне, ці прызнае Шусцік уладу вялікага фюрэра нямецкага народа Адольфа Гітлера, атрымаў сцвярджальны халуйскі адказ: “Прызнаю, — кажа, — пан, як жа не прызнаць, калі ўвесь свет зваяваў”. Тое ж пытанне немец задаў і Ляховічу, а той маўчаў, а потым кажа: “На жаль, я не магу гэтага прызнаць. Гэта не так”. Паліцай, які перакладаў адказ Ляховіча немцу, зашыпеў, дакладна сфармуляваўшы сутнасць выбару: “Не прызнаеш — памрэш сёння ж”. — “Магчыма, — адказвае, — але памру чалавекам, а ты будзеш жыць скацінай”. Шусціка адпусцілі, а Ляховіча павесілі. “Прыгожа, як у кіно, ды што толку... Ну, хіба не дурань?” — рэзюміраваў Брытвін.

Заўвага. Часткова гэты матэрыял мэтазгодна выкарыстаць і ва ўступным слове да ўрока (пажадана, каб яго сказаў хтосьці з вучняў, а не настаўнік), а таксама пры кіраўніцтве параўнальным аналізам вобразаў Мароза і Ляховіча. У выніку супастаўлення вобразаў тыя вучні, якія пажадалі выканаць варыянт задання 3-га ўзроўню, павінны прыйсці да высноў:

1. Абодва вобразы — “закадравыя”. І пра Мароза распавядае не сам аўтар, а адзін з герояў — былы загадчык райана Ткачук.
2. Абодва героі выпрабоўваюцца сітуацыяй выбару: маглі застацца жыць, але свядома пайшлі на смерць, не адмовіўшыся ад сваіх маральных прынцыпаў і перакананняў.
3. Успрыманне і ацэнка ўчынкаў абодвух герояў іншымі людзьмі — неадназначныя: адны лічаць іх учынкi подзвігам, а некаторыя — глупствам і недарэчнасцю.
4. “Аўтарства” ўчынкаў і Мароза, і Ляховіча (да таго ж — абодва настаўнікі) працягвае сваё існаванне ў прасторы і часе незалежна ад ксяндзоўскіх і брытвінскіх меркаванняў. За памяць пра Мароза як героя змагаецца Ткачук і шукае аднадумцаў у гэтай святой барацьбе. Нават Брытвін, сам таго не ўсведамляючы, паспрыяў устанавленню абеліска памяці Ляховічу. Бо не меркаванне Брытвіна, а яго інфармацыя пра мінулае будзе вызначальнай у выбары Сцёпкі. Хутка і Сцёпка, як некалі Ляховіч, стане перад выбарам: кампраміс з Брытвіным і яго вынік кампрамісу — жыццё ці вернасць свайму сумленню, праўдзе, памяці цаною жыцця. “Штосьці цвёрдае і наўздзіў упэўненае ўжо авалодала ім і не саступала”.

Пасля ўступнага слова вучні агучваюць напрацоўкі дамашняга задання паводле вызначанай задачы і арыентацыйных пытанняў; робяць высновы. Магчымы і такі варыянт: **вучні аб’ядноўваюцца ў пары, суполкі і прэзентуюць калектывныя напрацоўкі.**

Прагназаваны вынік напрацовак паводле 1-га пытання.

Цэнтральная філасофская праблема аповесці “Абеліск” — праблема гераічнага. Гэта праблема ўвасоблена ў “Абеліску” асабліва канцэнтравана і пафасна ў параўнанні з іншымі быкаўскімі творамі. Аповесць “Абеліск”, апрача таго, яшчэ і **вострапалемічная**. Сюжэт твора “цэментуецца” спрэчкай паміж былым загадчыкам райана Ткачуком і цяперашнім — Ксяндзовым.

Ткачук лічыць, што ўчынак Мароза гераічны, а таму імя настаўніка павінна быць не толькі напісана на абеліску, але і вядома ўсім як імя героя: *“Пакуль я жывы, я не перастану даказваць, што*

такое Мароз! Уваб'ю ў самыя глухія вушы... Я дакажу!" Справай свайго жыцця, якое ўжо на схіле, лічыць Ткачук увекавечанне імя настаўніка Мароза і вяртанне людзям памяці пра яго.

Дыяметральна процілеглая пазіцыя ў Ксяндзова. Ён узначальвае настаўніцтва рэгіёна, мае рычагі кіравання і сродкі ўздзеяння на сваіх падначаленых. Ксяндзоў надзелены ўладай, і ад яго грамадзянскай пазіцыі многае залежыць. Але, на яго думку, абсалютна неразважлівымі з'яўляюцца ўсе намаганні Ткачука і яго заступніцтва за Мароза. Тое, што Ткачук лічыць подзвігам, найвышэйшай праявай духу і падзвіжніцтва, Ксяндзоў і іншыя (ён падкрэслівае, што так думаюць многія: *"не я адзін так думаю"*) расцэньваюць як недарэчны, нават абсурдны ўчынак, а ў нейкай ступені нават апаалітычны. А гэта ўжо ва ўмовах таталітарнага рэжыму — злачынства.

Вучні **чытаюць па ролях дыялог Ткачука і Ксяндзова**. Кіраўнік суполкі прапануе класу вызначыць у ім кульмінацыйны момант.

Клас згаджаецца з меркаваннем, што такі момант наступны:

— *Вось цяпер вы мне скажыце, што было б, калі б кожны партызан так зрабіў, як Мароз?*

— *Што?*

— *У палон здаўся.*

— *Дурань! — злосна выпаліў Ткачук. — Бязмозглы дурань! Чуеш? Спыні машыну! — закрычай ён шафёру. — Я не хачу з вамі ехаць!*

Высновы гэтага этапа ўрока наступныя:

— Гісторыя жыцця Мароза, як сцвярджае і даказвае ўсім Ткачук, — "гераічная гісторыя". І той, хто гэтага не бачыць, не разумее і не хоча разумець, — "невідушчы, душэўна невідушчы". І ўсе іншыя — "Сляпыя? Безумоўна! І глухія. Не зважаючы на пасты і рангі. Ад прыроды сляпыя".

Галоўны довад Ксяндзова ў палеміцы з Ткачуком, што Мароз ніякі не герой, што "былі большыя, чым ён, героі", такі: Мароз не забіў ніводнага немца. Такі "арыфметычны" аргумент Ксяндзова прыводзіць Ткачука ў шаленства: *"Я не жадаю з вамі пра гэта гаварыць! Вы чуеце? Ніколі! Вы — глушэц!.. Для вас усё загадка ясна. Раз і назаўсёды. Ды хіба так можна? Жыццё — гэта мільёны суддзяў. А вы ўсё хочаце ўціснуць у дзве-тры ходкія схемы, каб прасцей!.. Забіў немца ці не забіў?.. Ён зрабіў больш..."*

Настаўнік:

— Што ж большае можна было зрабіць у “сітуацыі чумы”, калі галоўным быў лозунг: “Забі фашыста!” Забі хаця б аднаго — тым самым ты наблізіш дзень вызвалення ад улады “чумы”. Адзін з вершаў К. Сіманавы ваеннай пары так і называўся: “Забі яго!”

Настаўнік:

— Аднак прадоўжым наша даследаванне ўвасаблення гераічнага ў аповесці. Што ж, на думку пісьменніка Быкава, важнейшае і большае, чым забіць немца ў сітуацыі вайны?

Прагназаваны вынік напрацовак паводле 2-га пытання.

— Спрэчка пра выбар, зроблены Марозам у экстрэмальнай сітуацыі, працягваецца ўжо шмат гадоў пасля гібелі настаўніка і яго вучняў. Пра гэта сведчыць і палеміка паміж Ткачуком і Ксяндзовым.

Выбару Мароза папярэднічала такая жыццёвая калізія. Яго вучні, кіруючыся не столькі палітычнымі меркаваннямі, колькі дзіцячым максімалізмам і жаданнем адпомсціць паліцаю Каіну за абразы іх любімага настаўніка, здзейснілі спробу дыверсіі. Задума юных мсціўцаў не была рэалізавана да канца: загінуў толькі адзін немец.

У поўнач да Мароза прыйшоў паліцай Ляўчэня і папярэдзіў: “Уцякай, настаўнік, хлопцаў забралі, за табой ідуць”. Той Ляўчэня, якога партызаны лічылі здраднікам і нягоднікам, удучыўшы момант, літаральна за нейкіх дзесяць хвілін, забег і папярэдзіў, выратаваў Мароза. Мароз пайшоў у партызанскі атрад, дзе яго залічылі ва ўзвод.

А праз тры дні сувязная, парушыўшы забарону з’яўляцца ў лагеры, прыйшла і расказала, што маці дзяцей ірвуць на сабе валасы. Немцы аб’явілі, што павесяць хлопчыкаў, калі не з’явіцца Мароз. Ткачук успамінае: *“Вядома, ніхто з нас тады і не думаў пасылаць Мароза ў сяло. Здурэлі мы, ці што. Ясна, што і мальцаў не адпусцяць, і яго кокнуць. Ведаем мы гэтыя штучкі. Дзевяты месяц пад немцам жывём. Нагледзеліся... А што зрабіць? Прапалі, відаць, хлопцы. Гэта так. Але ж якое іх мацерам?”*

Мароз гаворыць камандзіру атрада пра свой намер ісці ў Сяльцо і здацца немцам, чым выклікае шаленства камандзіра, які нават прыгразіў Марозу расстрэлам. Раззлаваўся нават і Ткачук: *“Трэба быць круглым ідыётам, каб паверыць немцам, быццам яны выпускаць хлопцаў. Выходзіць, ісці туды самае безрассуднае самагубства. Так і сказаў Марозу, як думаў. Той выслухай і раптам вельмі спакойна так адказвае: “Гэта верна. І ўсё ж такі трэба ісці”.* Партызаны ў той сітуацыі нічым дапамагчы не маглі, хаця ўсе заходзіліся жалем і да дзяцей, і да іх мацяроў. *“Атрад яшчэ не набраў*

сілы, зброі было мала, з боепрыпасамі справа зусім ахавая, а навокал у кожным сяле гарнізон — немцы і паліцаі. Пастрабуў сунься”. Трагічная беларуская гісторыя ведае шмат прыкладаў, калі з гуманных намераў ставіліся пад удар цэлыя вёскі.

Мароз, самавольна пакінуўшы лагер, здаўся немцам. Загінулі ўсе: і настаўнік, і вучні, за выключэннем аднаго, цудам і намаганнямі Мароза ўратаванага хлопчыка, — Паўліка Міклашэвіча.

“Невясёлая гісторыя”, — падсумаваў пачутае журналіст. “Невясё-лая што! Гераічная гісторыя! Так я разумею”, — настойваў Ткачук. “Магчыма”, — згадзіўся журналіст, чым выклікаў абурэнне Ткачука: “Не магчыма, а дакладна. Ці ты не згодзен?”

Настаўнік:

— Дарэчы, з Ткачуком не згаджаліся не толькі быкаўскія героі (Ксяндзоў і многія, на каго ён спасылаецца: “не я адзін так думаю”), але і чытачы В. Быкава. Пасля выхаду аповесці “Абеліск” некаторыя перыядычныя выданні, у тым ліку і “Учительская газета”, публікавалі абмеркаванне аповесці. Сярод чытацкіх допісаў было нямала і такіх, якія сведчылі, што іх аўтары прытрымліваюцца пазіцыі Ксяндзова адносна менавіта выбару Мароза ў экстрэмальнай сітуацыі. А якая ваша асабістая пазіцыя? І якія вашы довады сваім апанентам?

Вопыт паказвае, што такое настаўніцкае пытанне з прэамбулай пра чытацкія меркаванні не толькі спрыяе выхаванню эмацыянальнай культуры вучняў, але і “правакуе” некаторых на выяўленне ўласных меркаванняў, тоесных ксяндзоўскім. Такая “правакацыя” — таксама індыкатар і адзін з прыёмаў аналізу і ўздзеяння на фарміраванне светаўспрымання вучняў. Каб фарміраваць жаданае, трэба найперш ведаць зыходнае.

У час **дыскусійнага элемента** ўрока высвятляецца, што прагматызм некаторых сучасных падлеткаў пераважае нават над юнацкім максіmalізмам. У сваіх довадах яны пайшлі нават далей за Ксяндзова. Той расцэньваў учынак Мароза як недарэчнасць. Сучасныя юныя прагматыкі — як недаравальную недарэчнасць. І матывуюць гэта тым, што Мароз і сам разумеў безвыніковасць свайго выбару: “Гэта так. І ўсё-такі трэба ісці”. Даравальна было б, калі б Мароз хаця найўна верыў, што ўратауе дзяцей. У цуд жа не верыў ніхто, акрамя мацяроў, якія ад гора страцілі розум, і ніякія довады на іх не ўздзейнічалі.

Юныя прагматыкі прапаноўваюць свой варыянт, свой выбар у той сітуацыі: Марозу варта было застацца ў атрадзе, здзейсніць якую-небудзь дыверсію, паахвяраваць жыццём, каб адпомсціць за

вучняў. Вось тады гэта быў бы подзвіг!

Згадаем, што некаторыя чытачы і крытыкі таксама не бачылі заканамернасці і матывацыі і ў апошнім учынку-выкліку Петрака (“Знак бяды”). Даводзілі: вось калі б Пятрок да гэтага здзейсніў подзвіг кшталту сусанінскага — вось тады б яго пратэст-выклік быў бы матываваны і заканамерны.

Наступны момант урока, бадай, самы вызначальны, адказны. І складаны.

Перад настаўнікам стаіць **задача** на гэтым канкрэтным этапе ўрока пераключыць увагу вучняў, не зніжаючы іх эмацыянальнага напалу, спыніць гэту зацікаўленую дыскусію. Бо вучні ў сваіх довадах звяртаюцца толькі да ўласнага вопыту, схема якога такая: сэнс мае толькі тое, што вядзе да канкрэтнага матэрыяльнага выніку, а ўсё безвыніковае — бессэнсоўнае. Яшчэ вучні схільныя выкарыстоўваць для сваіх аргументаў тое, што ляжыць на паверхні. Да прыкладу, яны згадваюць, што сувязная расказвала ў атрадзе пра чуткі ў Сяльцы: “Самі на лясках туляюцца, адседжаюцца, а дзяцей на пагібель паслалі”.

Не змяняе сітуацыі на ўроку нават такі довад: немцам намнога выгадней было б, каб Мароз не прыйшоў. На тое яны і разлічвалі, аб’явіўшы, што адпусцяць дзяцей, калі з’явіцца настаўнік. Усё гэта так, аднак абароты механізму ўрока на гэтым этапе — халастыя, безвыніковыя.

Настаўніку трэба павесці вучняў у накірунку **пошуку і спасціжэння духоўнага вопыту пісьменніка, зразумець і ўсвядоміць яго пазіцыю і канцэпцыю**, для выяўлення якой ён скарыстаў і вымысел, і канкрэтныя жыццёвыя факты.

Дарэчы, пераключыць напал эмоцый, не патушыўшы іх, можна і такім прыёмам.

Праз сваіх памочнікаў-кансультантаў настаўнік перадае класу інфармацыю пра аналагічны выпадак у гісторыі ці даручае аднаму з вучняў прачытаць пра яго ў энцыклапедыі і расказаць класу.

Прагназаваны вынік індывидуальнага задання.

— Гісторыя засведчыла аналагічны выпадак з жыцця славутага польскага педагога і пісьменніка Януша Корчака, аўтара кніг “Кароль Мацюсь Першы”, “Як любіць дзяцей” і інш. У 1911 г. Януш Корчак стварыў у Варшаве Дом сірот, установу новага тыпу, на сродкі багатых філантропаў, арганізаваў таксама інтэрнат “Наш дом”. У гады акупацыі Польшчы фашысцкай Германіяй Януш Корчак, як і быкаўскі герой, працягваў вучыць і выхоўваць дзяцей. Ён гераічна змагаўся за жыццё дзяцей у варшаўскім гета. За антыфашысцкую

дзеінасьць быў кінуты ў канцлагер Трэблінка, дзе і загінуў з двумастамі сваімі выхаванцамі.

Польскі гуманіст зрабіў апошні ў сваім жыцці выбар, аналагічны таму, які здзейсніў і быкаўскі герой. Адзін з гестапаўцаў пазнаў у вязню Трэблінкі свайго любімага пісьменніка і вырашыў уратаваць яго, рызыкуючы пры гэтым, безумоўна, сваім жыццём. “А яны?” — спытаў Януш Корчак, паказваючы на сваіх выхаванцаў. “Яны павінны ісці ў камеру”. — “Тады я пайду разам з імі”. І дзверы газавай камеры зачыніліся за імі...

Настаўнік:

— Якому кампазіцыйнаму моманту адведзена ў аповесці значна больш старонак, чым аналізаванай намі палеміцы і нават экстрэмальнай сітуацыі? Якое назначэнне гэтага моманту і якая яго роля ў выяўленні аўтарскай пазіцыі і канцэпцыі аповесці наогул?

Прагназаваны вынік напрацовак паводле 3-га пытання

— У рэалізацыі замыслу пісьменніка, яго філасофіі велізарную ролю выконвае **прэамбула** экстрэмальнай сітуацыі.

Асаблівасцю творчасці В. Быкава з’яўляецца глыбокае даследаванне матываў учынкаў, пранікненне ў псіхалогію і нават псіхіку тых, хто выбірае “цесную браму”, якая вядзе праз узыходжанне — да жыцця, ці “прасторную браму”, якая вядзе праз падзенне — да пагібелі. На пленуме Саюза пісьменнікаў Беларусі ў 1985 г. В. Быкаў гаварыў: “*Але яшчэ ад Талстога мы ведаем, што можна выдумаць што заўгодна, але нельга выдумаць псіхалогію... Без праўды псіхалогіі няма мастацтва, ёсць хіба толькі прадукт бяздумнай масавай культуры, якая ўкараняецца ў масах спажывецкага грамадства...*”

А прэамбула подзвігу такая. Калі ў Сяльцо, дзе настаўнічаў Мароз, прыйшлі немцы, ён працягваў працаваць у школе, дамогся ад немцаў дазволу на яе адкрыццё. Навіна была ашаламляльнай нават для Ткачука, які ведаў Мароза да вайны як сапраўднага настаўніка.

Васіль Быкаў у вобразе Мароза ўвасобіў свой ідэал настаўніка як галоўнага духоўніка нацыі. Словамі Ткачука пісьменнік так сфармуляваў сваё разуменне ролі настаўніка ў духоўным адраджэнні нацыі: “*Я так думаю: у тым, што мы зараз ёсць як нацыя і грамадзяне, галоўная заслуга сельскіх настаўнікаў. Няхай, можа, я і памыляюся, але я так лічу*”.

Вучань чытае ўрываек з маналога Ткачука

— Гэты ўрываек, ды і ўсю аповесць, можна з поўным правам назваць гімнам Настаўніку. Усе чытачы і крытыкі, якія ў свой час бралі ўдзел у абмеркаванні аповесці, паразумеліся на адным: не толькі

ў беларускай, але ва ўсёй савецкай літаратуры мала вобразаў настаўнікаў, якія сталі б упоравень з быкаўскім Марозам.

Праз вобраз Мароза пісьменнік увасобіў і сваё разуменне неабходнасці адраджэння прынцыпаў народнай педагогікі, галоўныя з якіх — любоў да дзяцей і ўздзеянне на асобу дзіцяці прыкладам выхавальніка. У сваёй прафесійнай дзейнасці Мароз цудоўным чынам рэалізаваў галоўныя прынцыпы народнай педагогікі.

Дзякуючы прыёму **рэтраспекцыі**, праз успаміны Ткачука, мы бачым Мароза “як жывога”. У творы вялікае мноства эпизодаў, у якіх на канкрэтных прыкладах паказаны і прафесіяналізм Мароза, і яго духоўнае ўздзеянне на сваіх выхаванцаў. [Вучань пераказвае некаторыя сітуацыі, у якіх Мароз выпрабоўваецца працай, стаўленнем да сваіх прафесійных абавязкаў і да вучняў].

Рапэнтна працаваць у школе і пры немцах Мароз так абгрунтаваў свайму былому начальніку, а цяпер камандзіру партызанскага ўзвода Ткачуку:

— *Кепскаму я не навучу. А школа неабходна. Не будзем вучыць мы — будуць абалваньваць яны. А я не для таго два гады ачалавечваў гэтых дзяцей, каб іх зараз расчалавечылі. Я за іх яшчэ памагаюся.*

І гэтыя словы Мароза, а галоўнае — яго справы, за якія Ткачук паважаў і цаніў настаўніка яшчэ да вайны, пераканалі: *“Няхай працуе... Хаця і пад нямецкім кантролем, але безумоўна не на іх. На нас працуе. Калі не на наша цяперашняе, дык на будучае. Будзе ж і ў нас будучае. Павінна быць. Іначай дзеля чаго ж тады і жыць? Разам у вір галавой — і канец”.*

Менавіта перспектыва будучыні, якая забяспечваецца трыумфам духоўнага — і нічым іншым, вызначыла выбар быкаўскага героя ў экстрэмальнай сітуацыі. Ведаючы, што ідзе на верную смерць і нават цаною жыцця не здолее ўратаваць дзяцей, Мароз усё роўна зрабіў выбар, адгаведны сваёй чалавечай сутнасці. На будучыню ён працаваў і жыў, дзеля будучыні — пайшоў на смерць. Ніякімі іншымі довадамі нельга было пераканаць няшчасных мацяроў і ўсіх сяльчан, што дзяцей нельга было ўратаваць, нават калі б настаўнік і выканаў умову фашыстаў.

Марозу верылі, на яго спадзяваліся. Крах веры, расчараванне ў тым, каму давяраеш безагаворчна, — самае згубнае, вынішчальнае для душы чалавека. Крах веры руйнуе будучыню. Без веры яна ўвогуле праблематычная. Вера — першая ўмова духоўнасці, а значыць і Вечнасці. Менавіта пра гэта даводзіў Ткачук “невідуччаму, душэўна невідуччаму”, “ад прыроды сляпому” Ксяндзову. Загінуць за веру, г.

зн. за душы людзей, як пра гэта засведчана ў Евангеллі, здольны толькі падзвіжнікі. Загінуць за веру — “значна больш”, чым забіць двух-трох ворагаў.

Апрача таго, Мароз вырашыў быць са сваімі вучнямі ў самы трагічны для іх момант, каб яны таксама не страцілі веры ў свайго любімага настаўніка. І ён, як і Януш Корчак, сказаў сабе: “Тады я пайду разам з імі”.

Бадай, нікому ў савецкай, ды і ў найноўшай літаратуры не ўдалося так, як В. Быкаву, з такой мастацкай сілай і пераканальнасцю давесці і праілюстраваць евангельскую выснову, што **настаўнік — соль зямлі**: “Соль — добрая рэч: але калі соль страціць сілу, чым направиць яе? Ні ў зямлю, ні ў гной не прыгодная; прэч выкідаюць яе. Хто мае вушы, няхай чуе!” (Евангелле ад Лукі, 14:34, 35).

Настаўнік:

— Акрамя глыбокага даследавання матываў учынкаў, якое яшчэ назначэнне перамяжанага адлюстравання сучаснага і мінулага? У чым актуальнасць аповесці?

Прагнаваны адказ вучняў.

— Экстрэмальнай сітуацыяй выбару выпрабавецца настаўнік Мароз, а праз рэтраспекцыі (успаміны Ткачука) даследуюцца вытокі і матывы подзвігу Мароза. Аднак перамяжаным паказам сучаснага і мінулага пісьменнік ставіць і актуальныя сучасныя праблемы. В. Быкаў выпрабаввае і іншых герояў, ужо нашых сучаснікаў, адносінамі да мінулага, памяццю пра яго. Быкаў-прарок сведчыць, што пагроза і ўлада “чумы” не скончылася. І папярэджвае, што ў новай схватцы з “чумой” чаалавек можа і праиграць.

Пісьменнік неаднаразова падкрэсліваў, што самае вялікае наша няшчасце — наша адвечнае бяспамяцтва. Асабліва страшна, калі скептыцызм і цынізм у адносінах да памяці як духоўнай каштоўнасці ідзе ад уладароў, ад чыноўніцтва, якое Ксяндзоў і прадстаўляе. Усімі сваімі творамі В. Быкаў даводзіць, што зло тым страшнейшае, чым большай уладай яно надзелена. Тых, хто надзелены ўладай і выпраменьвае бездухоўнасць, пісьменнік гнеўна называў “абсурантамі”, сляпымі і глухімі, “ад прыроды глухімі”, як казаў Ткачук.

Сапраўды, часам нават самі “абсуранты” разумеюць увесь абсурд і амаральнасць супрацьстаяння здаровым сілам грамадства, увасобленым у вобразе Ткачука. Аднак за многа гадоў таталітарнай сістэмы яны прыстасаваліся існаваць у перакуленым свеце. Ім

выгадней і зручней не прымаць агульначалавечыя каштоўнасці, а кіравацца прынцыпамі абсурду. Да прыкладу, абсурднасць сітуацыі, апісанай у “Абеліску”, яшчэ і ў тым, што ў афіцыйных дакументах Мароз занесены да катэгорыі палонных: здаўся ж ён у палон да немцаў — выснова відавочная: не герой, а здраднік...

Настаўнік:

— Аповесць В. Быкава — трагедыйны твор. Але ці ёсць у “Абеліску” аптымістычнае, суцэпальнае для нас? Які сэнс назвы аповесці? Як рэалізавана ў творы перспектыва будучыні?

Прагназаваны адказ:

— Назва аповесці сімвалічная. Абеліск — сімвал чалавечай памяці. Памяць — гэта інфармацыя пра мінулае, найважнейшы сродак сувязі вякоў і пакаленняў. Бяспамяцтва разарве гэтую сувязь — і тады канец. У абеліску як помніку засведчаны працяг духоўнага жыцця мінулых пакаленняў, подзвіг моцных духам асоб. Абеліск — гэта знак накіраванасці ўвысь, у неба.

Аповесць “Абеліск” — трагедыя, бо загінуў самы лепшы, высакародны, а імя яго нават не напісана на абеліску. Але трагедыя аптымістычная. У фінале твора — словы Ткачука, што пакуль ён жывы, не перастане даказваць, **“што такое Мароз!.. Пачакайце! Вось ён [карэспандэнт] дапаможа, і іншыя... Ёсць яшчэ людзі! Я дакажу! Думаеце, стары! Не-е, памыляецеся...”**

Настаўнік:

— Яшчэ А. Камю ў рамане “Чума” пісаў, што “чума забірае ад нас самых лепшых”, што яна вынішчае носьбітаў духоўнасці. Тое ж самае сцвярджае і В. Быкаў усімі сваімі творамі і ўзмацняе камюсаўскую выснову сваёй: вынішчэнне носьбітаў духоўнасці — самы страшны знак бяды для тых, хто будзе жыць пасля “чумы”, для наступных пакаленняў. Праз які вобраз у аповесці “Абеліск” выяўлена пісьменніцкае разуменне адказнасці кожнага з нас за тое, што адбываецца вакол нас?

Прагназаваны адказ:

— У аповесці “Абеліск”, як і ў “Знаку бяды”, відавочная аўтарская думка пра тое, што нават вынішчэнне “чумой” носьбітаў духоўнасці не здымае адказнасці кожнага за стан уласнай душы. Нават калі “чума забірае ад нас лепшых” — усё роўна, як сказаў Ткачук, “ёсць яшчэ людзі!” Ад нашага стаўлення да гэтых людзей, ад нашай здольнасці кансалідавацца з імі ў барацьбе з ваяўнічай бездухоўнасцю будзе многае залежаць. В. Быкаў пісаў: **“Гэта няпраўда, што ад нас нічога не залежыць. Будуць з намі лічыцца, будуць нас паважаць — усё ад нас!”**

У вобразе карэспандэнта ўвасоблена разуменне В. Быкавым ролі творцы, пісьменніка ў грамадстве. Ткачук спадзяецца, што калі сам не здолее, то карэспандэнт давядзе яго справу да канца. Для нацыі нават з гібеллю Багацькаў, Марозаў яшчэ не ўсё страчана, пакуль ёсць тыя, што помняць і перададуць нашчадкам “нятленную духоўную маёмасць” іх продкаў. Згадаем яшчэ раз аповесць “Знак бяды”. Сімвалічна тое, што самае важнае і вызначальнае пра Петрака сказана пасля яго смерці (пра сустрэчу з Чарвяковым і паездку ў Мінск). Памяць пра мінулае ў імя будучыні здольны зберагчы і перадаць новым пакаленням сувязныя часоў — пісьменнікі. Яны — апосталы і прарокі нацыі.

В. Быкаў у артыкуле пра С. Залыгіна пісаў, што *“талент таму і талент, што, прыглядаючыся да жыцця, бачыць у ім далей і чуе больш, чым многія іншыя...”* А ў выступленні на пленуме СП БССР у 1985 г. ён узмацніў гэтую думку: *“Яшчэ трэба памятаць, што талент мае права гаварыць народу ўсю праўду пра ягонае існаванне, часам горкую і балючую праўду, якая ёсць у гісторыі кожнага народа”*.

Творчасць В. Быкава — гэта не толькі праўда пра мінулае, не толькі абеліск тым, хто загінуў, гэта яшчэ і глыбіннае даследаванне мінулага ў імя будучыні.

Індыкатар выніку ўрока

Настаўнік “уключае” індыкатар і на завяршэнні ўрока, каб праверыць узровень вучнёўскага ўспрымання яго зместу і эфектыўнасць прыёмаў пры вырашэнні пастаўленай задачы.

На канкрэтным уроку ў якасці індыкатара можна выкарыстаць такі прыём:

— Паслухаце ўрывак з выступлення В. Быкава на пленуме СП БССР (1985). У самым пачатку ўрыўка прапушчана слова, а вы ўзнавіце яго, як таго вымагае кантэкст. Што, акрамя кантэксту, дапамагло вам “пазнаць” слова? Тэкст такі:

... не толькі спыняе развіццё нацыі, — яна адкідае яго да нуля. І тады зноў патрэбны стагоддзі высілкаў, подзвігаў апосталаў духу, каб вярнуць нацыю і грамадства ў іх гістарычны рад. Прыкладаў такога роду безліч у гісторыі...

Вучні прыходзяць да высновы, што гэта слова — “бездухоўнасць” або “бяспамяцтва”. “Пазнаць” слова, зазначаюць вучні, дапамагло тое, што выснова ўсяго ўрока, як і канцэпцыя

апovesці “Абеліск”, тоесная думцы В. Быкава, сфармуляванай у гэтым урыўку.

Настаўнік аб’яўляе, што ў быкаўскім тэксце сінанімічны выраз слову “бездухоўнасць” — **“духоўная ж пустка”**.

Рэфлексія ўрока

На гэтым важным этапе ўрока настаўнік ставіць задачу павышаць узровень рэфлексіі, скіроўваць вучняў на адыход ад схемы “спадабалася — не спадабалася”, прапануе правесці іх у двух аспектах:

паводле здабыткаў, выніковасці ўрока;

паводле эфектыўнасці прыёмаў аналізу.

Вучням, звыклым да фіксацыі галоўных высноў аналізу твора¹, няцяжка будзе канстатаваць, што такімі высновамі з’яўляюцца:

1. Праблема гераічнага — цэнтральная філасофская праблема апovesці “Абеліск”.

2. “Абеліск” — вострапалемічны твор, сюжэт якога “цэментуецца” спрэчкай паміж Ткачуком і Ксяндзовым.

3. Выпрабаванне галоўнага героя сітуацыяй выбару. Жыццёвая аснова твора.

4. Псіхалагізм апovesці, матывацыя ўчынкаў галоўнага героя. Роля “праэпуды” сітуацыі выбару ў выяўленні пісьменніцкай канцэпцыі.

5. Апovesць — гімн Настаўніку і выяўленне пісьменніцкага разумення ролі настаўніка ў духоўным адраджэнні нацыі, неабходнасці адраджэння прынцыпаў народнай педагогікі, галоўная з якіх — любоў да дзяцей і ўздзеянне на асобу дзіцяці прыкладам выхавальніка.

1. Добра, калі ў практыцы настаўніка ёсць такі традыцыйны прыём аналізу: суполкі даручаюць аднаму са сваіх сяброў (умоўна назавём яго “стэнаграфістам”) занатоўваць толькі галоўныя высновы этапаў і ўсяго ўрока. У час рэфлексіі гэта “стэнаграма” агучваецца і ацэньваецца ўсімі і, вядома ж, адпаведнай адзнакай у журнале.

6. Перамежаваны паказ сучаснага і мінулага — мастацкі прыём выпрабавання герояў памяццю і стаўленнем да мінулага.

7. “Абеліск” — катэгарычнае пісьменніцкае адмаўленне “арыфме-тычнага гуманізму”, прагматызму і цыннізму ў адносінах да мінулага, грознае папярэджанне пра наступствы бездухоўнасці.

8. Сэнс назвы твора. “Абеліск” — аптымістычная трагедыя і выяўленне быкаўскага разумення адказнасці кожнага за стан уласнай душы.

9. Назначэнне вобраза карэспандэнта. Быкаўскае разуменне ролі твора, пісьменніка як сувязнога часоў і пакаленняў, як прарока і апостала нацыі.

Рэфлексія паводле эфектыўнасці выкарыстаных прыёмаў аналізу, якімі вучні ішлі да акрэсленай мэты.

Такімі прыёмамі пры аналізе былі:

а) самастойнае вызначэнне вучнямі задачы ўрока адпаведна тэме, эпіграфу, ключавому афарызму і дамашнім рознаўзроўневым заданням;

б) супрацоўніцтва з настаўнікам у фармулёўцы арыентацыйных пытанняў і складанні праекта ўрока;

в) супольная праца і прэзентацыя калектыўных напрацовак паводле арыентацыйных пытанняў;

г) мэтавы, адпаведны тэме выказвання пераказ асобных эпизодаў апавесці;

д) мастацкае чытанне маналога Ткачука і чытанне дыялога па ролях;

е) адказ на праблемныя пытанні настаўніка і выяўленне ўласнага стаўлення да ўчынку Мароза ў сітуацыі выбару;

ё) асацыяцыя ўчынку літаратурнага персанажа з подзвігамі гістарычных асоб (Януша Корчака, П. М. Машэрава і інш.);

ж) вызначэнне адметнасці твора і яго цэнтральнай праблемы;

з) вызначэнне ролі экстрэмальнай сітуацыі, яе прэамбулы і перамежаванага паказу сучаснага і мінулага;

і) вызначэнне ідэі вобразаў Мароза, Ткачука, Ксяндзова, карэспандэнта і інш. і іх ролі ў выяўленні пісьменніцкай філасофіі;

к) абагульненне і высновы на кожным этапе ўрока;

л) самаправерка прыёмам “пазнай слова”;

м) супастаўленне вобраза Мароза з вобразамі іншых быкаўскіх твораў;

н) параўнальны аналіз твораў Быкава з творамі іншых пісьменнікаў.

У класе, які настаўнік называе “моцным”, магчымы і такі **варыянт рэфлексіі** паводле здабыткаў і высноў урока.

Настаўнік:

— Пагадзіцеся, што ўрок як плён нашай з вамі сумеснай дзейнасці — гэта таксама твор. Пагадзіцеся, што і жанр яго адпаведны — сінтэз аналітычнага і публіцыстычнага. І збудаваны ён паводле пэўных законаў. Урок намі завершаны, як твор пісьменнікам напісаны. І нам, як і аўтару твора, застаецца толькі даць яму “імя” — назву. Вы добра ведаеце, што значыць назва для твора. Кіруючыся

тымі ж крытэрыямі, прыдумайце назву нашаму ўроку.

Пошук “імя” ўроку немагчымы без рэфлексіі, па сутнасці, гэта адна з эўрыстычных яе формаў.

Няцяжка спрагназаваць, што вучні прапануюць шмат варыянтаў назвы ўрока, чым і выявляць асобаснае ўспрыманне канкрэтнага твора як факта мастацтва: “Подзвіг апостала духу В. Быкава”, “Творчасць В. Быкава — абеліск загінуўшым і напамін жывым”, “Творчасць В. Быкава — глыбіннае даследаванне мінулага ў імя будучыні”, “Багацце духоўнае — злата дзяржавы” (М. Гусоўскі), “Аповесць “Абеліск” — гімн Настаўніку”, “Настаўнік — соль зямлі”, “Тэраxія духоўных каштоўнасцяў у аповесці “Абеліск”, “Ідэя адмаўлення філасофіі “арыфметычнага гуманізму” ў аповесці “Абеліск”. Нарэшце — “Памяць пра будучыню”.

У выніку невялікай дыскусіі вучні, магчыма, пагодзяцца, што самая ёмістая, парадаксальная і адначасова адпаведная і зместу твора, і зместу ўрока — апошняя. Самыя чуйныя да слова, магчыма, прапануюць паставіць шматкроп’е перад словам “будучыню”: “Памяць пра ...будучыню”, вызначаць стылістычную ролю гэтага сінтаксічнага сродку.

Рэфлексія настаўніка.

Існуе шмат крытэрыяў добра зробленай справы, а ў канкрэтным выпадку — урока. Адным з іх з’яўляецца **адкрытасць, перспектыўнасць**. На добрым уроку, як і ў добрым творы, у канцы ставіцца не кропка, а шматкроп’е як штуршок да роздумаў, разваг, працы душы вучня і чытача, пытанняў ужо да саміх сябе...

Магчыма, у заключным слове настаўнік палічыць патрэбным сказаць пра тое, што вучні яшчэ наведваюць урокі Мароза і В. Быкава. На факультатыве ці курсе на выбар будзе прэзентацыя параўнальнага аналізу твораў Быкава і ў прыватнасці аповесці “Абеліск” з іншымі творамі сусветнай літаратуры. І вучні пераканаюцца, што параўнальны аналіз — не самамэта, а на парадак вышэйшы ўзровень аналізу твора. Супастаўленне твораў паводле тэмы, жанру, мастацкіх асаблівасцяў, канцэптуальнасці асабліва эфектыўнае пры аналізе філасофскіх, парабалічных, прытчавых твораў. Іх глыбінны сэнс не на паверхні, а ў падтэксце, дэталях, арыгінальнасці кампазіцыі і інш. Параўнальны аналіз з’яўляецца своеасаблівым “бурам”, прыёмам спасціжэння ўсёй глыбіні аўтарскага тэксту і падтэксту.

Для сябе ж настаўнік вывярэе свой канкрэтны ўрок галоўным прадметам у школе Мароза. Такім прадметам была Любоў. Да бліжняга, да ўсяго жывога, да Радзімы, да жыцця... Выкладаць гэты прадмет здольны той, хто любіць дзяцей. Без гэтага марнымі будуць

усе найноўшыя педтэхналогіі.

У ідэале кожны урок літаратуры — гэта ўрок Любаві як умовы Вечнасці.

Толькі Час вызначыць выніковасць настаўніцкіх высілкаў, яго шчыравання на духоўнай ніве.

www.kamunikat.org

З ВЕРАЙ У ЧАЛАВЕКА
ЖАНРАВА-ТЭМАТЫЧНА-ВЫЯЎЛЕНЧЫЯ АДМЕТНАСЦІ
ТВОРАЎ ВАСІЛЯ БЫКАВА 1990-х гг.

Факультатывыя заняткі ў старшых класах

Задача настаўніка – паспрыяць вучнёўскаму разуменню істотных зменаў, што адбыліся ў творчасці Васіля Быкава апошняга перыяду; усведамленню ролі парабалічных (іншасказальных) сродкаў адлюстравання рэчаіснасці ў апавяданнях “Сцяна”, “Хвастаты”, “Труп” і інш.

Да заняткаў вучні атрымліваюць заданне прачытаць, акрамя некалькіх твораў Васіля Быкава, апавяданне Жана-Поля Сартра “Сцяна”; вызначыць з дапамогай слоўнікаў літаратуразнаўчых тэрмінаў агульнае і адметнае паміж такімі **філасофскімі** жанрамі, як *байка, прыпавесць, легенда, казка, паданне, пказка.*

Уступнае слова настаўніка.

На ўроках, прысвечаных творчасці В. Быкава, вы пераканаліся, што пісьменнік і пачынаў, і пасля працягваў сваё мастакоўскае даследаванне жыцця з вялікай веры ў чалавека, у тое, што ён можа стаць нават “вышэй за свой уласны лёс”, стаць “мацнейшым за магутную сілу выпадку”, калі скарыстае “апошняю міласць і святую раскошу” – застацца чалавекам у бесчалавечных абставінах. Быкаўскі песімізм адносна абсурдных абставін спалучаўся з аптымізмам адносна чалавека.

Аднак ужо ў апавяданні **“Жоўты пясочак”** (1995) увасоблены зусім іншы погляд В. Быкава на чалавека ў памежнай сітуацыі выбару. Дакладней, сітуацыя, апісаная ў творы, настолькі памежная, што не пакідае ахвярам ніякага выбару. І вось у такой сітуацыі ніхто з іх нават і не падумаў пра “апошняю міласць і святую раскошу”. Усе настолькі раструшчаны маральна, што гатовы пакорліва выконваць любы загад – выбаўляць забуксаную машыну, якая вязе іх на пагібель, капаць сабе яму... Нават у сітуацыі без выбару няшчасныя ўсё ж адшукалі магчымасць праціснуцца да шырокай брамы, што вядзе да пагібелі.

Песімізм пісьменніка адносна чалавека ў сітуацыі выбару яшчэ больш відавочны ў творах, напісаных крыху пазней, – аповесці **“Пакахай мяне, салдацік”** (1995), апавяданні **“Труба”** (1998). У гэтых творах ужо спалучаецца быкаўскі песімізм адносна абставін з песімізмам адносна чалавека. Аднак песімізм абывацеля і песімізм творцы не тое ж. У пісьменніка ён – форма выяўлення сваёй трывогі за духоўны стан грамадства, мастацкі сродак выяўлення канцэптальнасці і пафаснасці твора. Прызначэнне такога

светаўспрымання пісьменніка нам належыць даследаваць, аналізуючы некаторыя творы пазнейшага перыяду, у прыватнасці, яго парабалічнае апавяданне “Сцяна” і некаторыя іншыя.

➤ Суаднясіце прачытаныя творы В. Быкава з тэмай заняткаў і атрыманымі заданнямі і **вызначце сваю задачу і прыёмы яе вырашэння**.

Вучні прыходзяць да высновы, што іх задача – **даследаваць тэматычныя, жанравыя і выяўленчыя адметнасці** некаторых быкаўскіх твораў, напісаных у 1990-я гг., а таксама ролю гэтых адметнасцяў у выяўленні пісьменніцкага светаўспрымання. Зрабіць гэта зручней **прыёмамі супастаўлення** апавядання “Сцяна” з аднайменным сартраўскім апавяданнем (некаторыя даследчыкі сцвярджаюць, што ў творчасці В. Быкава і французскіх экзістэнцыялістаў выдавочныя пункты перасячэння) і **прыёмамі вызначэння жанру** некаторых твораў.

Настаўнік пагаджаецца з такой фармулёўкай задачы і дадае, што сярод даследчыкаў няма аднадушнасці наконт жанраў названых твораў Васіля Быкава. Адно даводзяць, што гэта прыпавесці, другія – што байкі, трэція не канкрэтызуюць, а абыходзяцца тэрмінам “парабалічныя апавяданні”. Сам аўтар у падзагалоўку да аднаго з твораў пазначыў яго – “Казка для дарослых”. А ўрэшце, ці так гэта ўжо і важна, пытаецца настаўнік у вучняў, – вызначыць жанр твора? Якая розніца, што адны лічаць нейкі канкрэтны твор байкай, а іншыя прыпавесцю?

Вучні, а тым больш тыя, якія займаюцца на факультатыве, павінны ведаць, што пры аналізе некаторых твораў – у першую чаргу парабалічных – толькі назіранне за жанравымі адметнасцямі і вызначэнне жанру дазваляюць зразумець і метафарычны (алегарычны ці сімвалічны) сэнс твора. Вызначыць, да прыкладу, алегарычны сэнс твора – гэта значыць спасцігнуць і яго ідэю, і філасофскі сэнс. Калі твор алегарычны, то яго прачытанне адназначнае, бо алегорыя – адназначны троп. Калі гэта прыпавесць ці сімвалічнае апавяданне, то яго прачытанне, успрыманне пацпыраюцца да бясконцасці і вызначаюцца суб’ектыўным фактарам і канкрэтнымі ўмовамі звароту да твора. Сімвал – шматзначны троп.

Прэзентацыя напрацовак адносна агульнага і адметнага паміж жанрамі байкі, казкі, легенды, падання, прыпавесці і показкі.

Тэзісы прагназаваных вучнёўскіх напрацовак.

Агульнае паміж усімі жанрамі:

1. Філасофскі сэнс.
2. Метафарычнасць, вобразнасць, парабалічнасць. Філасофскі

сэнс, галоўная думка ў творах усіх жанраў выяўляюцца не найпрост, а іншасказальна. У іх мудрасць, як даводзіў яшчэ Францішак Скарына, вызначаючы прыпавесць, “схавана, як золата ў пяску, як ядро ў арэху, як сіла ў каштоўным камені”.

3. Павучанне ў прыкладзе.

4. Эпічнасць, сюжэтнасць.

Адметнае заключаецца ў дамінавальным, вызначальным для кожнага жанру мастацкім сродку:

у казках і легендах – абавязковая наяўнасць фантастычнага;

у анекдотах, показках – камічнага ці трагікамічнага, нечаканай дасціпнай канцоўкі;

у байках – сатыры;

у прыпавесках – сітуацыі маральна-этычнага выбару.

Рэфлексія.

Вучні ацэньваюць свае напрацоўкі, узгадняюць асобныя моманты. Да прыкладу, калі нехта палічыць вызначальным для байкі такі прыём, як алегорыя, і будзе прапаноўваць дапоўніць гэтай высновай тэзіс пра адметнасць байкі, то аргументаваным пярэчаннем будзе наступнае: алегорыя як абавязковы атрыбут байкі – гэта тое, што збліжае яе з іншымі філасофскімі жанрамі, а не тое, што вылучае. Алегорыя – разнавіднасць вобразнасці, метафарычнасці. Толькі (у адрозненне ад сімвала) гэты мастацкі сродак адназначны.

Настаўнік зазначае, што зробленыя вучнямі тэзісы адносна падабенства і адрознення згаданых філасофскіх жанраў – своеасаблівы **алгарытм**. Ім будуць вывясціцца аналізаваныя творы В. Быкава і сартраўскае апавяданне “Сцяна”.

Для таго каб супастаўленне было выніковым, адзін з вучняў нагадвае сюжэт апавядання Ж.-П. Сартра.

Галоўны герой – антыфашыст Іблета трапляе ў жорсткую экстрэмальную сітуацыю, у якой максімальна выяўляецца яго маральна-фізічны патэнцыял. Разам з Іблетам у камеры яшчэ два ўдзельнікі антыфашысцкага супраціўлення – Хуан і Том.

Пабла Іблета трапіў у палон выпадкова. Яму трэба зрабіць выбар: адступіцца ад сумлення – і застацца жыць ці праявіць маральную нязломнасць – і загінуць. Яго выбар завяршаецца самым абсурдным чынам: не здрадзіўшы, ён становіцца прычынай трагічнай гібелі свайго таварыша Грыса. Сам таго не жадаючы, Пабла Іблета дапамагае фашыстам высачыць свайго таварыша па барацьбе. Апавед вядзецца ад першай асобы: “Я сказаў сабе: “Я хачу памерці дастойна”. Аднак у такой безвыходнай сітуацыі Іблета хоча “трошкі з імі пажартаваць”. Згадаем, што і Рыбак з апавесці “Сотнікаў” таксама

спадзяваўся перахітрыць ворагаў: “Трохі павадзіць іх, як шчуку па вадзе”.

Аднак “жарты” Іблеты скончыліся трагічна. “Жартуючы”, ён сказаў на допыце, што яго таварыш хаваецца на могілках, бо быў упэўнены: месца знаходжання Грыса там – выключанае. Аднак Грыс якраз хаваўся ў далакопа – там яго і схапілі гестапаўцы.

Наступны этап урока – **азнаямленне вучняў з высновамі літаратуразнаўцы Евы Лявонавай** адносна выкладзеных у артыкуле “Творчасць Васіля Быкава і Жана-Поля Сартра...” (“Роднае слова”, 2000, № 1, 2) пунктаў перасячэння быкаўскага і сартраўскага апавяданняў.

У артыкуле фіксуюцца пункты перасячэння ў канцэпцыях і творчых манерах В. Быкава і Ж.-П. Сартра. Е. Лявонава робіць акцэнт на:

агульнай назве твора абодвух мастакоў;
месцы дзеяння (турэмная камера);
спробе абодвух герояў “кінуць апошні выклік, хай і на лічаныя гадзіны адцягнуць уласны канец”;
марнасці высілкаў герояў.

Супаставіўшы творы, Ева Лявонава прыходзіць да высновы пра тоеснасць філасофіі экзістэнцыяльнага тыпу з яе пастулатамі безвыходнасці, “сцяны абсурду” ў творчасці Жана-Поля Сартра і Васіля Быкава.

Аналізуючы апавяданні, вучні прыходзяць да высновы, што ў іх нашмат больш адметнага, чым агульнага.

Настаўнік дае вучням **арыенціры супастаўлення** паводле: вобразаў галоўных герояў і прычын, з якіх яны трапілі ў вязніцу;

сітуацыі паводзін герояў у памежнай сітуацыі;
існавання герояў, якое папярэднічала існаму;
выбару сартраўскага і быкаўскага герояў;
стаўлення аўтараў да сваіх герояў;
трагедынасці твораў і адметнасці іх сюжэтаў.

Як відаць, настаўнік прапануе вучням супаставіць творы па шасці пазіцыях. Вопыт паказвае, што даследаванне будзе нашмат эфектыўнае калі вучні аб’яднаюцца парамі ці групамі і кожная пара супаставіць творы па якой-небудзь адной ці дзвюх пазіцыях (у залежнасці ад колькасці ўдзельнікаў курса на выбар ці факультатыва), а потым групы абмяняюцца напрацоўкамі.

Пасля таго як вучні аб’яднаюцца ў пары ці групы, ім даецца 5-7 хвілін на ўзгадненне аналітычных назіранняў і падрыхтоўку да іх

прэзентацыі, агучвання.

- Прагназаваньня настаўнікам напрацоўкі 1-й групы (пары), якая супастаўляла творы **паводле галоўных герояў і памежных сітуацый**, у якіх яны апынуліся.

Па-першае, у сартраўскага героя ёсць імя – Юлета. Ён да сітуацыі “сцяны абсурду”, як казаў Камю, “добра рабіў сваю справу”, змагаючыся з чумой. Письменнік “распануў” свайго героя, паказаў псіхафізіялагічны стан чалавека ў сітуацыі, якая мацнейшая за яго, калі “знікае ілюзія, што ты вечны”. Апавед вядзецца ад першай асобы: “У пэўным сэнсе я да ўсяго цяпер абьякавы і адчуў сябе вельмі спакойна”. Абьякавасць у такой сітуацыі азначае толькі адно – поўную свабоду ад яе, як і ад усяго, што звязвала з жыццём. Адлучанасць сартраўскага героя ад свету – галоўны доказ яго рашучасці несці свой крыж да канца і скарыстаць у безвыходнай сітуацыі, як і быкаўскі Сотнікаў, “апошнюю міласць, святую раскошу” – застацца чалавекам.

Герой быкаўскай “Сцяны” – безыменны “ён”. У апавяданні апісваецца сітуацыя безвыходнасці на фоне канкрэтных рэалій: *“Сцяна была каменная, задымленая, вельмі старая, як і сам гэты дом – турма, што засталася дыктатару краіны ад ранейшага дыктатара, а таму – ад папярэдніх. Калісьці тут правілі балі і спраўлялі крываваыя оргіі, плялі інтрыгі і іншыя злачынствы – супраць улады, народа ці супраць кагосьці з тых, хто выйграў у бясконцай барацьбе за ўладу. Але праіграў таксама. А цяпер тут сядзеў ён і такі, як ён”*. Далей дзесяць старонак прысвечана апісанню неверагодных высілкаў безыменнага вязня выбрацца з засценка. І нарэшце яму, са “слабымі чалавечымі сіламі і яго велізарнейшай прагай волі” многае ўдалося: ён выбіў камень у сцяне і дастаў яго...

Як вынікае, ні паміж героямі твораў, ні паміж іх паводзінамі ў безвыходнай сітуацыі няма нічога агульнага. У быкаўскага героя вельмі моцная прага волі і жыцця, імкненне выжыць любой цаной. Ён не зрабіўся, як сартраўскі герой, абьякавым да ўсяго, а адчуваў сябе вельмі неспакойна. Метафарычнымі ў кантэксце твора з’яўляюцца неверагодныя высілки вязня. Сёння вядома, што азначалі спробы тых, хто трапіў у “дом-турму”, выратаваць сваё жыццё. Вынікамі гэтых спробаў нярэдка былі ўсё новыя і новыя ахвяры.

- Напрацоўкі 2-й групы, якая супастаўляла творы **паводле існавання герояў**, якое папярэднічала існасці.

У апавяданні Сартра няшмат сказана пра ранейшае існаванне героя. Аднак няма ніякага сумнення, што, як ужо

адзначалася, ён быў сумленным змагаром з чумой, калі вырашыў “памерці дастойна”. Прыгадаем выснову Сотнікава ў аналагічнай сітуацыі: *“Цяпер усё вызначае смерць”*. Іблета цвёрда вырашыў стаяць да канца і не выдаваць таварышаў па барацьбе.

Затое пра “справу” безыменнага быкаўскага героя сказана дастаткова. Палону героя таксама папярэднічала “справа”. Ён пастаянна апраўдваецца перад безыменнай “ёю”, што *“спяшаўся... па справе іх святой барацьбы, да сябра, а там чакала яго чорная здрада”*. Якая гэта была “справа”, ён не ўдакладняе. Але адна дэталю не пакідае ніякага сумневу: ён *“натхнёны барацьбой за вялікую ідэю”*. Якія “справы” называліся ў “д’ябальскі час і ў д’ябальскім грамадстве” “барацьбой за вялікую ідэю”, чытач выдатна ведае. Такія, як “ён”, вельмі добра рабілі сваю “справу”, аналагаў якой няма ў гісторыі чалавецтва. Бадай, гэта жажлівей за ўсялякую чуму, бо “хвастатыя” вынішчалі суродзічаў.

• Прагназаваныя напрацоўкі 3-й групы, якая супастаўляла творы **паводле выбару галоўных герояў**.

Пра выбар сартраўскага героя ў безвыходнай сітуацыі ўжо гаварылася: *“Да ўсяго цяпер быў абьякавы”*. Аднак Іблета ў такой безвыходнай сітуацыі вырашыў яшчэ і “трошкі з імі пажартаваць” – жарты скончыліся трагічна. Гэта быў апошні выклік абставінам, але “сцяна абсурду” не пахіснулася. Усялякія спробы яе расхістаць былі марныя, нават больш – умацоўвалі яе. Але гэта ўжо не віна персанажа, а яго трагедыя, сведчанне не так слабасці чалавека, як сілы сцяны.

У быкаўскім апавяданні сітуацыя дасягае кульмінацыі, калі “ён”, прасунуўшы галаву, паспрабаваў пралезці ўсім тулавам. Не пралазіла плячо! Гэта ўжо было насуперак яго назіранням і жыццёвым правілам. Іх герой засвоіў яшчэ з дзяцінства, *“калі яны, падышванцы, лазілі праз плот у суседні сад. Старэйшыя яго пасылалі першым, бо ён быў самым худзенькім – маленькі, рухавы жэўжык, які пралазіў усюды, дзе толькі можна было пралезці. І дзе не было ніякай магчымасці – таксама. Пакуль не падрас і не заняўся палітыкай. У палітыцы было інакш. Часам не мог пралезці ніхто. Не пралез і ён. Таму і папаўся”*.

Васіль Быкаў, у адрозненне ад Жана-Поля Сартра, падрабязна апісвае ранейшае існаванне свайго героя, якое папярэднічала сутнасці. І вось цяпер колішні падшыванец, які раздаўся ў плячах за час свайго шматгадовага шчыравання ў палітыцы, не пралазіць у шчыліну, з такой цяжкасцю зробленую ім самім. Быкаўскі “ён”, у адрозненне ад Іблеты, са сцяной “жартаваць” і

не збіраўся, бо добра ведаў, што яна – непакісная (сам мураваў!), ён толькі высільваўся, каб зрабіць пчыліну сабе... Увогуле, Васіль Быкаў зрабіў акцэнт не на сам выбар, а на наступствы раней зробленага ім выбару. І ў гэтым творы, як і ў многіх іншых, ранейшых па часе напісання, аўтар **сцвярджаў думку, што ўчынкi чалавека, усялякае зло, зробленае чалавекам, дзейнічаюць ужо без яго волі**. Чалавек страчвае ўсялякі кантроль над наступствамі ім самім учыненага і нярэдка трапляе ў сваю ж пастку. Як і для сартраўскага героя, нават жарты са “сцяной абсурду” сталі прычынай гібелі і адабралі магчымасць “памерці дастойна” ў таго, хто задумаў напаследак яшчэ і пажартаваць.

• Напрацоўкі 4-й групы, якая супастаўляла творы **паводле сюжэта і трагедынасці**:

Сюжэт сартраўскага апавядання – рэалістычны. Нават неверагодная выпадковасць службыць адлюстраванню праўды жыцця, бо яно само па сабе – неверагодна памежная сітуацыя. І вобраз, і сітуацыя, і яе фінал – не проста трагічныя, а пантрагічныя.

У сюжэце быкаўскага апавядання значнае месца займае элемент фантастычнага. Гіпербалізавана паказаны і намаганні вязня вызваліцца з палону, яго “велізарнейшая прага волі”, і адначасова яго шчупласць: “...ён быў самым худзенькім... пралазіў усюды, дзе толькі можна было пралезці. І дзе не было ніякай магчымасці – таксама”.

Фінал апавядання Жана-Поля Сартра – рэалістычны і трагічны. У апавяданні Васіля Быкава – фантастычны, жахлівы і адначасова сатырычны. Адбыўся цуд! Але адбыўся, як выявілася, каб здзівіць вязня яшчэ больш: усё-такі праціснуўшыся ў адтуліну, са сваёй камеры вязень трапляе ў іншую, большую. І без столі. Але “над ім у змрочнай шэрані неба ўзвышаўся знаёмы яму сілуэт шыбеніцы, амаль над самай галавой невысока звисала пятля. Пад ёй быў змайстраваны драўляны эшафот, на які ён наткнуўся ў змроку. Выхаду адсюль не было...”

Безвыходнасцю так і патыхае ад абодвух апавяданняў. Аднак у сартраўскім апавяданні безвыходнасць не азначае аўтарскага выраку героя. Твор пазбаўлены дыдактызму і маралізатарства, аднак адносіны і пачуцці аўтара да героя можна вызначыць як павагу, нават захапленне і спагаду.

Адносіны В. Быкава да свайго героя – пагарда, гідлівасць, якая толькі і можа быць народжанай “сцяной абсурду”. Яе трываласць шмат у чым забяспечваецца такімі, як “ён”, “маленькімі, рухавымі жэўжыкамі”, якія пралазяць “усюды, дзе толькі можна пралезці...” Так было і з ім, “пакуль не падрас і не заняўся палітыкай. У палітыцы

было інакш. Часам не мог пралезці ніхто. Не пралез і ён. Таму і папаўся”. У адным гэтым “тamu і папаўся” – аўтарскія адносіны да такіх, як “ён”, хто забяспечваў шалёны бег пачварнай д’ябальскай машыны таталітарызму, пакуль тая не скруціла і іх.

Менавіта сатырычнае адрознівае быкаўскую “Сцяну” ад пантрагічнай сартраўскай.

Настаўнік прапануе вучням **азнаёміцца з меркаваннем літаратуразнаўцы Людмілы Корань**. У кнізе “Цукровы пеўнік” яна піша: “Відавочна, што менавіта сучасны менталітэт беларусаў як вынік перманентнага генацыду мог нарадзіць у творчасці В. Быкава той пантрагічны мастацкі вобраз, які мы бачым у прытчы “Сцяна”.

Вучні прыходзяць да высновы, што сатырычнае і пантрагічнае ў адным вобразе не сумяшчальнае. Сатырычнае (а яно ў апавяданні відавочнае) – атрыбут байкі-памфлета, а не прыпавесці. Прыкметы байкі-памфлета відавочныя ў быкаўскай “Сцяне”.

Рэфлексія.

Школьнікі адзначаюць, што прыём супастаўлення двух тэкстаў паводле акрэсленых настаўнікам момантаў дазволіў зразумець не толькі адметнасць кожнага твора, але і іх ідэю, рэалізаваныя ў творах філасофію і светаўспрыманне пісьменнікаў. У Жана-Поля Сартра – гэта ўспрыманне фашызму і таталітарызму як “сцяны абсурду”, якая нішчыць, растружчвае чалавека, абмяжоўвае яго ў свабодзе настолькі, што ён не мае магчымасці нават “памерці дастойна”. А Васіль Быкаў рабіў акцэнт на наступствах учынкаў, адказнасці, расплаты чалавека за зробленае некалі, за свой удзел у будаўніцтве “сцяны абсурду”.

Вучні робяць высновы, што пры ўсёй сваёй адметнасці і арыгінальнасці прааналізаваныя творы аб’яднаны агульным – яны абодва гучаць як прыпавесці, павучанні, грозныя папярэджанні творцаў пра наступствы зла, імя якому – дыктатура і таталітарызм.

Наступны этап заняткаў – **аналіз быкаўскіх твораў “Хвастаты” і “Труп”**.

Спачатку вучні знаёмяцца з **меркаваннем літаратуразнаўцы Дзмітрыя Бугаёва** адносна быкаўскіх твораў апошняга часу. Крытык вызначае іх жанр як прыпавесць, бо ім уласціва “гранічная абагульненасць высноў, яны могуць дастасоўвацца да розных сітуацый, часоў і народаў”.

Далей школьнікі аналізуюць апавяданне **“Хвастаты”**, вылучаюць апавядальную частку. У ёй – гісторыя крыважэрнага пацука, які бязлітасна знішчаў усіх сваіх суродзічаў у падзяку за тое, што хітры гаспадар прадуктовага склада не забіў яго самога. А

гаспадар і не знішчаў Хвастатага да пары да часу толькі для таго, каб той забіваў сваіх супляменнікаў.

У творы празрыстая мараль, выснова, што вынікае з апаведальнай часткі: пісьменнік-патрыёт папярэджваў перш за ўсё свой народ пра трагічныя наступствы бязмернай адданасці і шчырага слугавання “гаспадару прадуктовага склада”. Вучні пагаджаюцца з высновай Дз. Бугаёва, што пэўныя рысы нашага нацыянальнага менталітэту здзіўляюць свет, а ў пісьменніка і прарока Васіля Быкава выклікалі асаблівую трывогу і боль.

Несумненна, што такая гісторыя можа паўтарыцца дзе заўгодна – у любой краіне, аднак гэта не выключае адназначнасці алегорыі.

Вучні звяраюць твор алгарытмам адметнага і агульнага паміж філасофскімі жанрамі – прыпавесцю, казкай, байкай, легендай, показкай – і прыходзяць да высновы, (паводле алегарычнага вобраза Хвастатага і недвухсэнсоўнай маралі), што “Хвастаты” – гэта байка, а дакладней – байка-памфлет. Твор мае на мэце вострае высмейванне пэўнай адмоўнай грамадскай з’явы, выкрыццё непрымальнага, варожага пісьменніку палітычнага ладу, пры якім магчымыя хвастатыя як з’ява.

Настаўнік гаворыць, што, у адрозненне ад байкі, прыпавесць мае больш свабодную, “адкрытую” форму. Яна патрабуе ад чытача перанесці сябе ў адпаведную сітуацыю прыпавесці, актыўна спасцігаць яе мудрасць, схаваную ад чытача. Прыпавесць – гэта загадка, якую чытачу неабходна разгадаць і зразумець у выніку самастойных інтэлектуальна-маральных высілкаў. Безумоўна, і байка – таксама загадка. І ў байцы мудрасць выяўляецца праз алегорыю, але ў ёй ёсць выснова, мараль, “падказка”, як увасобленую ў байцы мудрасць трэба ўсведамляць, асэнсоўваць і карыстацца ёю ў пэўнай сітуацыі.

➤ Вылучыце адметную асаблівасць прыпавесці ў параўнанні з іншымі філасофскімі жанрамі, якія набліжаюцца да яе і іншасказальнасцю, і павучаннем, і эўрыстычнай адкрытасцю. Зверце паводле гэтай адметнасці твор В. Быкава “**Труп**”.

У прыпавесці персанажы звычайна безыменныя, акрэсленыя схематычна: нейкі чалавек, нейкі цар, нейкая жанчына, нейкі бацька, нейкі сын і да т. п. Гэта чалавек наогул, гэта – “ён”, як у творы В. Быкава “Сцяна”. Сэнс прыпавесці не ў тым, які чалавек у ёй паказаны, а ў тым, які **маральна-этычны выбар** зроблены чалавекам. Сітуацыя ўсёвызначальнага выбару – вось галоўная і

адметная асаблівасць прыпавесці ў параўнанні з іншымі філасофскімі жанрамі.

Настаўнік прапануе вучням зверыць твор “Труп” гэтым алгарытмам. “Труп” – гэта прыпавесць ці твор іншага жанру? Якога? Няцяжка спрагназаваць, што адказ на гэтае пытанне найлепш атрымаць у працэсе дыскусіі.

Адны вучні даводзяць, што “Труп” – прыпавесць. Герой гэтага твора – нейкі безыменны забойца. Не кілер-прафесіянал, а “звычайны, затурканы жыццём чалавек”. Письменнік сам падкрэсліў, што “тое ж самае можна сказаць і пра забітага – нічога незвычайнага”. Аўтар наўмысна не акцэнтаваў увагі чытача на прычыне забойства, дакладней, акцэнтаваў увагу на адсутнасці якой-небудзь важкай прычыны, г. зн. абставін, якія змусілі б персанажа учыніць самае страшнае: “Бадай, не адказаў бы і сам забойца”. Нават адносіны паміж абодвума былі знешне амаль нармальныя, “калі не лічыць даўняй, упартай, чорнай нянавісці”. І зноў жа – невядома з якой прычыны. “*Сваю справу забойца зрабіў ціха і хутка – забіты нават нічога не западозрыў*”. Тым болей, што гэта зрабіў “даўні знаёмы, амаль сябар”. Карацей – абое рабое.

Менавіта таму, што персанажы – “абое рабое”, і немагчыма аднесці твор да жанру прыпавесці. Для яе неабходныя героі-антыподы, у якіх дыяметральна процілеглыя светаўспрыманне і светаразуменне. Згадаем класічны ўзор прыпавесці пра крыж.

Па нялёгкай дарозе жыцця двое неслі кожны свой крыж. Першы нёс яго цярпліва, а другі, каб зрабіць сабе палётку, – падкараціў крыж. І сапраўды, другому пэўны час ісці было лягчэй, але потым, у сітуацыі выбару...

А ў быкаўскім творы да ўсяго яшчэ зусім няма ніякага выбару для безыменнага забойцы. Дакладней, выбар – за кадрам. Выбар безыменны персанаж зрабіў даўно, калі ўчыніў забойства з прычыны, якой і сам не змог бы вызначыць. А ўвесь твор пабудаваны на апісанні неверагодных, фантастычных, нават дэтэктыўных прыгодаў забойцы, яго марных высілкаў пазбавіцца ад трупа, які “ажыў” і ўсюды яго суправаджае. Нават за мяжу. Нідзе ад яго нельга пазбавіцца, куды ні ідзі, куды ні едзь. Мараль у фінале вельмі празрыстая: “*Цяпер будзем удваіх, – нейкім скрыпучым, быццам грамафонным голасам вымавіў труп. – Назаўсёды*”. А на шыпенне забойцы, што “так нязручна”, адказаў: “*Што зробіш! Затое разам...*”. “*Што ж, – падумаў забойца. – Відаць, нічога не зробіш. Давядзецца жыць з трупам. Калі не захачеў з жывым...*”

Празрыстая мараль? І як жа яе разумець? Кожны мае права

разумець па-свойму?

Менавіта так! Бясспрэчна толькі тое, што аўтар акцэнтаваў увагу не на самім злачынстве, не на выбары ў памежнай сітуацыі, як гэта было ва ўжо разгледжаных творах, а найперш – на наступствах раней здзейсненых учынкаў, асабліва калі гэты ўчынак – забойства. Забіваючы каго б там ні было і з якой заўгодна прычыны, чалавек забівае сябе, вынішчае сваю ўласную душу. Труп – гэта не нейкі прывід, а струпяная, змярцвелая душа. Труп – гэта ўвасабленне бездухоўнасці ўвогуле. Аўтар не высвятляў прычыны канкрэтнага забойства, затое ёміста, вычарпальна, толькі праз адну дэталю паказаў і папярэдзіў усіх пра пачатак канца: “Калі не лічыць даўняй, упартай, чорнай нянавісці”. Чорная нянавісць – гэта стан мёртвай душы і адначасова яе праява. Як любоў ёсць вышэйшае выяўленне духоўнасці, так нянавісць – праява бездухоўнасці. Такое “медыцынскае” даследаванне (нездарма ж твор мае падзагалолак – “Медыцынскае апавяданне”!) правёў аўтар і паставіў нашаму грамадству “несуцяшальны дыягназ”: бездухоўнасць.

Аднак такая метафарычнасць, сімвалізацыя вобразаў наўрад ці сведчаць на карысць байкі, хоць у творы, зноў жа, відавочная сатырычная скіраванасць...

Кожны настаўнік ведае: такога кшталту вучнёўская разгубленасць, такія развагі і сумненні ў працэсе пошуку і нават на яго выхадзе – сведчанне таго, што ўрок прайшоў сапраўды “пры ўключаным розуме” і запатрабаваў таксама і вялікай працы душы.

Рэфлексія.

Пра што сведчаць нашы сумненні адносна жанраў быкаўскіх твораў 1990-х гг.?

Не толькі пра шматграннасць творчасці Васіля Быкава, пра яго наватарства ў даследаванні грамадства і чалавека, але і пра яго настойлівыя спробы і спосабы дайсці да сэрцаў людзей, папярэдзіць пра небяспеку “бегу да прорвы” – бездухоўнасці. Рэалізуючы сябе ў новых для яго жанрах, спалучаючы, здавалася б, неспалучальнае, Прарок да апошніх дзён “*добра рабіў сваю справу*”. І сапраўды, зрабіў яе так, што ў выніку ўжо “*ніхто не зможа спасылацца на няведанне свету, апраўдвацца асабістай невінватасцю перад ім*” (Ж.-П. Сартр).

Вучні адзначаюць, што аналізу твораў В. Быкава 1990-х гг. паспрыялі такія прыёмы даследавання, як:

параўнанне і супастаўленне твораў В. Быкава з творамі іншых пісьменнікаў;

стварэнне алгарытму адносна агульнага і адметнага паміж

філасофскімі жанрамі;

зверка паводле гэтага алгарытму некаторых твораў В.

Быкава з мэтай вызначэння іх жанру;

выбарачны мэтавы пераказ;

дыскусія адносна вызначэння жанру некаторых твораў;

зверка сваіх меркаванняў, высноў з высновамі

літаратуразнаўцаў і палеміка з імі;

праца над творамі парамі ці групамі.

Вучні ацэньваюць сваю працу, адзначаюць тыя прыёмы аналізу-даследавання, якія, на іх думку, былі самыя эфектыўныя, і аргументуюць сваё меркаванне.

**Каб не перарваўся ланцужок логікі
Пра творчасць Раісы Баравіковай**

Паэт, прэзаік, драматург, аўтар шматлікіх мудрых казак для дзяцей, палкі публіцыст, перакладчык, асветніца і рэдактар Раіса Андрэеўна Баравікова – лаўрэат Літаратурнай прэміі імя А. Куляшова і Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь імя Янкі Купалы. А нядаўна за асаблівыя заслугі перад нашым народам пісьменніца ўганаравана медалём Францыска Скарыны.

“Тысячай і адной ноччу кахання” называюць паэзію Раісы Баравіковай, у якой лейтматывам гучаць радкі:

*Нас маладосць адорвае каханнем,
Каханне нас вяртае ў маладосць.*

Лірыку кахання слыннай паэткі яшчэ справядлівей было б назваць школай выхавання пачуццяў. У адным са сваіх артыкулаў Раіса Андрэеўна слушна зазначае, што “грамадства заціскае чалавека ў свае рамкі і, зразумела, не выходзіць, выхаванне – ад пачуццяў...”

Па вялікім рахунку, уся лірыка Р. Баравіковай – пра каханне як найвышэйшае праяўленне духоўнасці, як Боскі дар і ўзнагарода за нястомную працу душы; і як наканаванне таксама:

*Казай мудрэц: Яно і пакаранне,
І сонца, і пякучай цемры спай...
“Якія вочы мне дало каханне!”
Але... спярша душу яму аддай.*

“Слухаю сэрца”, “Такое кароткае лета”, “Адгукнуся голасам жалейкі”, “Каханне”, “Люстэрка для самотнай”, “Сад на капялюшыку каханай” – вось назвы толькі некаторых зборнікаў лірыкі Раісы Баравіковай.

Вершам “Я – дзяўчынка на шары” адкрываецца першы зборнік паэткі “Рамонкавы бераг” (1974):

*Заручуся з бястрашшам
У густой сіняе,
Страціць як раўнаважжа,
Калі шар не дае?!
Ім адзіным сагрэта,
Не ўпаду, і не дзіва!
Пада мною планета,
Што мяне нарадзіла.
Я ж – дзяўчынка на шары!*

Верш і сёння ўспрымаецца як праграмны і ... прарочы ў творчасці Раісы Баравіковай. Для яе самой ён яшчэ і знакавы. Выдатную школу майстэрства пісьменніца атрымала ў Літаратурным

інстытуце імя М. Горкага ў Маскве (1966–1971). Згаданы верш і быў упершыню прачытаны на творчым семінары, якім кіраваў вядомы паэт, перакладчык, сябар і даследчык творчасці Б. Пастэрнака – Леў Адольфавіч Озераў. Непаўторным Настаўнікам называе яго Раіса Андрэеўна, згадваючы гады вучобы ў галоўным пісьменніцкім інстытуце тагачаснай краіны СССР. Леў Адольфавіч не толькі вучыў будучых пісьменнікаў, але і “паказваў” іх, запрашаў на семінар самых розных славунасцей, і тыя іх слухалі. З гэтым вершам Настаўнік запрашаў дзяўчынку з беларускага Палесся на літаратурныя вечары, на якіх быў вядучым. Адноўчы (гэта быў май 1967 года) Леў Адольфавіч паведаміў сваім студэнтам, што яны ўсе паедуць у Перадзелкіна, дзе іх будзе слухаць Ілья Сяльвінскі...

Мэтр двойчы папрасіў Раісу Баравікову прачытаць верш “Я – дзяўчынка на шары”, “каб увайсці ў плынь, у гукапіс нашай мовы”, і, як і Настаўнік, пахваліў юную паэтку.

Атрымаўшы дар ад Бога, навуку і благаслаўненне ад сваіх настаўнікаў, пра якіх згадвае з цеплынёй і ўдзячнасцю праз гады, а самае лепшае ў сваёй натуры ад роднай сям’і і бацькоў, – пісьменніца памножыла ўсё атрыманае сваёй нястомнай працай, шчыраваннем на духоўнай ніве.

Усё асноўнае, сутнаснае, лёсавызначальнае падуладна і часу, і абставінам, бо імі выяўляецца і вызначаецца. Час і абставіны выявілі лепшае, сутнаснае ў лёсе і творчасці Раісы Баравікавай.

Даследчык літаратуры Іван Штэйнер у прадмове да зборніка “Дрэва для райскай птушкі” (2007) адзначыў філасофскую глыбіню, афарыстыч-насць паэзіі, багаты духоўны свет лірычнай гераіні і унікальнасць паэтычнага саду Раісы Баравікавай: “У садах яе творчасці лётаюць не толькі птушачкі – песняры каханя, але і зязюлі – сімвал смутку, а ў далёкіх шатрах схавана птушка мудрасці – сава. Пеўчая птушка паэзіі спявае заўсёды, але тон яе песні можа мяняцца...” Сама ж Раіса Баравікова вызначае Паэзію як... казку і так вытлумачвае непарыўную сувязь паміж многімі жанрамі сваёй творчасці: “Усё гэта [цікавае да загадкавага, таямнічага і невытлумачальнага ў жыцці і лёсах людзей, найперш родных і дарагіх сэрцу пісьменніцы – М. В.] дазваляе мне нават у такім стальым узросце захоўваць непасрэднасць, нават нейкі здаровы наіў, што шмат у якіх выпадках ратуе”.

Чысціню, непасрэднасць, шчырасць і “здаровы наіў” “дзяўчынкі на шары” сапраўды не крануў час. Толькі дзякуючы такой яго міласэрнасці і стала магчымай жанрава-тэматычна-выяўленчая эвалюцыя ў творчасці Раісы Баравікавай. Пра “дзіцячае ўяўленне”, не

вынішчанае часам, пісьменніца сведчыць з удзячнасцю: “Менавіта да казкі цяпер люблю звяртацца ў сваёй творчасці”. “Дзве аповесці пра міжпланетнага Пажарніка і казка пра жабяня Квыш-Квыш” дазволілі мне адчуць у сабе дзіцячую пісьменніцу, а “Казкі астранаўта” (касмічныя падарожжы беларусаў), якія выйшлі ў мінулым [2006] годзе накладам 3000 і разышліся за паўгода, толькі ўпэўнілі, што магу пісаць для дзяцей. Да канца гэтага года мяркую дапісаць новую кнігу “Казкі з гербарыя”, якая расказвае пра надзвычай загадкавы, нябачны чалавечаму зроку Мупся <...> Познімі вечарамі ўкладваю ў Мупсевы вусны казкі, і мне добра жывецца з ім. Дарэчы, а хіба Паэзія не казка?” У артыкуле “Гутаркі з уласным “Я”¹ так патлумачвае і гэтую, такую парадаксальную выснову: “І ўсё ж большая частка маіх вершаў пра каханне, гэта, напэўна, фантазія пачуццяў, калі ўяўленне малюе тое, чаго чалавеку не стае”.

Прага высокага духоўнага ідэалу, роздум пра час і таямніцы жыцця, невыпадковыя выпадковасці ў ім вызначылі змест кнігі “Вячэра манекенаў”, напісанай у жанры фэнтэзі.

Эпізоды беларускай гісторыі адлюстраваны ў вострасюжэтай драматычнай паэме “Барбара Радзівіл”, якая была пастаўлена тэатрам беларускай драматургіі “Вольная сцэна” ў 1994 годзе. Пра драматургічны талент знакамітай пісьменніцы сведчыць і п’еса “Пятля часу” (1996), уганараваная прэміяй на конкурсе драматычных твораў.

Нястомная грамадская, асветніцкая і рэдактарская праца Раісы Баравіковай асветлена яе палкім імкненнем змяніць свет да лепшага, паўплываць на ўсведамленне светам нас як нацыі і народа. І найпершы яе клопат – пра юнага беларуса.

Асветніца Раіса Баравікова шчыра верыць у тое, што добрая кніга, асабліва кніга для дзяцей, можа стаць сувязным вякоў і пакаленняў, паслом, які дапаможа нам заняць “свой пачэсны пасад між народамі”. Сказаць “на свет цэлы” пра нашу багатую культуру, носьбітам якой з’яўляецца народ, а выразнікам – Пісьменнік.

Усе яе асветніцкія намаганні – дзеля таго, каб, як яна сама сказала, “не перарваўся ланцужок логікі”. Галоўны рэдактар часопіса “Маладосць” Раіса Баравікова ўпершыню ўвяла пастаянную рубрыку “У дапамогу школе”. У школах, інстытутах, каледжах, нават у садках яна часта выступае са сваімі мудрымі, шчырымі і пранікнёнымі прамовамі. Дый прамовамі іх назваць нельга, бо сустрэча з юнымі беларусамі ператвараецца ў зацікаўленую шчырую гутарку пра галоўнае, лёсавызначальнае і ўратавальнае. Вось як пачала асветніца сваю размову з выхаванцамі садка:

1. Польша. 2007. № 5

— Дзеткі, ці ведаеце вы, як называецца мова, на якой размаўляюць палякі?

— По-о-льская! – хорам адказваюць дзеткі.

— А на якой мове размаўляюць немцы?

— На нямецкай!

— А як называецца мова, на якой размаўляюць французы?

— Французская!

Згадалі татараў, узбекаў, латышоў, літоўцаў, грузінаў, украінцаў... Дружна адказвалі дзеткі, узрадаваныя тым, што “вучаць” знакамітую пісьменніцу, бо сама яна, аказваецца, не ведае такіх простых рэчаў і ў іх пытаецца.

— А як называецца мова, на якой размаўляюць беларусы?

— Беларуская...

Не хорам, разгублена, нават утрапёна вымавілі “знаўцы” ўсіх моў слова “беларуская”. І былі ўражаныя адкрыццём: мова быццам бы і ёсць, але ні яны, ні іх таты і мамы чамусьці на ёй не размаўляюць. Якое ж тады ўсім ім найменне?..

Мацаваць “ланцужок логікі”, каб не перарваўся, пераканана асветніца і мудры сябар юных беларусаў Раіса Баравікова, трэба менавіта тут, у садку, у школе... І сама робіць усё, каб яго мацаваць. Вада і камень точыць...

Чытач “Малодасці” заўважыў, што кожны яго нумар апошнім часам адкрываецца пралагам-уступам галоўнага рэдактара Раісы Баравіковай. Фіксатарам дзівосных і значных імгненняў, “зрячим посохом” для чытача сталі такія рэдактарскія пралогі. Шчыраванне ж Раісы Баравіковай на ніве духоўнасці заслугоўвае пашаны і ўдзячнасці, а яе мудрыя добрыя кнігі асвятляюць сэнсам і прыгажосцю наша жыццё.

**Фантастычнае і рэальнае ў кнізе Раісы Баравіковай
“Казкі астранаўта”
Аналіз і пераказ**

*Цуд — гэта тое, што
немагчыма і тым не
менш магчыма. Тое, што
не можа адбыцца і тым
не менш адбываецца.*

Бернард Шоу

*Нашто ж на зямлі
Сваркі і звадкі, боль і горыч,
Калі ўсе мы разам ляцім
Да зор?*

Максім Багдановіч

У слоўніку У. І. Даля чытаем: “Фантастычны — нездзяйсняльны, мройны; або вычварны, мудрагелісты і адметны па сваёй выдумцы”. Інакш кажучы, вылучаны два значэнні гэтага паняцця: 1) нешта нерэальнае, немагчымае, неймавернае, такое, што цяжка ўявіць; 2) нешта выключнае, перабольшанае, незвычайнае. У дачыненні да літаратуры галоўнай уяўляецца першая прыкмета: калі мы кажам “фантастычны твор”, то маем на ўвазе, што падзеі, апісанья ў ім, цалкам або часткова немагчымыя ў рэальным жыцці. Фантастычнае ў літаратуры мы вызначаем па яго супрацьлегласці рэальнаму, таму, што існуе.

У мастацтве адбываюцца пастаянныя працэсы пераасэнсавання, пераходу рэальнага ў фантастычнае і фантастычнага ў рэальнае. Да прыкладу, навуковыя адкрыцці і дасягненні, якія ўяўляюцца на фоне свайго часу фантастычнымі, з развіццём тэхнічнага прагрэсу становяцца магчымымі і здзяйсняльнымі, а часам нават выглядаюць элементарнымі і найўнымі. Касмадром пад Мінскам у Раўбічах і касмічныя падарожжы беларусаў, апісанья ў кнізе Раісы Баравіковай “Казкі астранаўта”, — сёння фантастыка, але не выключана, што ў будучыні гэта стане явай...

Успрыманне фантастычнага залежыць ад нашых адносін да яго сутнасці, г. зн. ад ступені рэальнасці ці нерэальнасці адлюстраваных падзей. Аднак нават калі мы цвёрда перакананы ў немагчымасці чагосьці фантастычнага, гэта не выключае нашай цікавасці да яго і эстэтычнай прывабнасці фантастыкі. Яна адкрывае нам іншыя, яшчэ не зведаныя, сферы жыцця, сведчыць пра вечнае

абнаўленне і невычэрпнасць, мнагалучнасць жыцця. Яна можа даць імпульс для нашага ўяўлення, фантазіі, выявіць нашы схільнасці і здольнасці часам зусім да іншай сферы дзейнасці, а не да той, якая паказваецца ў канкрэтным фантастычным творы. Таму вывучэнне фантастычных прыгодніцкіх твораў спрыяе з’яўленню функцыі адукацыі і выхавання. Нарэшце, і гэта, бадай, галоўнае, фантастыка спаталяе нашу прагу веры ў чуд. Асабліва моцная гэтая прага ў дзяцінстве.

Перад сучаснай школай востра паўстала задача ў эстэтычным задавальненні дзіцячай цікавасці да фантастычных твораў. Дзіця вабіць свет казачнага, незвычайнага, дзівоснага. І гэта не самамэта, не нашы дарослыя хітрыкі забаўляць дзіця чым заўгодна, абы толькі яно не плакала і не перашкаджала нам займацца ўласнымі справамі і праблемамі. Сёння б’юць трывогу, што школьнікі перасталі чытаць па ўласным жаданні, а страсць да чытання ў падлеткавым узросце — з’ява выключна рэдкая. Мы дажылі да сумных часоў: беларуская мова перастала быць “брамай вучонасці”, як пра тое даўно папярэджвалі многія рупліўцы роднага слова. Сёлета тэсціраванне па беларускай мове абрала толькі 6% абітурыентаў. Што за гэтым стаіць і чым яшчэ вынікне, тлумачыць няма вялікай патрэбы. Наспеў час змагацца за душу дзіцяці і абуджэнне ў ёй нацыянальнай самасвядомасці ўсімі даступнымі сродкамі, у тым ліку і ўключэннем у школьную праграму высокамастацкіх прыгодніцкіх і фантастычных твораў геданістычнага зместу. Усё гэта патрэбна дзеля таго, каб школьнікі не пад прымусам, а па ўласным жаданні далучаліся да добрых кніг, якія чыталіся б, што называецца, на адным дыханні. Ёсць усе падставы спадзявацца, што “Казкі астранаўта” Р. Баравіковай паспрыяюць вырашэнню гэтай задачы.

Таго, хто ўпершыню прачытае кнігу Р. Баравіковай “Казкі астранаўта. Касмічныя падарожжы беларусаў”, чакае ашаламляльнае адкрыццё: у фантастычных казках адсутнічае... канфлікт! Мы ўжо звыклія да таго, што канфлікт “спружынiць” твор, палонiць, прымушае пільна сачыць за барацьбой добра і зла, суперажываць, міжволі ўяўляць сябе змагаром з усім ліхім, пачварным, агідным. Дык вось у казках Р. Баравіковай канфлікт і зло ў звыклым для нас разуменні адсутнічаюць увогуле.

Р. Баравікова зрабіла сапраўдны творчы прарыў у распрацоўцы касмічнай фантастыкі для дзяцей, напісала высокамастацкую кнігу ў супрацьвагу звыклым сюжэтам пра жахі і “зорныя войны”, якія запаланілі тэлеэкраны. Касмічная фантастыка асацыіруецца ў большасці чытачоў і глядачоў менавіта з жахамі

“зорных войнаў”. Фантазія пісьменнікаў у гэтым жанры “сілкуецца” сіндрамам агрэсіі, якой перапоўнена сучасная рэальнасць. Мадэль нашага існавання пераносіцца пісьменнікамі-фантастамі на праекцыю будучыні, матрыца будучыні ствараецца на матэрыяле жыцця, перапоўненага гвалтам, жахамі, агрэсіяй, тэрорам, войнамі. На вялікі жаль, сучасныя пісьменнікі-фантасты рэалізуюць свой творчы патэнцыял у прадказанні і апісанні жахаў па нарастальнай.

Касмічная фантастыка Р. Баравіковай — мастацкае ўвасабленне космасу як сусветнага парадку, сусветнага цэлага, якое, у адрозненне ад хаосу, не толькі ўпарадкаванае, але і прыгожае, бо ў ім пануе гармонія. Часам гэтая гармонія парушаецца, да прыкладу, выяўнічым атрадам бяздушных робатаў (“**Танец пяшчоты на Геме-А**”). Яны штосьці шукалі, але, не знайшоўшы, “пачалі таптаць, вытоптаць тыя пяшчотныя кветкі”. Аднак гармонія зноў усталёўваецца. Зямляне-беларусы на тым месцы, “дзе раз’юшана тапталіся роботы... знайшлі некалькі непашкоджаных сцяблінак і выкапалі іх з карэннем, каб узяць з сабою на Зямлю... <...>Кветкі хутка разрасліся, зацвілі. Відць, ім спадабалася зямная глеба” (69)*. Кветку назвалі Фіялкай у памяць пра незнаёмца Фія з далёкай планеты. Ён згараў ад свайго незямнога кахання, тужліва клічучы: “Ака-а! Ака-а!” Магчыма, гэта было імя яго каханай, якая згарэла раней за яго ад пачуццяў і прарасла кветкай. Як лічыць астранаўт Сымон, згараюць ад кахання. Ад іншага не згараюць.

Уважлівы чытач адзначыць, што сама пісьменніца прадэкларавала істотнае адрозненне сюжэта сваёй кнігі ад ужо згаданых намі сюжэтаў пра “зорныя войны”. Казка “Венерын чаравічак” пачынаецца такімі словамі астранаўта Сымона: “Гэта было памылковае паведамленне, што як быццам жыхары вельмі далёкай планеты з сузор’я Цяльца... хочуць пайсці вайною на нас, зямлян... І, уяўляецца, якім было наша здзіўленне, калі нас, беларусаў, там сустрэлі больш чым міралюбна” (8).

Міралюбных сустрэч беларусаў з жыхарамі іншых планет адбудзецца ў творах вялікае мноства. І паўстае пытанне: дык што ж так моцна палоніць нас, чытачоў, у кнізе Р. Баравіковай, як і чым трымае яна нашу ўвагу?

Казкі Р. Баравіковай напоўнены дзівоснымі, неверагоднымі сітуацыямі, у тым ліку і экстрэмальнымі, небяспечнымі для беларусаў-

* Тут і далей тэксты цытуюцца па выд.: Баравікова Р. Казкі астранаўта: касмічныя падарожжы беларусаў : для дзяцей сярэд. шк. Узросту. Мінск : Літ. і Искусство, 2006. 160 с.

астранаўтаў. Так, на адной планеце, як спачатку думалі астранаўты, мёртвай, іх апанавалі стракозы (**“Дазорац-Уладар з планеты Пясчаных Ураганаў”**). Адна з іх ператварылася ў агромністую цёмна-сінюю птушку з ярка-чырвонаю дзюбаю і кіпцюрамі на тоўстых лапах.

Цудам уратаваліся Сымон і лабаранты, але не мелі зла на гэтых стракоз. Астранаўты пастараліся зразумець дзіўныя паводзіны і неверагодныя ўласцівасці страказы-пярэваратня: *“Можа, яна страказа-дазорац, вартайнік, ахоўнік гэтай планеты, яе ўладар. І як ёй, такой маленькай, бараніць усю планету?”* (79) — разважаў доктар Савіч. З ім пагадзіўся Сымон: *“Ты маеш рацыю, мы для яе — чужынцы, прышэльцы з іншага свету. І хаця нічога кепскага ёй не зрабілі, яна як магла бараніла свой спакой”. — “..Яна ўсё тут бараніла. Гэта ж яе тэрыторыя. Планета — яе дом”, — сказаў доктар*” (79).

Паводзіны дзіўнага племені, якое ўздымала вакол сябе віхуры пяску, астранаўты таксама пастараліся зразумець. Усе пачварныя істоты былі клеймаваныя. Магчыма, гэта былі злачынцы і іх скінулі на планету-ізалятар. Доктар Савіч выказаў іншае меркаванне: *“Гэтыя істоты могуць быць няўдалым эксперыmentам нейкага надзвычай развітага розуму. Штосьці накшталт гамункулусаў”* (82). І патлумачыў, што гамункулусы — чалавечыя істоты, якіх на Зямлі ў глыбокай старажытнасці, у так званае Сярэднявечча, алхімікі марылі стварыць штучна ў лабараторных умовах. *“І вось цяпер тут, у гэтай частцы Сусвету, на нейкай невядомай нам планеце, гамункулусаў маглі стварыць, але... вопыт атрымаўся няўдалым”* (82). Сымон пранікнуўся жалем да гэтых істот. А калі ўбачыў, што падрыхтаваныя для высадкі сасонкі пачварныя істоты забралі і пасадзілі самі, у яго моцна зашчымела сэрца: *“Безумоўна ж, іх прывезлі сюды з планеты, дзе растуць дрэвы. Магчыма, нават сасонкі, такія ж самыя, як у нас на Зямлі. Інакш, ці сталі б яны саджаць іх?! Вось толькі шкада, ім не дадзена дазнацца, што тыя сасонкі, якія яны пасадзілі, — з Беларусі”* (83).

Магчыма, нехта можа папракнуць аўтара, што ў кнізе зашмат неверагоднага, фантастычнага, выдуманнага і мала навукі. Думаецца, у гэтай кнізе, адрасаванай дзецям, няма выдумкі дзея выдумкі, прыгод дзея саміх прыгод. У займальнай форме пісьменніца вучыць юнага чытача гуманнасці, дабрыні, смеласці, вернасці сяброўству, дае сапраўдныя ўрокі бесканфліктнага існавання ў людскай супольнасці. Прычым робіць гэта далікатна, без маралізатарства, з павагай да свайго чытача. Відавочна, пісьменніца кіравалася канкрэтнай мэтай

— паказаць разнастайнасць чалавечых стасункаў, пры якіх няма і не павінна быць месца варажнечы, зайздасці, злосці, дробным канфліктам і непаразуменням, бо іначай яны здольны перарастаць у глабальныя, бязглуздыя, і тады нішчыцца ўсё светлае і прыгожае.

У сюжэтах фантастычных казак рэалізавана пісьменніцкая думка пра тое, што канфлікты паміж людзьмі наогул не могуць імі ж вырашацца. А само “вырашэнне” яшчэ больш размяжоўвае антаганістаў. Кожны з варагуючых бакоў лічыць сябе правым, і што вельмі істотна — кожны ў пэўнай ступені і да пэўнай мяжы мае рацыю. У народзе кажуць: у кожнага свая праўда. У такой сітуацыі адстойванне сваёй праваты вядзе да глабальных канфліктаў і ў рэшце рэшт руйнуе ўсялякія чалавечыя ўзаемаадносіны. Людзі часам ужо і забываюцца, праз што ўсё пачалося. А, як правіла, пачаўся “бязглузды бой з-за гарошынькі малой” (У. Дубоўка).

У канфлікце важна ў належны момант спыніцца ўсім, пакінуць усё як ёсць. Схамянуцца, адумацца. Калі немагчыма ўсім, то хаця б аднаму з варагуючых — проста саступіць убок. Толькі час як галоўны суддзя вызначыць, хто быў вінаваты, і паставіць усё і ўсіх на свае месцы. І часу на гэта патрабуецца іншы раз вельмі шмат. “Міналіся гады і, напэўна, ужо праз некалькі дзесяцігоддзяў (!) <...> успомніўся мне [Сымону] доктар Савіч. Дзе ён, што з ім? <...> Мне хацелася пабачыцца з ім, што я і зрабіў неадкладна” (23—24). Сымон праз дзесяцігоддзі сустрэўся з сябрамі і на свае вочы, як і евангельскі Хама-нявернік, пераканаўся, што некалі моцна памыляўся. З **“Аповесці чатырох падарожжаў”** чытач даведаецца, што дзесяцігоддзям перапынку ва ўзаемінах папярэднічала непаразуменне паміж аднадумцамі і вернымі сябрамі. Пасля кантактавання з жыхарамі “нязвычайна зялёнай планеты” паводзіны, патрабаванні і парады доктара Савіча падаліся дзіўнымі ўсім яго сябрам і калегам. Усе падумалі, што доктар Савіч страціў розум... Міжнародная Асацыяцыя зоркавых палётаў адхіліла доктара ад працы...

Часам намнога больш мудрасці, вытрымкі патрабуецца, каб змірыцца з абставінамі, чым змагацца з імі. І як гэта ні парадасальна, такой унутранай сілай і мудрасцю валодае якраз той, хто мае рацыю. Уражвае рэакцыя доктара Савіча на з’яўленне былога “антаганіста”, таго, хто некалі яго не зразумеў, не паверыў, праз каго, магчыма, і давялося на доўгі час пакінуць звычайную і любімую справу. “І хапіла толькі некалькіх імгненняў, каб доктар пазнаў мяне і кінуўся насустрач. Яго перапаўняла такое радаснае хваляванне, што здавалася, ён вось-вось задыхнецца. <...> Мы абняліся, як добрыя сябры. На вочы набягалі слёзы, такую радаснай была наша сустрэча”

(24). У падобнай сітуацыі большасць людзей задыхаецца ад помслівасці і нянавісці да таго, хто некалі не зразумеў, не паспрыяў справе, а прама ці ўскосна спрычыніўся да яе руйнавання. “Свет ачарсцвеў і дашчэнтупрадрог”, — даводзіў Пімен Панчанка. Ачарсцвеў ад нянавісці, агрэсіі, прагі помсты. Усе лічаць сябе “прававернымі” і да пераможнага канца даказваюць уласную правату. Але ў такой барацьбе не бывае пераможцаў.

Надарылася неяк у Жыццях святых прачытаць пра такую мудрасць. Калі стаіш перад выбарам: ратаваць справу або захаваць людскія адносіны з некім — выбар трэба зрабіць на карысць апошняга. І святых вучаць нас, што справу з часам і пры новых спрыяльных абставінах заўсёды можна адрадіць. Зруйнаваныя адносіны, як і загубленае жыццё, — уваскрасіць, адрадіць немагчыма. Пад друзам зруйнаваных адносін гіне ў рэшце рэшт і сама справа, дзеля якой быццам яны і руйнаваліся.

Гісторыя “трагедыі доктара Савіча” для юнага чытача — урок мудрасці, бесканфліктнага існавання ў людскай супольнасці. Апроч таго, у доктара Савіча з’явілася новая, больш пільная і важная справа за тую, якую ён так апантана адстойваў...

Фантастыка Р. Баравіковай пабуджае дзяцей не ўспрымаць усё літаральна, а задумвацца над скрытым, схаванымсэнсам фантастычных сітуацый. Нездарма адну з устаўных казак (аповесць Арцёма пра падарожжа ў старажытны Вавілон) астранаўт Сымон, ад імя якога вядзецца аповед у кнізе казак, так і назваў: “**У прастай рэчы можна не пабачыць галоўнага**”. У ёй расказваецца, як падлетак Алік, пахадзіўшы ля Вуха, астралагічнай знаходкі, узяў ды і палез у вушную адтуліну — і знік. Арцёму стала вусцішна, але ён зрабіў тое ж самае ўжо не праз цікаўнасць. Хлопчыкі, пралезшы праз Вуха, апынуліся ў... пустыні. Больш за тое. Алік стаўся салаўіным цвыркуном, а Арцём — звычайнай зялёнай елачкай. Далейшыя прыгоды хлопчыкаў былі багатыя і на цікавае, экзатычнае, і на тое, што выклікае страх, жудасць.

Пытанне “што цяпер рабіць?” некалькі разоў паўтараецца ў казцы. Як вярнуцца дадому? Аўтар пераканальна даводзіць, што ў “кожнага чалавека свой Вавілон”, інакш кажучы, свая радзіма, родны дом... І якой бы яна, радзіма, ні была, “ніхто на сваёй ахвоце не пакідае” яе. Выжыць у неверагодных абставінах і вярнуцца дадому хлопчыкам дапамаглі сяброўства, дабрыва, вытрымка, кемлівасць, аптымізм, вера ў тое, што іх абавязкова зразумеюць: “...мы сумуем на сваёй Беларусі... Яна [прыняса] павінна зразумець нас. Ты ёй скажаш, што хоць гэтыя сады і прыгожыя, але табе, елачцы,

прывыклай да беларускіх лясоў, тут — няўтульна!” (54).

Дастаткова пераказаць нават фрагмент казкі, каб праілюстраваць яшчэ адну мастацкую адметнасць кнігі “Казкі астранаўта” — гэта рэмінісцэнцыі (фальклорныя, гістарычныя, літаратурныя і нават біблейскія). Ды і сама пісьменніца ўказвае на ўплывы, творчыя запазычанні: “Што нам цяпер рабіць, Арыём? Усё адбылося, як у той казцы, калі конь сказаў малодшаму з трох братоў: “Залезь у адно маё вуха і праз другое вылезеш асілкам-прыгажунам”. Мы з табою залезлі ў Вуха з сузор’я Шаляў, і вось ты — елачка, а я... Я — салаўіны цвыркун! І назад мы ў Вуха не ўлезем, а яно, вунь ляжыць... Я не зацягну цябе, у мяне маленькая дзюбка, сілы не хопіць” (52).

Існуе меркаванне, што рэмінісцэнтнасць, як і аўтабіяграфічнасць, зніжае мастацкую вартасць твора. Так, да прыкладу, А. Геніс у артыкуле “Война и мир” в XXI веке” (“Октябрь”, 2003, № 9) піша, што несмяротны талстоўскі твор, апрача іншага, з’яўляецца непераўздыдзеным шэдэўрам таму, што ён пазбаўлены ўсялякай рэмінісцэнтнасці. Дазвольце сабе не пагадзіцца з гэтай думкай. Шэдэўр Талстога сапраўды свабодны ад літаратурных рэмінісцэнтных, затое евангельскія рэмінісцэнцыі на самых розных узроўнях у творы відавочныя. Мяркую, з гэтым не паспрачаецца ніхто. Як і з тым, што менавіта такая рэмінісцэнтнасць пайшла толькі на карысць мастацкасці талстоўскай эпопеі. Ёсць рэмінісцэнтнасць як пераасэнсаванне, мастацкі сродак спасціжэння рэчаіснасці, парадаксальнага выяўлення духоўнага вопыту творцы, як, да прыкладу, гэта мы назіраем у багдановічаўскім творы “Страцім-лебедзь”.

Матывацыю і з’урыстычную функцыю рэмінісцэнтных у касмічнай фантастыцы Р. Баравіковай праілюструем толькі на адным прыкладзе, якога, думаецца, дастаткова для таго, каб давесці: парадаксальнасць іх выкарыстання “працуе” на канцэптуальнасць твора, на выяўленне духоўнага вопыту пісьменніцы. Для пачатку нагадаем вучням гісторыю Вавілона, а таксама біблейскі сюжэт пра будаўніцтва Вавілонскай вежы, этымалогію біблейскага фразеалагізма “вавілонскае стоўпатварэнне”.

Вавілон (акадскае Бабілу) — у старажытнасці горад у Месапатаміі на рацэ Еўфрат. Пры цару Хамурапі стаў сталіцай Вавілоніі. Найбольшага росквіту дасягнуў пры цару Навухаданосару (625–605 гады да н. э.). У 331 годзе да н. э. заваяваны Аляксандрам Македонскім. З галоўных помнікаў (яны згадваюцца і з’яўляюцца месцам падзей, апісаных у адной з казак Р. Баравіковай) —

Вавілонская вежа і палац-крэпасць з так званымі “вісячымі садамі Семіраміды” (адно з сямі дзівосаў свету), па-за горадам — летні палац Навухаданосара. Знёс вежу Аляксандр Македонскі, бо планаваў на яе месцы пабудаваць свяцілішча імперыі.

У біблейскім паданні апавядаецца пра спробу людзей пабудаваць пасля Сусветнага патопу ў Месапатаміі (на тэрыторыі сучаснага Ірака) горад і вежу да нябёс. Бог, разгневаны дзёрзкасцю людзей, паводле Бібліі, “змяшаў іх мовы” так, што тэя перасталі разумець адзін аднаго, і “рассеяў іх па ўсёй зямлі, і яны перасталі будаваць горад”. Людзям стала не да вежы, бо падняўся страшэнны гвалт, вэрхал, мітусня, бязладдзе, — тое, што мы цяпер называем *вавілонскім стоўпатварэннем*.

Воляй і фантазіяй пісьменніцы беларускія хлопчыкі Арцём і Алік з далёкай будучыні патрапілі ў глыбокую мінуўшчыну — у старажытны Вавілон. Прычым у Вавілон часоў свайго росквіту. Магутны цар Навухаданосар загадаў выкінуць Арцёма-елачку за гарадскія сцены, бо мідзійская прынцэса “дакранулася рукой да яловай галінкі і... укалола свой пальчык” (54).

Мінуўшчына вучыць нас, як жыць сёння, каб мець будучыню. Пісьменніца настойлівая ў сваім перакананні, што будучыня і, наогул, яе існаванне вызначаецца і забяспечваецца не столькі ўзроўнем развіцця навукі, колькі ўзроўнем чалавечых адносін. Гістарычная і біблейская асацыяцыі набываюць у казцы Р. Баравіковай сімвалічнае значэнне. Падзенне царстваў, вавілонская трагедыя, як і іншыя трагедыі і разбурэнні, адбыліся і адбываюцца праз непаразуменні паміж людзьмі. А людзі ўсюды і ва ўсе часы аднолькавыя. Ім патрэбна, каб іх зразумелі, падтрымалі, паспагадалі ім, у патрэбны момант адклалі важныя справы, спусціліся са сваёй вежы, як злез з вежы вавілонскі астралаг (вобраз гэты ў кантэксце твора таксама сімвалічны) і дапамог таму, хто просіць паратунку. І няма ні ў свеце, ні ў Сусвеце больш пільнай справы, чым зразумець, паспрыяць, дапамагчы таму, хто мае ў гэтым патрэбу. Прасіце — і ўздасца вам; стукайце — і вам адчыняць... *“Думаю, што на вежы ты можаш знайсці астралага. Вось хто нам можа дапамагчы. Толькі напросі яго як след”* (55) — раіць Арцём-елачка Аліку-цвыркуну. І цвыркун паляцеў на самую высокую пляцоўку Вавілонскай вежы. Здзівіўся астралаг, паслухаўшы Аліка-цвыркуну: *“Дык адкуль жа ты сам, што так цудоўна валодаеш чалавечай моваю?”*

У аснове авалодання “чалавечай моваю” — дабрыня, разуменне паміж людзьмі, здольнасць і гатоўнасць дзеля бліжняга спусціцца са сваёй вежы: *“Добра, — сказаў астралаг. — Я сяду з*

вежы...” (55). Казкі Р. Баравіковай добрыя, жыццесцвярджалныя, аптымістычныя. У цікавай, займальнай форме яна даводзіць: як бы ні склаліся абставіны, нават калі цябе “выкінулі за гарадскія сцены”, ніколі не трэба адчайвацца: вяслуй да канца, узбірайся на самую высокую вежу! Воляй лёсу і збегам абставін усё можа памяняцца да лепшага, ці нехта сыдзе са сваёй вежы і падасць руку: “спадзявацца зайсёды трэба, калі нават здаецца, што справа марная” (107).

Хранатоп (прасторавы-часавыя рамкі твора) кнігі Р. Баравіковай рассунуты да бясконцасці. Героі “касмічных падарожжаў беларусаў” ляцяць да зор, даследуюць невядомыя планеты; беларускія хлопчыкі Арцём і Алік з далёкай будучыні праз напластаванні вякоў і тысячагоддзяў перамяшчаюцца ў мінулыя цывілізацыі і вядуць дыялог з хронасам — Вечнасцю. Мова дыялога — беларуская. Поўны нечаканасцяў свет чужых далёкіх планет спалучаецца з бліжнім і родным светам Беларусі: са сталічным мікрараёнам Паўднёвы Запад, Раўбічамі, Белакежай, дзівоснымі краявідамі, якія сняцца астранаўтам-беларусам, з нацыянальнымі сімваламі і святынямі...

За ўратаванне прынцэсы з “малюпасенечкай маляўнічай планеты” бацька-кароль узнагародзіў Сымона медалём-чаканкай. “На гэтай чаканцы наш Кастусь Каліноўскі!” (64). А член экіпажа беларускага зоркалёта, саксонец, Ганс Мюлер расказаў, што вайсковы міністр гэтай планеты паказваў яму іншыя чаканкі: “Запомнілася выява жанчыны, пад якой прачытаў надпіс: *Еўфрасінья Полацкая. Хто яна?*” — “*Вядомая светніца, святая. З нашай глыбокай гісторыі, — адказаў я [Сымон]. — А Кастусь Каліноўскі — наш нацыянальны герой, які таксама застаўся ў нашай гісторыі. Але як гэтыя чаканкі тут апынуліся? Адкуль узяліся?*” (64).

Касмічная фантастыка Р. Баравіковай — нацыянальная. І не толькі паводле згаданых і шматлікіх іншых знешніх атрыбутаў. Кніга касмічных падарожжаў нацыянальная па сваёй сутнасці, па філасофскім асэнсаванні галоўнага пытання: што залежыць ад кожнага з нас, ад усіх беларусаў, каб заняць годнае месца ў свеце, каб пра нас ведаў свет, лічыўся з намі і паважаў?

Спалучыўшы фантастычнае і рэальнае, па-мастацку засведчыўшы ментальнасць беларусаў, пісьменніца ў цікавай займальнай форме даводзіць: вырашэнне гэтай праблемы залежыць ад рэалізацыі нашых лепшых нацыянальных якасцяў. Працавітасць, міралюбства, дабрывя, талерантнасць, клопат пра дзяцей, сваю будучыню, ашчаднае і шануюнае стаўленне да здабыткаў мінулага, да гісторыі, канкрэтныя творчыя справы і навуковыя адкрыцці — вось тое, чым можна заявіць пра сябе і сваю Беларусь у свеце. “*Беларусь*

— невялікая па памерах краіна. Хто на Зямлі згадае пра нас, калі мы самі пра сябе не нагадаем. Чым больш сенсацыйных адкрыццяў мы робім, тым больш пра нас ведаюць”, — так адказвае камандзір карабля Антон Верашчака на пытанне саксонца Ганса, чаму беларусы “такія прагныя да розных такіх [навуковых, касмічных] сенсацый” (44).

“Мы ў адказе за тых, каго прыручылі”

Пра жанравую і кампазіцыйную адметнасць кнігі Р. Баравіковай красамоўна гаворыць яе назва — “Казкі астранаўта”. Ад імя Сымона, вопытнага астранаўта-ўдзельніка ці выдавочцы большасці прыгод, вядзецца аповед пра касмічныя падарожжы беларусаў. Сюжэты ўсіх казак “знітаваны” скразнымі вобразамі. Імі, апрача згаданага Сымона, з’яўляюцца: камандзір карабля Антон Верашчака; бортмеханік Аляксей; доктар Савіч; псіхолаг Галя; самы малады з членаў экіпажа — лабарант-біёлаг.

У другім сюжэце “Аповесці чатырох падарожжаў”, у раздзеле “**Зямля-2**”, з’яўляецца новы персанаж — “падлетак у зашмальцаваных джынсах, у майцы з малюнкам нейкага моднага рокгурта”, мінскі школьнік Арцём Нічыпаровіч. Ён трапіў на зоркалёт не выпадкова, хоць і запэўніваў усіх, што “пераблытаў караблі”. Насамрэч хлопчык паставіў перад сабой мэту — адшукаць у Сусвеце свайго бацьку. Калі Арцём яшчэ не нарадзіўся, яго бацька прымаў удзел у экспедыцыі, члены якой яшчэ да Паўночнага Асла. На Зямлю яны не вярнуліся, а Арцём усё яшчэ спадзяецца сустрэцца з бацькам.

У гэтай жа “Аповесці...”, у раздзеле “**У садах Семіраміды — няўтульна!**”, чытач упершыню сустракаецца з Гансам Мюлерам з Саксоніі, якога беларусы ўзялі на зоркалёт у якасці старшага пілота. З гэтага часу экіпаж стаў інтэрнацыянальным.

У казцы “**Стужка ордэнская**” да яго далучаюцца яшчэ бельгіец-астрафізік Алекс і бортмеханік, “імя якога яны не ведаюць дагэтуль” (59). Эпізадычны вобраз, аднак, набывае ідэйна-філасофскую трактоўку. У гэтай жа казцы ён на вачах ва ўсіх раздвоіцца і знікне: “Адзін заставаўся нерухома ляжаць ля валуна, а другі, захоўваючы тую самую форму, навісеў імгненне над ім распрасцёрты і стаў на ногі. І ў той жа момант ён пачаў выцягвацца, расці. І калі дасягнуў метраў чатырох, увесь страсянуўся і пайшоў, няўклюдны і цыбаты, у майўклівую прастору. Ён ніводнага разу не азірнуўся. Відаць, нічога, акрамя абьякавасці ў адносінах да нас, у яго не было” (65). І не асуджэнне за ўчынак дзіўнага безыменнага бортмеханіка дамінуе ў пачуццях Сымона: “Я шкадаваў, што мы не сталі сябрамі, калі разам цягнулі тую цяжкую

жалезіну пад гару на маленечкім астэроідзе ў сузор’і Цяльца. Гэтыя сум і шкадаванне не пакідалі мяне і на Зямлі” (65). Так, пісьменніца нагадвае ўсім нам пра нашу віну і адказнасць за тых, хто сустрэўся на нашым шляху, але з кім мы не пасябравалі, каго не паспелі ў час зразумець... У тым, што нехта побач раздвойваецца, а потым аддаляецца ў “бязлюдную маўклівасць” і наогул знікае ў пустэльні чалавечага неразумення, ёсць і віна тых, каму надарылася пэўны час быць з ім побач...

У канцы першай часткі казкі “У садах Семіраміды — няўтульна!” з’яўляецца яшчэ адзін персанаж — падлетак Алік, сябар Арцёма. З’яўляецца, каб стаць галоўным героем ва ўжо не раз згаданай намі ўстаўной казцы (апавед Арцёма пра дзівоснае падарожжа ў старажытны Вавілон) – “У простае рэчы можна не пабачыць галоўнага”.

Юны чытач абавязкова палюбіць гэтых дасціпных, кемлівых, мужных і смелых хлопчыкаў — Арцёма і Аліка. Палюбіць і будзе... расчараваны, што на нейкі час з сюжэтаў ажно трох наступных казак знікнуць гэтыя любімыя героі. Аднак гэтае знікненне матываванае. Мабыць, дарослыя астранаўты, накіроўваючыся ў нязведаныя далі, не маглi рызыкаваць будучыняй краіны — дзецьмі. І пільна сачылі, каб яны “выпадкова” зноў не патрапілі на зоркалёт... Перадусім дзецям належыць у іх узросце старанна вучыцца. Вучыцца ў звычайных зямных школах, каб быць падрыхтаванымі да выпрабавання незвычайным. Юны чытач пераканаецца, што яго аднагодкам з кнігі Р. Баравіковай не раз дапамагалі выжыць і вярнуцца на радзіму не толькі смеласць, вернасць сяброўству, але і веды. Так, так! Веды пра сусветную культуру і гісторыю, а найперш веды пра мінулае і сучаснае нашай Радзімы — Беларусі.

Чытача зноў чакае сустрэча з любімымі героямі і дзяўчынкай Наткай у аповесці-казцы “Лён-Лянок...”, якая з усіх фантастычных казак вылучаецца менавіта нацыянальным зместам і мастацкім уасабленнем філасофскай думкі пра непарыўную сувязь розных часоў — мінулага, сучаснага і будучага, пра тое, што дзецям належыць будучыня і ад іх залежыць, якой яна будзе. Аповесць захапляе, здзіўляе ўзроўнем неверагоднага, фантастычнага, цікавага, прыгодніцкага. І прыгоды з нашымі любімымі героямі пачнуцца адразу, не ў космасе, а ў самай звычайнай мінскай кватэры, у пакоі Арцёма. Праўда, завязка гэтай дзівоснай гісторыі не зямная, а касмічная...

Нарэшце, пра яшчэ адну адметнасць аповесці-казкі “Лён-Лянок...” Не элементамі сучаснага інтэр’ера, а самымі сапраўднымі

дзеіннымі асобамі з'яўляюцца ў ёй камп'ютэры, кампакт-дыскі, мабільнік, SMSкі, дысплей, газавы балончык, ліхтарык і інш. Усе гэтыя атрыбуты сучаснага нам жыцця, як жывыя істоты, надзелены здольнасцю тварыць добро ці зло. Адны з іх заварожваюць, зацікаўліваюць, спакушаюць і, нарэшце, палоняць, другія, як плант пыласоса, усмоктваюць таго, хто трапляе ў прастору іх дзейнасці, і пагражаюць вынішчэннем; трэція ратуюць...

Аповесць-казка “Лён-Лянок...” з усіх фантастычных казак, бадай, не толькі самая павучальная, але і папераджальная. Письменніца заклікае тут і цяпер ратаваць дзіцячыя душы ад ліхога, змрочнага, чым перапоўнена наша рэчаіснасць. Яна не толькі папярэджвае, засцерагае, але і прапануе альтэрнатыву — добрую мудрую кнігу, здольную зацікавіць, спатоліць прагу-імкненне да дзівоснага, чароўнага, прыгодніцкага, настроіць на добрае, станоўчае, дапамагчы расці духоўна. Доўгі час існавала памылковае меркаванне, што дзяцінства — самая шчаслівая, бесклапотная пара жыцця чалавека. Аднак рост, сталенне заўжды нялёгка, часам прыносяць пакутлівыя хвіліны. Добрая кніга — ліхтарык, з якім лягчэй ісці па лабірынтах жыцця, спазнаваць свет.

“Любоў адкрывае скарбы, абсягі новых зямель...”

Каб настаўніку лягчэй было арыентавацца ў змесце твораў і дзеля эканоміі часу на падрыхтоўку ўрока пазакласнага чытання, запынім увагу на некаторых асаблівасцях сюжэтаў “Казак астранаўта”, **перакажам іх**.

Найперш заўважым, што сюжэты некалькіх казак у кнізе Р. Баравіковай аб'ядноўвае тое, што ў аснове іх ляжыць версія пра касмічнае паходжанне назваў зямных кветак і птушак, якія занесены ў Чырвоную кнігу. Прыгадаем, што ў беларускай дзіцячай літаратуры ёсць казкі, да прыкладу, У. Дубоўкі, якія ўяўляюць сабой фальклорную інтэрпрэтацыю паходжання назваў раслін, звяроў, птушак Беларусі. Пра паходжанне кветак гаворыцца ў казцы “Кветкі — сонцавы дзеткі”. “Казка пра зачараваную Лілю” — пра кветку, якая

*Імён багата мае:
збаночки, пльвуночки.
І глечыкам, бывае,
у якім завуць куточку.*

У аснове казкі “Пра народную лякарку і пра хіжую вядзьмарку” — народнае паданне пра з'яўленне ў нашай прыродзе крапівы-жыгучкі, палыну, валяр'яну, а таксама цыкуты:

*Расліна не такая,
як добрыя ўсе зёлкі:
смуродная, брыдкавая,
а смак атрутны, ёлкі.*

*Да нашых дзён яе ўсе
завуць Цыкутай людзі.
Хто б толькі ні наеўся —
жывым ужо не будзе.*

Сюжэт казкі “Як сінячок да сонца лётаў” вытлумачвае стракаты ўбор птушкі, якую чамусьці называюць сінячком. З твора можна даведацца, чаму пугача ніколі не ўбачыш днём.

У казках У. Дубоўкі вытлумачваюцца загадкі і дзівосы разнастайнага жывёльнага свету планеты і роднай Беларусі (“Драздовыя каралікі”, “Чаму ў тыгра перапялёсая шкура”, “А чаму куртаты заяц?”).

Зачароўвае, палоніць свет прыроды Беларусі і ў фантастычных казках Р. Баравіковай. Мы — часцінка космасу, у якім пануюць гармонія і незямная прыгажосць. І нічым, як касмічным паходжаннем гэтай прыгажосці і загадкавасці, яе вытлумачыць немагчыма. Р. Баравікова дапамагае пачуць нам голас космасу праз “імёны” многіх кветак і жывых істот, якімі ўпрыгожана наша зямля. Дапамагае “зразумець галактык мову”.

У казцы **“Змеэгалоўнік Руйша”** апавядаецца, як на маленечкай планеце, што знаходзіцца на самым краі Галактыкі, нашым астранаўтам, апроч шароў, ніякай расліннасці ўбачыць не давялося. А мроілася пра незвычайную цывілізацыю, “у якой будзе чаму і нам, зямлянам, павучыцца” (6). Вырасшылі ўзяць два шары з сабою. Шары лёталі па караблі. Адноўчы “я [Сымон] падняў вочы і... не паверыце, абамлеў. Адзін з гэтых шарыкаў і не шарык зусім, а самая што ні ёсць сапраўдная змяіная галава. Вочы лупатыя, джала высунула і загаварыла нашую зямною беларускаю моваю...” (6). Змяіная галава прасіла зямлян за свайго сына, шарыка Руйшу, каб не чынілі яму зла, не рабілі нічога кепскага, а выпусцілі на волю, як толькі дасягнуць Зямлі: “Ён, як толькі даяціць да Зямлі, памяняе сваю форму, стане тым, што найбольш будзе даспадобы вам, зямлянам” (6).

Сымон і Антон выканалі просьбу маці. Шарык увайшоў у глебу. І ў тое ж імгненне, бы выстрэльвае, вырастае расліна. Яна — у кветках, і кветкі нагадваюць змяіную галаву. Сымон назваў расліну змеэгалоўнікам. А людзі занеслі яе ў Чырвоную кнігу.

Казка **“Венерын чаравічак”** — пра падарожжа на планету, якая нагадвала нашу Зямлю. Адрознівалася адным: яе насялялі толькі жанчыны. Усе яны падобныя сваім абліччам і незвычайна прыгожыя. Багінямі Венерамі назвалі іх астранаўты-беларусы.

Аднак астранаўтаў чакала неверагоднае, яны зразумелі, што не ўсё на гэтай планеце было так добра, як здавалася на першы погляд. Неяк у адначасе памяняўся колер скуры ў адной жанчыны. З асяпяляльна белага ён ператварыўся ў пачварна, зялёны, а сама жанчына стала нагадваць вялікую жабу. Другая жанчына растлумачыла, што зямлянам не трэба палохацца такой з’явы, таму што колер скуры ў жыхарак планеты мяняецца. *“Гэта залежыць ад... настрою. Калі ён добры, — колер скуры іскрыцца белізнаю. А варта толькі жанчыне засумаваць, разлавацца, занервавацца, яе скура ў момант можа стаць зялёнай, чырвонай, аранжавай, фіялетавай...”* (9–11).

Напэўна, планета была поўная і іншых нечаканасцяў, таму зямляне паспяшаліся яе пакінуць. Адна жанчына Венера ўпрасіла іх узяць яе з сабой. Але на Зямлі яна хутка засумавала, пачала збягаць у лес і там хавацца. Колер яе скуры пачаў мяняцца з асяпяляльна белага ў агніста-аранжавы; нібы яе спальваў агонь суму, туті па роднай планеце. Адночы яна знікла, яе доўга шукалі, а калі знайшлі, распачна сумеліся: пад дрэвам, замест яе, быў маленькі грудок попелу, а побач — зіхоткія жоўценькія чаравікі, як два яркія агеньчыкі, мігцелі ў траве. Праз некаторы час на тым месцы, дзе стаяла Венера ў апошнія хвіліны свайго жыцця, хтосьці ўбачыў расліну, кветкі якой былі акурат як Венерыны чаравікі. Расліну так і назвалі: венерын чаравічак. Вось толькі чамусьці яна хаваецца ад людскіх вачэй, вельмі рэдка яе можна пабачыць. Таму гэтая расліна і занесена ў Чырвоную кнігу Беларусі, як вельмі рэдкі від зямной флоры.

Валожкі, рамонкі, сінія касачы... Кветкі-сімвалы роднай прыроды, яе жытнёвых палеткаў, узмежкаў, нашай бацькоўскай хаты:

*А калісьці і я прачынаўся у бацькавай хаце.
Чэрвень. Раніца. Росы і цішыня.*

.....
*...А пад вокнамі мята п’е сонца гарачае,
І глядзяць мне у вочы красой нерастрачанай
Сінія касачы.*

Пімен Панчанка

Казка **“Касач — кветка чароўных музыкаў”** — пра планету, якая здзівіла астранаўтаў сіне-ліловым ззяннем. Яна ўся была ўсыпана дзівоснымі кветкамі — адны кветкі, больш нічога!

Але праз некаторы час астранаўты назіралі, як з сутарэнняў планеты выходзілі сотні, тысячы дужых хлопцаў. Кожны з іх выбіраў

сабе кветку, даставаў з кішэні невялікую дудачку і пачынаў іграць. “Ах, якое гэта было ігранне! Паўсюль разлівалася музыка, якую яшчэ нідзе і ніколі не даводзілася нам чуць, ад якое кветкі злёгка пакалыхваліся...” (15). Калі хлопцы на момант пераставалі іграць, з іх вуснаў зрываўліся дзіўныя словы: “Касач!.. Касач!.. Касач!..”

Астранаўты ўбачылі, як з кожнай кветкі пачаў віцца лёгкі дымок, а праз нейкае імгненне ў дымку з’яўлялася жывая істота. Яна на вачах расла, расла і... ператваралася ў чароўную дзяўчыну. Дзяўчаты былі незямной красы, ад іх нельга было адарваць вачэй. Праз некаторы час кожны юнак падаваў сваёй дзяўчыне руку — і яны ўсё роўна як правальваліся ў нетры планеты. І адразу на тым месцы з’яўляліся новыя кветкі. Галоўны біёлаг узяў тыя кветкі разам з іншапланетным грунтам і перанёс іх на карабель у спецыяльную камеру, а потым высадзіў іх недалёка ад касмадрома ў лагчынцы за Раўбічамі. Біёлаг сядзеў каля кветак, даставаў штосьці накшталт жалейкі і пачынаў іграць, потым перапыняўся і прамаўляў тыя самыя чароўныя слоўкі: “Касач!.. Касач!.. Касач!..”. “Яму вельмі хацелася, каб з нейкай адной з тых кветак пачаў віцца дымок, з якога б выйшла дзівоўнай красы прыгажуня. Але нічога падобнага не адбывалася. Праўда, хто ведае...” (16–17).

Гэтым “праўда, хто ведае” пісьменніца выказвае спадзеў, што людзі нарэшце навучацца разумець мову космасу, яго знакі, адным з якіх і з’яўляюцца сінія касачы. Яна падводзіць нас да пераканання, што галоўны знак космасу — пра любоў і разуменне адно аднаго тут, на Зямлі; што без любові ўсё на свеце марнае. Калі не будзе паміж намі любові, то знікнуць і сінія касачы. Нездарма ж іх ужо занеслі ў Чырвоную кнігу. Дый само з’яўленне Чырвонай кнігі ёсць сведчанне таго, што людзі страчваюць галоўнае — любоў да бліжняга, роднай прыроды...

“Танец пляшчоты на Геме-А” прысвячаецца той жа філасофскай праблеме, што і пераказаныя намі казкі. Аднак касмічная інтэрпрэтацыя з’яўлення на нашай зямлі кветкі фіялкі ўзмацняецца думкай пра неабароненасць, кволасць, далікатнасць такога пачуцця, як каханне. Яно настолькі моцнае, што можа і ўваскрэсіць, і спапяліць, але абараніць сябе яно не здольна, паколькі бяссільнае перад “ваяўнічым атрадам” бяздушных робатаў, “узброеных нявядомаю нам зброяй”. На зямной мове “зброя”, аднак, мае свае найменні: нянавісць, зайздрасць, жаданне зла таму, хто валодае тым, чаго пазбаўлены зайздроснікі, ненавіснікі, злоснікі...

У казцы **“Дазорац Уладар з планеты Пясчаных Ураганаў”** апавядаецца, як на шляху да зоркі Вегі беларускія

астранаўты высадзіліся на адной планеце. Яе адкрылі вельмі даўно, і за ёй ужо некалькі дзесяцігоддзяў вялося назіранне з Зямлі. Міжнародная Асацыяцыя зоркавых палётаў даручыла беларусам пасадзіць на гэтай планеце дваццаць маладзенькіх сасонак, якія будуць прыродным ачышчальнікам паветра, бо расліннасць там адсутнічала праз пясчаныя ураганы. Яны бачыліся з зямлі віхурыстымі плямамі, якія то з’яўляліся, то хутка развейваліся. Дзвесце сорок зямных гадзін сну — і астранаўты над патрэбнай планетай. Доктар Савіч, уключыўшы экран назірання, сказаў, што планету можна назваць Планетай Сапфіраў: на камяніста-пясчанай планеце мігціць мноства блакітных і зялёных кропачак.

Калі ж трое астранаўтаў выйшлі з карабля на планету, якую лічылі мёртвай, то пераканаліся, што ніякіх сапфіраў і ніфрытаў там няма. Цэлы рой стракоз з зялёнымі і блакітнымі брушкамі апанаваў Сымона і двух лабарантаў, якія намерваліся пасадзіць сасонкі. Адна страказа ператварылася ў агромністую цёмна-сінюю птушку з яркачырвонаю дзюбаю і кіпцюрамі на тоўстых лапах. Жудасная пачвара гатова была разарваць прышэльцаў. Ім удалося ўратавацца, а Сымону пры гэтым нават ухапіцца за лапы пачвары. Дзіўна, але ён не адчуў гэтай лапы, толькі штосьці заварушылася ў яго сціснутых пальцах. Пазней, на караблі, гэтае “штосьці” аказалася звычайнай страказой з блакітным брушкам, якую пазней, прыязмліўшыся, выпускаць на волю і якая ўпадабае беларускія краявіды. Дзіўна і тое, што з карабля ніхто ніякай пачварнай птушкі не бачыў. На экране назірання ўсім быў добра бачны звычайны рой стракоз, а самая вялікая з іх кружыла ўвесь час над Сымонам.

Доктар Савіч выказаў версію, што страказа была надзелена своеасаблівым дарам — гіпнозам, каб наганяць жах на прышэльцаў. Так яна бараніла сваю тэрыторыю. Планета — яе дом. У сваю чаргу пачварныя істоты (магчыма, гэта гамункулусы, паводле версіі доктара Савіча, ці злачынцы, паводле версіі бортмеханіка), якіх скінулі на планету-ізалятар, ратаваліся ад гіпнозу стракоз-дазорцаў пясчанымі ўраганамі.

Незалежна да таго, чыя версія пра клеймаваных істот з хобатамі замест насоў правільная, відавочна адно: гармонія дзівоснай загадкавай планеты парушана. Яна назаўсёды засталася планетай Пясчаных Ураганаў. Астранаўты-беларусы спешна пакінулі яе, бо *“памылка эксперыменту нейкага надзвычай развітога розуму”* вынікла пагрозай і для іх жыцця. Нездарма дапытліваму і адважнаму Сымону *“пра кантакт з імі [гамункулусамі ці ізаляванымі злачынцамі] не думалася”* (83). Спачванне Сымона істотам, *“для якіх прырода*

невядамага нам свету пашкадавала нават прыстойных твараў”, перадаецца і чытачу. У яго ёсць выбар — пагадзіцца ці не з дапушчэннямі Сымона: “Хай лепш яны будуць няўдалым эксперыментам, чым злачынцамі...” (83). Узнікае пытанне: для каго гэта лепш? Няшчасныя пачварныя істоты — ці то гамункулусы, ці то ізаляваныя злачынцы. Фантазіяй пісьменніцы змадэлявана такая сітуацыя (і яна зусім верагодная!), калі ў чалавецтва не застанецца аніякага выбару, апроча як паміж кепскім і кепскім, але аднолькава трагічным і небарачальным.

Сімвалічнае значэнне ў гэтым сэнсе набывае ў творы вобраз беларускіх сасонак, якіх па сваёй волі высадзілі на планеце Пясчаных Ураганаў. Сапраўды, “космас стамляе”, а прырода здольна лекаваць, супакойваць, утаймоўваць страсці, якія знішчаюць душу. У прыродзе — наш паратунак. Мову прыроды здольны зразумець усе. Яна стала пасрэднікам паміж ваяўнічымі гамункулусамі ці ізаляванымі злачынцамі і астранаўтамі-беларусамі. І як не згадаць тут выдатныя радкі паэта Ніла Гілевіча:

*Для нас — прыроды болей мілай,
Чым беларуская, няма.
Яна усіх нас надзяліла
Душой такою, як сама!*

*То ж у яе натуры — чуласць,
Гасціннасць, мяккасць, дабрыва,
Гатоўнасць даць табе прытулак —
Ці ты чужы, ці ты радня...*

Дзякуючы сасонкам, няшчасныя і таму ваяўнічыя істоты зразумелі добрую душу прышэльцаў-беларусаў і іх міралюбівыя намеры.

Працягваючы лепшыя традыцыі сусветнай фантастыкі, Р. Баравікова ў пераканальнай, займальнай форме таксама даводзіць: навуковыя дасягненні не павінны быць накіраваны на шкоду чалавецтву і космасу. Сёння гэтая праблема надзвычай актуальная, бо з’явілася шмат адкрыццяў і вынаходстваў, якія мяжуюць з фантастыкай, але вартасці якіх сумнеўныя. Яны не столькі спрыяюць прагрэсу чалавецтва, колькі прама ці ўскосна “працуюць” на яго вынішчэнне. Як, да прыкладу, кланіраванне, эўтаназія...

У чым драма доктара Савіча?

Людзі заўсёды імкнуліся адказаць на самае, бадай, складанае пытанне: у якой адпаведнасці знаходзяцца сілы Неба, тое, што называюць рокам, лёсам (па-руску *судьба*, *суд Бога*), тое, што прадвызначана, чаго нельга змяніць, і ўласныя сілы чалавека? Што залежыць ад чалавека і перад чым як немінучым, непазбежным і наканаваным ён павінен скарыцца?

У галоўнай Кнізе чалавецтва — Бібліі — сказана, што Бог даў людзям дзесяць заповедзяў, парушаць якія нельга дзеля ўратавання. Разам з тым за выкананне заповедзяў не абяцаецца людзям раю зямнога. З усіх Божых заповедзяў толькі адна “абетаваная”, абяцаная: шануй бацькоў сваіх — і тым жа будзеш узнагароджаны ад сваіх дзяцей. Чалавеку даецца поўная свабода выбару, як і абсалютная за яго адказнасць: рабі, што хочаш, але за ўсё падрыхтуйся адказаць. Аднак веданне няўмольнай ісціны не здымае, а, наадварот, множыць усё новыя і новыя пытанні, шукаючы адказы на якія чалавецтва марна высільваецца... Нарэшце, ад чаго залежыць мудрасць і беспамылковая чуйнасць чалавека? Калі ён павінен змірыцца з наканаванымі абставінамі (і ці наканаваныя яны ўвогуле?), а калі скарыстаць свае “силы необъятные” і змагацца з абставінамі? Што вынікне, калі наканаванае памылкова прыняць за пасільнае чалавеку і ўступіць з ім у змаганне, як і наадварот — не змагацца з абставінамі, палічыўшы іх наканаваннем?

У аснове першага сюжэта “Аповесці чатырох падарожжаў”, які называецца “**Гальштучнік**” (пра з’яўленне ў нашай прыродзе і найменне птушкі з сямейства куліковых — гальштучніка), — філасофская думка пра тое, што Сусвет, космас існуе як парадак і гармонія, непадзельнае цэлае, згодна з Праграмай і ёю прадугледжаны. Кожны з нас — часцінка космасу і існуе ў ім адпаведна з цэлым. Праграма была завезена “на Зялёную планету прадстаўнікамі адной з самых высокаразвітых цывілізацый” (22). Да доктара Савіча яна патрапіла ад жыхароў гэтай нязвыкла зялёнай планеты. Дарэчы, нязвычайым быў і сам іх выгляд. Племя дзікуноў? Гуманоіды? Размаўлялі з доктарам на лацінскай(!) мове, якая даўно з’яўляецца мёртвай. Самі дзікуны “выключна ўсе — голыя. Толькі на шыі ў кожнага з гэтых людзей чарнела палосачка, а хутчэй, гальштук-бабачка...”, які “глядзеўся на шыі недарэчна і смешна” (19). Стасункі дзікуноў з доктарам Савічам і Сымонам былі настолькі міралюбныя, што на развітанне яны зрабілі доктару Савічу падарунак: “завязалі яму на шыю гальштук, такі ж самы, што насілі самі, — чорны гальштук-бабачку” (22). Як лічыць Сымон, “з гэтага моманту і пачалася трагедыя доктара Савіча”. Пасля кантактаў з жыхарамі Зялёнай планеты “доктар Савіч... навёў сябе выключна невытлумачальна” (22). Ён заўпарціўся вяртацца на Зямлю, патрабаваў ляцець да сузор’я Дзевы, дзе на адной з планет жывуць браты па розуме, бо тая планета не што іншае, як копія нашай Зямлі. Пасля гэтага раіў і настойліва даводзіў, што трэба ляцець да сузор’я Шаляў, на адной з планет якога ўжо даўно вынайшлі машыну часу.

Вывад напрошваўся сам сабою: у доктара ўсе прыкметы псіхічнага расстройства. Яно з’явілася, палічылі ўсе, пасля таго, як ён пачаў насіць на шыі падораны яму гальштук-бабачку. Прапанова зняць яго расмяшыла доктара Савіча. Ён патлумачыў, што падораны гальштук і ўяўляе сабой Праграму. Паводле яе, таму, хто носіць гэты гальштук, “спачатку выдаецца міраж, мара жыцця. Адсюль і тыя дзівосныя гарады, навуковыя цэнтры, зоны адпачынку, якія бачылі наўкол сябе жыхары Зялёнай планеты... Але ўсялякую мару трэба ўвасобіць у жыццё, зрабіць явай. І гэта прадугледжана Праграмай. Яна выдае ўстаноўкі, падрабязнае тлумачэнне, як і што трэба рабіць, каб гэтую мару здзейсніць. Ну, скажам, нехта хоча стаць вялікім кампазітарам, і яму даецца магчымасць уявіць сябе ім. А потым пачынаецца шлях да гэтай вярышні, па якім і вядзе Праграма” (23).

Аднак ёсць адна ўмова: “Праграма дзейнічае ў становішчы накірунку толькі тады, калі гэты гальштук дорыцца. Яго трэба атрымаць у падарунак. Інакш спрацоўвае адмоўная энергія, і дзеянні Праграмы робяцца непрадказальнымі” (23).

Тут мы перапынім пераказ фантастычнай казкі, каб у яго кантэксце звярнуць увагу на яшчэ адну выключную адметнасць касмічнай фантастыкі Р. Баравіковай. Яе фантастычныя казкі свабодныя ад усялякага маралізатарства. Пісьменніца паважае свайго чытача і дае яму магчымасць самому заўважаць, бачыць у “простай рэчы” галоўнае. І ў гэтым плане фантастыка Р. Баравіковай адкрывае прастор для развіцця ўяўлення і з’урывыстых здольнасцяў юнага чытача. Хай ён сам зверне ўвагу на тую невыпадковую дэталю (а ў казках Р. Баравіковай наогул няма нічога выпадковага, а тым больш — лішняга), што з жыхарамі Зялёнай планеты кантактавалі двое: Сымон і доктар Савіч. Аднак толькі доктару Савічу дзіўныя жыхары гэтай планеты падарылі гальштук-Праграму. Чаму? За што?

Найперш — за разуменне іх: “Як жа я быў уражаны, калі доктар Савіч адазваўся ў адказ. Паміж ім і натоўпам завязалася ажыўленая гаворка” (21). Сказанае гуманідамі выклікала ў Сымона толькі смех, недавер і здзіўленне, і ён нават перастаў іх слухаць. А доктар Савіч доўга “з вялікай цікавасцю размаўляў з гуманідам, якраз з тым, хто самы першы ўступіў з намі ў кантакт” (21). Доктар Савіч не толькі паверыў у “мроі, мару” сваіх суразмоўцаў, але і ўбачыў іх будучыню, прадказаў яе, што ўвогуле напалохала Сымона, “прымусіла... падумаць пра небяспеку”. Ён не толькі прадказаў будучыню тых, хто стаяў перад яго вачамі, але і іх дзяцей, і ўнукаў: “Яго ўнук вынайдзе тут праз пайстагоддзя камп’ютэр. А вунь той...

нізенькі, што размаўляе з самым кудлатым з іх. Ён — мастак. Геній! Толькі пра гэта сам яшчэ не здагадаецца. Але праз дваццаць гадоў яго карціны будуць самымі каштоўнымі не толькі на гэтай планеце. Глядзі, бачыш, той, што залез на дрэва... Ён праз дзесяцігоддзе будзе тут самым слаўным архітэктарам. Пачне з каменных пірамід і закончыць праектамі з жалезабетону. О-о, а гэты, што бліжэй за ўсіх стаіць да нас, як ні цяжка ў гэта паверыць, але ён стане вынаходцам рухавікоў, і першыя аўтамабілі тут будуць называцца яго імем” (21—22).

Драмай доктара Савіча Р. Баравікова нагадвае нам пра долю ўсіх тых, каму дадзена разуменьне і бачыць тое, чаго іншыя не здольны зразумець і ўбачыць. “Няма прарокаў у сваёй айчыне!” — як сказана ў Евангеллі. З іх смяюцца, аб’яўляюць вар’ятамі, пабіваюць камянямі, крыжуюць... Глупствам, “казачкамі для ідыётаў” палічылі ўсё сказанае доктарам Савічам, вядома ж, праігнараваўшы яго парады і перасцярогі. А ў Міжнароднай Асацыяцыі зоркавых палётаў доктара Савіча звольнілі і на доўгі час адхілілі ад экспедыцый. Аднак пісьменніца літасцівая да свайго героя Сымона, гэтага Хомкіняверніка, і дае яму магчымасць пераканацца ў праваце доктара Савіча і сваіх памылковых меркаваннях адначасова. Прычым дае такую магчымасць як узнагароду. За тое, што не забыўся пра свайго сябра і калегу, што праз некалькі дзесяцігоддзяў адшукаў яго: “*Мы абняліся, як добрыя сябры. На вочы набягалі слёзы, такою радаснай была наша сустрэча*” (24). За памяць і вернасць сяброўству, за шчырае прызнанне сваёй віны і раскаянне (“*Мы ўсе сумняваліся. Думалі, ты страціў розум*”) пісьменніца шчодро ўзнагароджвае свайго героя. Сымон на ўласныя вочы пераканаўся, што бывае, калі парушыць законы Праграмы. Адбылося вось што.

У Савіча нейкі час жыла “*дзіўная істота, хутчэй за ўсё малпачка*”. Яшчэ раней, падчас адной касмічнай экспедыцыі, экіпаж, у якім быў і доктар Савіч, натрапіў на Месяцы на невядомы міжпланетны карабель, што пацярпеў катастрофу. У адным з адсекаў знайшлі прабірку з зародкамі. З аднаго зародка і з’явілася на свет істота, якая падалася Сымону малпай. Але, як сведчыў доктар Савіч, гэтая істота засвоіла ўсе зямныя мовы! А больш надзейнага, адданага стварэння ён не сустракаў.

Сябры пасля доўгай ростані не маглі нагаварыцца, а калі ўвайшлі ў адзін з пакояў, то былі неймаверна ўражаны: “*У шыбіну стукалася, білася крыламі невялікая птушка з чорнай палосачкай-гальштукам на валляку...*” (25). Доктар Савіч быў у роспачы. Яго сябар, напэўна, падняў гальштук-Праграму, начапіў сабе на шыю і

ператварыўся ў птушку. Праграма, што была схавана ў гальштуку, станоўча спрацоўвала толькі тады, калі яго атрымлівалі ў дар. *“Ва ўсіх іншых выпадках гэта — адмоўная энергія”* (25), — патлумачыў доктар Савіч.

Адмоўная энергія чужой Праграмы здольна змяніць сутнасць, нават знішчыць таго, хто па нейкіх матывах (зайздрасць, хцівасць, страх, ідалапаклонства і інш.) узяў не сваё, пайшоў не па ўласнай дарозе, а наважыўся крочыць па следзе іншага. Юны чытач прыйдзе да разумення таго, што нічога чужога нельга браць (“Не ўкрадзі!”), нельга нават падумаць пра тое (“Не пажадай!..”). На карысць усім нам толькі тое, што даецца, дорыцца, а ўжо як мы здолеем распарадзіцца дадзеным — залежыць ад нас саміх. Адзін дадзенае “строгім Гаспадаром” памнажае, другі, сталохаўшыся, што не здолее захаваць, — закопвае ў зямлю. І тады спрацоўвае няўмольны закон Вечнасці: “...кожнаму, хто мае, дадасца і прымножыцца, а ў таго, хто не мае, адбяруць і тое, што ёсць” (Евангелле ад Мацвея, XXV:29).

“А як ачысціць муць?”

У вершы “Мала сказаць: ненавіджу...” Пімен Панчанка пісаў: *“Толькі і зло, і хлусня // Хітра маскіравацца // Вучацца спрытна штодня”*. Ва ўжо згаданай раней казцы **“Стужка ордэнская”** пісьменніца ўвасобіла свой ідэал грамадства будучыні. У ім “маскіроўка” зла і хлусні ўвогуле выключана. У будучыні стане магчымым з дакладнасцю вызначаць, хто ёсць хто, *“адрозніваць, хто герой, а хто толькі хоча выглядаць героем”* (64). Зло не зможа выдаць сябе за дабро, паўстаць перад усімі ў белай вопратцы. Зло, здольнае маскіравацца, як зло, надзеленае ўладай, валодае страшнай сілай. У будучым ні завалодаць чыёйсьці Праграмай, ні прысвоіць здабыткі і славу кагосьці будзе немагчыма. Ілжэвучоныя, ілжэінтэлігенты, ілжэгероі і да т. п., прагныя да славы і ўлады, вельмі небяспечныя для любога грамадства. Чалавецтва павінна паклапаціцца пра сваю бяспеку, як паклапаціліся ліліпуты пра тое, каб *“адразу было бачна, каму ўручаць ордэн”* (62) за ўратаванне прынцэсы.

Узнагароды, чыны, як афарыстычна сказаў класік, “людзьмі даюцца, а людзі могуць абмануцца”. Нават калі гэтымі людзьмі з’яўляюцца каралі... Сітуацыя ўзнагароды ўскладняецца тым, што *“кароль не любіць, калі яму нешта падказваюць”*, да таго ж — *“кароль кепска бачыць”*. Стужка, якую прышпіляць герою, павінна быць вельмі яркая. Па-майстэрску карыстаючыся дэталю, пісьменніца даводзіць пра складанасць і вечнасць філасофскай праблемы, пра неабходнасць размежавання добра і зла, адрознення герояў ад ілжэгерояў. *“А як ачысціць муць? // Скажы, якімі*

фільтрамі? // Жывуць і ў вус не дзьмуць // Прыстасаванцы хітрыя!
— даводзіць пра складанасць праблемы і П. Панчанка.

Несправядлівае узаконьвае зло і разбэшчвае людзей. Усе прадугледзелі, каб узнагароду атрымаў выратавальнік прынцэсы. Але вынікла неспадзеўнае: *“ордэнскія стужкі, якія знаходзіліся ў кабінёце іх вайсковага міністра, гэтай ноччу некуды зніклі”* (62). Таму, як толькі з’явіцца кароль са світай, герою належала самому выйці са строю і *“зрабіць некалькі крокаў наперад, каб атрымаць ордэн”*. І тут новая нечаканасць! Выратавальнік-Сымон выйшаў, каб атрымаць узнагароду, і ўбачыў, што тое ж самае зрабіў безыменны бортмеханік... *“Але кароль упэўнена ішоў да мяне [Сымона], не звяртаючы ніякай увагі на бортмеханіка”* (62). Здарыўся цуд: на грудзях Сымона затрапятаў матыль, крылы якога нагадвалі ордэнскую стужку. Так узнагарода знайшла свайго героя.

Філасофскім сэнсам напоўнена і фантастычная сітуацыя раздваення бортмеханіка пасля таго, як праваліўся яго намер стаць “героем”.

Пісьменніца даводзіць, што “зло спарадзіла зло”, што толькі ад справядліваеці, добрых, сумленых учынкаў зло гіне. Перад сваёй пагібеллю, яно, праўда, становіцца ваяўнічым, нават разрастаецца да агромністых памераў (*“ён [бортмеханік] пачаў выцягвацца, расці... дасягнуў метраў чатырох”*), раздвойвацца. Але гэтае раздвойванне ўжо відавочнае для ўсіх (*“на нашых вачах бортмеханік пачаў раздвойвацца”*), а таму не ўяўляе для ўсіх такой небяспекі, як раней. Гэта — агонія зла: *“увесь страсянуўся і пайшоў, няўключны і цыбаты, у маўклівую прастору”* (65).

Пазакласная праца паводле кнігі “Казкі астранаўта”

Задача настаўніка — дапамагчы вучням зразумець “галактык мову”, мову фантастычных сюжэтаў кнігі Р. Баравіковай “Казкі астранаўта”, каб яны вучыліся разумець блізкіх ім людзей і бераглі тое, што дадзена тут і цяпер — сваю зямлю і родную сям’ю.

Ёсць мноства варыянтаў вырашэння канкрэтнай задачы. Нам падаецца, што найбольш эфектыўным будзе **спалучэнне пазакласнай працы па прадмеце з урокам пазакласнага чытання**. Пазакласнае мерапрыемства дазволіць выйсці за рамкі адной кнігі, прааналізаваць яе ў кантэксце з іншымі творамі дзіцячай літаратуры, з якіх таксама паўстае непаўторны і дзівосны свет роднай прыроды. У нас нават ёсць унікальная кніга, у якой сабраны менавіта займальныя сюжэты пра раслінны і жывёльны свет нашага краю. Перадаць нашчадкам гэтую непаўторную прыгажосць, атрыманую ў спадчыну, можна толькі любоўю і ашчадным да яе стаўленнем. “Чырвоная кніга ў казках і вершах беларускіх пісьменнікаў” (2003) — пра тое, што чакае нашай любові. Укладальнікам і адным з аўтараў “Чырвонай кнігі для дзяцей” якраз і з’яўляецца вядомая паэтэса і дзіцячая пісьменніца Р. Баравікова.

У дадатак да “Чырвонай кнігі...” можна прапанаваць цудоўныя казкі У. Дубоўкі, згаданыя намі вышэй. А яны заслугоўваюць таго, каб іх выкарыстаць на ўроку. Настаўнік знойдзе казкі У. Дубоўкі ў кнізе “Залатыя зярняты” (1975).

Кожнаму мастацкаму твору ў “Чырвонай кнізе...” папярэднічае своеасаблівы эпіграф — цытата з “Чырвонай кнігі Беларусі” і малюнак той жывой істоты, якой твор і прысвяецца. Ніжэй мы прапануем варыянт выкарыстання гэтых эпіграфаў на ўроку і пазакласным мерапрыемстве.

Конкурс на лепшы пераказ сюжэтаў казак Р. Баравіковай і іншых пісьменнікаў; конкурс дэкламатараў; мнематурнір; брэйн-рынг; конкурс на лепшы малюнак-ілюстрацыю; нават тэсціраванне — вось далёка не поўны пералік магчымых формаў пазакласнага мерапрыемства, якое будзе папярэднічаць непасрэдна ўроку пазакласнага чытання па кнізе Р. Баравіковай “Казкі астранаўта”.

Калі настаўнік выбера такую форму, як **конкурс на лепшы пераказ**, то важна прадумаць і прыёмы, якія будуць актывізаваць увагу слухачоў і нават іх непасрэдна ўдзел у такім мерапрыемстве. Трэба прадугледзець, каб канкурсанты (да прыкладу, іх будзе 5—7 чалавек) пераказвалі розныя казкі.

Пераказ павінен быць сціслым і адпавядаць рэгламенту (не больш як 5 хвілін). Пасля кожнага пераказу адзін са слухачоў

прапануе сваё разуменне ідэі, мудрасці, схаванай у казцы і ўсвядомленай ім з пераказу. Пераказчык пагаджаецца з высновай ці прапануе ўласную версію.

Назвай-дэвізам конкурсу могуць стаць словы Якуба Коласа: “Я чую голас несціханы — зямля мая мяне заве...”

Магчымы і такі варыянт. Пераказваецца не ўвесь сюжэт, а толькі яго завязка і кульмінацыйныя моманты. Завяршае пераказ і прапануе сваю інтэрпрэтацыю ідэі казкі той са слухачоў, хто прачытаў казку. Пераказчык пагаджаецца з агучанай версіяй ці аспрэчвае яе.

У журы конкурсу запрашаюцца старшакласнікі. Вядома, каб “судзіць” іншых, яны самі павінны прачытаць тыя казкі, якія будуць пераказвацца. Каб нікога з канкурсантаў не пакрыўдзіць, варта прадугледзець некалькі намінацый: за чысціню і прыгажосць маўлення; за дынамічнасць пераказу; за ўменне вылучаць у тэксце галоўнае; за ўвагу да дэталей і здольнасць чытаць падтэкст і г. д.

Конкурс на лепшы пераказ можна “аздобіць” такімі момантамі: яшчэ раз прадэманстраваць лепшыя ілюстрацыі да пераказаных сюжэтаў; правесці конкурс і сярод слухачоў, якіх трэба папярэдзіць у самым пачатку, што напрыканцы будзе праведзены конкурс на самага ўважлівага слухача казак.

У канцы мерапрыемства зачытваюцца некаторыя эпіграфы да казак з “Чырвонай кнігі для дзяцей”, а слухачы па апісанні павінны пазнаць расліны і назваць казкі, пераказ якіх прагучаў на конкурсе.

Да прыкладу, зачытваецца тэкст на старонцы 33 “Чырвонай кнігі...”:

“Шматгадовая дэкаратыўная травяністая расліна з моцным, ад асновы галінастым голым кветаносам вышынёй да 50 см і магутным кароткім паўзучым карэнішчам. Лісце на кветаносе нешматлікае. Кветкі буйныя, ярка-фіялетавыя, са слабым пахам. Цвіце ў маі-чэрвені. Занесены ў Чырвоную кнігу Беларусі з 1981 г.”

Вучні адказваюць, што гэта касач, якому прысвечана казка Р. Баравіковай “Касач — кветка чароўных музыкаў”.

Асноўны прыём рэалізацыі **мнематурніру*** — сістэма

* Урок-мнематурнір грунтуецца на прынцыпах мнематэхнікі. Мнематэхніка (грэч. *mnepe* + *techne* — мастацтва, майстэрства запамінання) — сукупнасць прыёмаў, якія спрыяюць запамінанню як мага большай колькасці звестак, фактаў. Мнематэхніка заснавана галоўным чынам на законах асацыяцыі, г. зн. на сувязі паміж двума ці больш псіхалагічнымі ўспрыманнямі, уяўленнямі, ідэямі.

пытанняў і заданняў паводле прачытаных вучнямі твораў. Галоўная мэта мнематурніру — паспрыяць вучнёўскаму спасціжэнню мудрасці, схаванай у казках, “як ядро ў арэху, як золата ў пяску, як сіла ў каштоўным камені”. Казка — твор-загадка, яе прачытанне — разгадка. Мнематурнір **“У прастай рэчы — пабачыць галоўнае”**** і павінен выявіць, як вучні “разгадалі” загадку. Паколькі мнематэхніка заснавана галоўным чынам на законах асацыяцыі, то і пытанні павінны скіроўваць вучняў на вызначэнне сувязі паміж творами, вобразамі, ідэямі, з’явамі, мастацкімі сродкамі і да т. п. Мнематурнір складаецца з некалькіх (3—5) тураў. Большасць пытанняў і заданняў да іх рыхтуе сам настаўнік. Аднак у часе падрыхтоўкі ён аб’явіць, што вучні могуць падаваць пытанні, лепшыя з якіх будуць уключаны ў мнематурнір. Нарэшце пытанні да тура “Ты — мне, я — табе” фармулююцца камандамі-сапернікамі. Умова наступная: каманды папярэджваюць адна другую, паводле якіх казак будуць сфармуляваны пытанні.

У рамках мнематурніру аб’яўляецца конкурс на лепшае пытанне. Вучням неабходна давесці, што пытанне, разлічанае на выяўленне толькі ведаў (куды герой патрапіў, з кім сустрэўся, што адбылося і да т. п.), не самае лепшае. Маскоўскі настаўнік і пісьменнік Л. С. Айзерман вычарпальна вызначыў крытэрыі добрага пытання: “Добрае пытанне на ўроку літаратуры тое, на якое нельга адказаць, не ведаючы тэксту, але і нельга адказаць, толькі ведаючы тэкст”. Таму настаўнік пры падрыхтоўцы да мнематурніру дапамагае вучням сфармуляваць, адрэдагаваць пытанні так, каб яны адпавядалі айзерманаўскаму азначэнню.

Прыклад прыклад пытання, сфармуляванага паводле законаў асацыяцыі.

- Казка У. Дубоўкі “Усходняе апаўданне пра сляпога і бязногага” напісана паводле ўсім вядомай евангельскай прытчы. Сюжэт казкі пра тое, як “у пустэльні... сустрэліся два чалавекі, два гарацешныя калекі. Адзін — сляпы. Другі — бязногі. Ісці далей не маюць змогі...” У якой казцы з “Аповесці чатырох падарожжаў” Р. Баравіковай ёсць сувязь з казкай У. Дубоўкі? Устанавіце, якімі асацыяцыямі (сувязямі) абумоўлена агульнае паміж казкамі У. Дубоўкі і Р. Баравіковай.

** Назва мнематурніру ўяўляе перафразаваны варыянт казкі Р. Баравіковай “У прастай рэчы можна не пабачыць галоўнага”.

Адказ. Сюжэт устаўной казкі “У прастай рэчы можна не пабачыць галоўнага” — пра тое, як мінскія школьнікі Арцём і Алік таксама патрапілі ў “бязводную і спякотную пустэльную”. І яны, як героі казкі У. Дубоўкі, апынуліся, як спачатку здавалася, у безвыходным становішчы. Бо Арцём, пралезшы праз Вуха (вобразы і пустэльні, і Вуха таксама набываюць у творы сімвалічнае значэнне), стаўся зялёнай елачкай, а Алік — салаўіным цвыркуном. І перад імі паўстала тое ж пытанне: што рабіць? Як вярнуцца назад, дадому? Аднак веды і розум Арцёма (ён пазнаў, што пасля пустыні яны апынуліся ў старажытным Вавилоне часоў Навухаданосара) і магчымасці Аліка-цвыркуна дапамаглі ім, як і героям казкі У. Дубоўкі, “дайсі да мэты”. Яны таксама аб’ядналі ўсё, што мелі ўдвух, і “хаўрус сяброўскі гэты” выратаваў ім жыццё і дапамог “дайсі да мэты”. Асацыяцыі паміж дзвюма казкамі паводле сімвалікі вобразаў, крытычнай сітуацыі і паводзін у ёй літаратурных герояў, а таксама ідэі, мудрасці, “схаванай” у творах. Абедзве казкі славяць “хаўрус сяброўскі”, розум, веды і справы чалавека, вучаць ніколі не адчайвацца, а ісці наперакор усяму, веславаць да канца, узбірацца на самую высокую вежу — і воляй лёсу і сілай абставін усё можа памяняцца да лепшага.

Змест пазакласнага мерапрыемства па літаратуры вызначаецца асноўнай мэтай: зацікавіць вучняў пэўным мастацкім твораў; паказаць яго ў кантэксце з іншымі на тую ж тэму ці таго ж жанру; прабудзіць жаданне пазнаёміцца глыбей з творчасцю канкрэтнага пісьменніка ці з творамі многіх іншых на пэўную тэму; развіваць эўрыстычныя здольнасці і выхоўваць пачуцці, адпаведныя сюжэту твора...

Урок-разгадка “У прастай рэчы – пабачыць галоўнага”

Урок пазакласнага чытання па казках

“Гальштучнік” і “Стужка ордэнская”

6 клас

Змест ўрока пазакласнага чытання абумоўлены найперш аналітычнымі задачамі. Любы ўрок літаратуры, у тым ліку і пазакласнага чытання, — гэта найперш аналіз мастацкага твора. Безумоўна, поўны аналіз, да прыкладу, буйнога твора за адзін урок здзейсніць проста немагчыма. Аднак частковы аналіз прысутнічае на ім у значна большай ступені, чым на пазакласным мерапрыемстве.

Калі ўроку пазакласнага чытання па кнізе “Казкі астранаўта” папярэднічае прыкладна такая, як апісаная намі вышэй пазакласная

праца, то на ўроку мэтазгодна вылучыць “буйным планам” 1—2 казкі з кнігі. Гэта і дазволіць напоўніць урок пазакласнага чытання аналітычным зместам.

Сюжэт кнігі “Казкі астранаўта” спалучаны скразнымі вобразамі, аднак кожная з казак можа існаваць самастойна і ўяўляе сабой завершаны літаратурны твор.

...Астранаўты-беларусы ляцелі ў сузор’е Рака і наблізіліся да адной планеты, якую пазней назавуць Гусляром. Яе панараму ўжо можна было бачыць на экране знешняга назірання. Доктар Савіч папрасіў павялічыць відарыс пэўнай мацерыковай часткі, і астранаўты ўбачылі...

Якая ж са шматлікіх казак у “Касмічных падарожжах беларусаў” заслугоўвае таго, каб “павялічыць відарыс” і больш пільна да яе прыгледзецца?

Казачныя сюжэты ў кнізе Р. Баравіковай, як ужо адзначалася, у асноўным вытлумачваюць нібыта касмічнае паходжанне і найменні кветак і птушак, каб чытач здолеў пачуць “голос роднай зямлі”. Голас пра тое, што родная зямля і ўсё жывое на ёй чакаюць нашай любові.

У кнізе ёсць, аднак, і казкі, напоўненыя іншым філасофскім сэнсам, прыхаванай у іх мудрасцю.

Творамі-загадкамі, якія патрабуюць ад чытача разгадкі, з поўным правам можна назваць ужо згаданую казку “У прастай рэчы можна не пабачыць галоўнага”, а таксама “Гальштучнік”, “Стужка ордэнская” і інш.

Паколькі на першай казцы мы ўжо акцэнтавалі ўвагу вучняў на мнематурніры (прычым “пабачылі галоўнае” праз асацыяцыю з казкай У. Дубоўкі), то “павялічым відарыс” на дзвюх астатніх. Назву **ўрока-разгадкі** (так умоўна акрэслім яго жанр зноў) пазычым у пісьменніцы, толькі надамо яе фразе сцвярдзальны сэнс.

“У прастай рэчы – пабачыць галоўнае”

У назве ўрока-разгадкі і яго мэта: вызначыць ролю мастацкіх сродкаў у рэалізацыі філасофскага зместу казак Р. Баравіковай.

Клас дзеліцца на 5 мікрагруп. Прыкладна за тыдзень да ўрока групы атрымліваюць канверты з заданнямі розных узроўняў. Першае заданне паводле казкі “Стужка ордэнская”, другое — казкі “Гальштучнік”. Таму і ўрок мэтазгодна падзяліць на дзве кампазіцыйныя часткі. У першай вучні агучваюць напрацоўкі паводле першай казкі, у наступнай, адпаведна, – па другой.

Арыентацыйныя пытанні і заданні фармулююцца такім чынам, каб усе 5 мікрагруп ішлі да адной мэты, толькі заданні ад

першага да пятага ўзроўню ўвесь час ускладняюцца.

Арыентацыйныя пытанні і заданні па казцы “Стужка ордэнская”:

1. У казцы “Стужка ордэнская” ўвасоблена мара пісьменніцы пра будучыню, у якой будзе вырашана праблема справядлівасці. Некалі стане магчымым беспамылкова адрозніць героя ад ілжэгероя, добро ад зла, а зло перастане быць небяспечным для грамадства. Якія моманты сюжэта і якія мастацкія сродкі адыгрываюць найбольшую ролю ў выражэнні ідэі казкі?

2. Чаму апісанню падрыхтоўкі ліліпутаў да цырымоніі ўзнагароджання за подзвіг удзяляецца ў казцы значна больш увагі, чым самому подзвігу? Якімі акалічнасцямі ўскладняецца сітуацыя ўзнагароджання Сымона за выратаванне прынцэсы? Якое значэнне ў творы набывае гэтая крытычная сітуацыя?

3. Якую ролю ў выражэнні ідэі казкі адыгрываюць сімвалічны вобраз матыля і дэталі: “кароль не любіць, калі яму нешта падказваюць”; “ордэнскія стужкі, якія знаходзіліся ў кабінце вайсковага міністра, гэтай ноччу некуды зніклі”, “кароль кепска бачыць”?

4. Якое прызначэнне ў творы вобраза безыменнага бортмеханіка і фантастычнага эпизоду яго раздвойвання на вачах ва ўсіх, павелічэння ажно да “чатырох метраў” перад тым, як знікнуць у “маўклівай прасторы”?

5. У чым парадаксальнасць пачуццяў (“сум і шкадаванне”) Сымона да безыменнага бортмеханіка і да ўсяго, што здарылася? У чым заключаны сэнс самых апошніх слоў казкі? Што заежыць ад нас, каб не ў будучыні, а тут і цяпер пачала здзяйсняцца мара пра справядлівасць, немагчымасць зла раздвойвацца і разрастацца да “чатырох метраў”? Які подзвіг мог, але не здзейсніў Сымон, затое можа здзейсніць кожны чалавек?

Арыентацыйныя пытанні і заданні па казцы “Гальштучнік”:

1. У казцы “Гальштучнік” увасоблена мара

пісьменніцы пра будучыню, калі кожны будзе рабіць сваю справу і ў ёй будзе рэалізоўваць свой дар-Праграму, не здрадзіць яму, не закапае свой і не забярэ чужы. Пры дапамозе якіх мастацкіх сродкаў рэалізавана ў казцы ідэя, што пгчаслівы будзе той, хто гэтую мудрасць спасцігне і будзе яе прытрымлівацца?

2. У чым сімвалічны сэнс Праграмы-гальштука? У казцы расказваецца пра кантактаванне з гуманідамі Сымона і доктара Савіча. Чаму ж гуманіды падарылі Праграму-гальштук толькі доктару Савічу?

3. Якім філасофскім сэнсам напоўнена перасцярога гумані-даў пра ўмову выкарыстання гальштука, каб яно не прынесла бяды? Якое прызначэнне вобразы “дзіўнай істоты”, што ператварылася ў птушку-гальштучніка?

4. У чым сутнасць “трагедыі доктара Савіча”? Якое прыз-начэнне эпизоду сустрэчы Сымона з доктарам Савічам праз “некалькі дзесяцігоддзяў”? Дакажыце, што трагедыя Савіча аптымістычная.

5. Ці ёсць нешта такое, дзеля чаго можна было б на час адступіцца ад свайго дару-Праграмы? Якое сімвалічнае значэнне ў казцы набываюць дэталі: доктар Савіч “*упарціўся, нізавошта не хацеў яго [гальштук] здымаць*”, а праз “некалькі дзесяцігоддзяў” пры сустрэчы з Сымонам “*сарваў з шый і гальштук-бабачку, які таксама штурнуў у траву*”?

Агучванню напрацовак папярэднічае **ўступнае слова**, падрыхтаванае і сказанае вучнем. Змест уступнага слова — пра адметнасць фантастыкі Р. Баравіковай, пра глыбокі філасофскі сэнс яе казак-загадак і мэту ўрока — разгадаць іх, зразумець парабалічную мову твораў, каб узбагаціць сябе іх духоўным зместам, мудрасцю, схаванай у сімвалічных вобразах, падтэксце, дэталях іх фантастычных сюжэтаў.

Мы не падаём тут апісання прагназаваных вынікаў напрацовак, як гэта рабілася ў папярэдніх метадычных артыкулах. Звяртаем увагу, што высновы, спроба прачытання фантастычных твораў Р. Баравіковай рэалізаваны намі ў аналітычнай частцы. Імі і можна пакарыстацца, каб дасягнуць з вучнямі пастаўленай мэты.

Настаўнік зверне ўвагу, што “падказка” разгадак і шлях пошуку ўтрымліваюцца ў саміх пытаннях і заданнях. Нам падаецца, што агучванне напрацовак трэба правесці ў такой паслядоўнасці: спачатку асвятляюцца 2—4 заданні, а потым 1-е, нарэшце завяршае гэты этап урока — 5-е. Справа ў тым, што ў заданні першага ўзроўню ўтрымліваецца галоўная падказка, вывад, па сутнасці, фармулёўка ідэі твора. Вучням належыць яе абгрунтаваць, што і стане своеасаблівым вынікам пошуку. Гэтым забяспечыцца эфект быццам бы самастойнага вучнёўскага “адкрыцця”, разгадкі.

Шматгадовы вопыт выкладання літаратуры дае падставы сцвярджаць, што цалкам самастойна, без такога кшталту настаўніцкай падказкі, сямікласнікі да такой высновы прыйсці не змогуць, або для гэтага запатрабуецца значна больш часу, чым адзін урок.

Творы Р. Баравіковай цікавыя, займальныя, напоўнены глыбокім філасофскім сэнсам. Для спасціжэння яго патрабуецца належны аналітыка-асацыятыўны вопыт. Мяркуем, што прапанаваны варыянт будзе забяспечваць паступовае набыванне такога вопыту.

Звяртаем увагу яшчэ на адну “дробязь”. Заданні і пытанні даюцца кожнай мікрагрупе ў закрытай форме, а не публікуюцца на стэндзе для выбару вучнямі, як гэта часта прапанавалася раней. Калі падказкі кожнай мікрагрупе прачытаюць усе, то знімецца эфект пошуку і навізны, знікне сама “загадка”.

Рэфлексія ўрока праводзіцца

- паводле вынікаў, здабыткаў;
- паводле эфектыўнасці прыёмаў, якімі яны атрыманы.

Вучні падсумоўваюць высновы, атрыманыя ў працэсе аналізу казак; робяць рэзюме ўрока; адзначаюць мастацкія прыёмы, якімі рэалізавана ідэя казак.

Такімі прыёмамі з’яўляюцца:

- цікавыя займальныя фантастычны сюжэт, у якім ёсць экстрэмальныя сітуацыі;
- сімвалічныя вобразы;
- дэталі, якія ў творы набываюць сімвалічнае значэнне;
- знакі-сімвалы;
- падтэкст.

Усё пералічанае забяспечвае творам Р. Баравіковай свабоду ад маралізавання. Прачытанне такіх твораў вымагае сутворчасці з пісьменнікам, прымушае думаць, разважаць, вучыць бачыць важнае ў простых рэчах тут і цяпер. Фантастычныя творы Р. Баравіковай пра

будучыню звернуты да сучасніка і да тых праблем, без вырашэння якіх “прекрасное далёко” немагчыма, і вырашэнне якіх залежыць толькі ад нас.

Асноўныя прыёмы рэалізацыі мэты ўрока:

- пошукі адказаў на праблемныя пытанні, якія былі скіраваны на спасціжэнне ідэі казак, іх філасофскага зместу і ролі ў іх мастацкіх сродкаў;
- калектыўная праца-пошук і ўзаемаабагачэнне здабыткамі пошуку, што значна эканоміла час на падрыхтоўку да ўрока.

Заўвага. Калі на ўроку вынікне сітуацыя, што дзве казкі прааналізаваць будзе немагчыма, то адказы на арыентацыйныя пытанні паводле другой казкі вучні афармляюць пісьмова. Іх настаўнік ацэньвае як сачыненні-мініяцюры, лепшыя зачытваюцца ці публікуюцца ў насценным друку, альманахах і да т. п.

МЫ ХОЧАМ ЗРАЗУМЕЦЬ ГАЛАКТЫК МОВУ...
Аналіз аповесці-казкі Раісы Баравіковай “Лён-Лянок,
або Кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка”

*В мире есть место чуду, и жить следует
именно свидетельством и распознанием чудес¹*

Павел Крусанаў

Чалавек створаны такім, што яму не дадзена ведаць, што будзе заўтра, нават праз гадзіну, нават праз хвіліну. У народзе кажуць: ніхто наперад не знае, што каго чакае, па-руску кажучы, “человек предполагает, а Бог располагает”.

Ёсць нават паданне-прытча, у якой вытлумачваецца, чаму людзі не ведаюць, калі памруць.

Хадзіў Бог па свеце і прыйшоў у адну вёску.

Бачыць: чалавек нейкі падплятае плот... саломай.

Здзівіўся Бог: “Што ты, чалавеча, робиш?! Хіба так можна? Гэты плот заўтра наваліцца”. – “А мне якраз толькі да заўтра і трэба, бо заўтра я памру”.

Разславаўся Бог і зрабіў так, што людзі перасталі ведаць, калі памруць.

Чалавек, аднак, заўжды імкнўся падправіць сваю прыроду, высільваўся і высільваецца, каб стаць несмяротным, параўнацца з Богам, дазнацца пра тое, пра што ведаць яму забаронена, адчыніць тыя дзверы, якія пад страхам смерці яму наказана не адчыняць. Бадай, побач з прагай несмяротнасці можна паставіць толькі чалавечую прагу валадарыць часам. Імкненне да несмяротнасці, па сутнасці, ёсць дзёркае імкненне валадарыць часам.

Яшчэ пры Іскандару (у іранскай міфалогіі і эпасе — Аляксандр Македонскі), у Персіі сустракаліся купцы, якія вазілі з сабой бурдзюкі, куды, як віно, наліваўся... час! Гэта быў не тавар — час замяняў ім ахову. Калі караван насціглі разбойнікі, купцы насустрач ім вылівалі з бурдзюкоў дзень, і тыя скакалі праз гэты дзень, заганяючы коней, аднак ніколучкі не набліжаючыся да здабычы. У рэшце рэшт разбойнікі ў жаху паварочвалі назад і несліся, як звар’яцелыя, прэч ад д’ябальскага каравана.

Чалавеку скарыліся зямная і часткова касмічная прасторы, але час застаўся непадуладны. Чалавек не задавальняецца тым, што самой прыродай яму дадзены своеасаблівыя імітатары машыны часу: уяўленне, мары, думкі (“як вокам мыслі азіраю”, – пісаў пра тое Колас). Адзін жа імітатар часу – кнігу – чалавек вынайшаў сам.

¹ Крусанаў Павел. Амерыканская дзірка // Октябрь. № 8, 9. 2005.

Кнігадрукаванне і па сёння лічыцца адным з самых галоўных адкрыццяў і вынаходстваў чалавецтва. Нездарма Янка Сіпакоў параўнаў паэму М. Гусоўскага “Песня пра зубра” менавіта з машынай часу, якая “дапамагае нам сягаць праз стагоддзі, у даўніну, каб пачуць і нават убачыць, як жылі нашы продкі, чым займаліся, што іх радавала і што засмучала”. Добрая кніга, як машына часу, дапамагае нам сягаць і ў будучыню, каб ладаваць сучаснае.

Аднак гэтае “як”, ужо дадзенае чалавеку ў дар ад Усявышняга, чалавека не задавальняе: мала, мала і мала! І ніякія папярэджанні кшталту вавілонскай трагедыі і нават урокі прабабкі Евы, за грэх якой чалавецтва заплаціла і ўратавалася толькі пакутамі на Галгофе Сына Божага, – не здольны ўтаймаваць чалавечую прагу спатоліць сваё “мала!” Мара пра машыну часу, а не яе імітатары – вось што завалодала чалавекам і ўжо не пакідае. І баравікоўскі доктар Савіч пасля кантактавання з жыхарамі “нязвычайна зялёнай планеты” пачаў апантана даводзіць усім, што трэба не вяртацца на Зямлю, як загадана, а ляцець да сузор’я Шаляў: там быццам “на адной з планет у сістэме тых зорак, якія складаюць сузор’е, ужо даўно вынайшлі машыну часу, якую, калі хто-небудзь з нас пажадае, можа выпрабаваць” (22).

Фантастыка як прадчуванне рэальнасці

Пісьменнікі-фантасты па-рознаму “мадэлююць” у сваіх творах “машыну часу”. Ёсць такія мадэлі і ў фантастычных казках Р.Баравіковай. Гэта – Вуха і кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка. Заўважым, аднак, што ні аднаму са сваіх дарослых, нават вопытных герояў-астранаўтаў, “выпрабаваць” машыну часу Р. Баравікова не дазволіла. Сімвалічнае значэнне набывае ў творах той факт, што пісьменніца “даручыла” гэта зрабіць дзецям, падлеткам. Яшчэ сімвалічнай тое, як, пры якіх абставінах і дзеля чаго машына часу выпрабавана. Нарэшце, самае галоўнае – якія ўрокі з такога “эксперыменту” вынеслі і выпрабавальнікі, і яго “пастаноўшчыкі”.

Сюжэт аповесці казкі “Лён-Лянок...” цалкам пабудаваны на матыве машыны часу і яе “выпрабавання”.

Важную ролю ў выяўленні канцэпцыі твора адыгрывае кампазіцыя і ў прыватнасці завязка.

Аповесць-казка пачынаецца з апісання трывог і клопатаў Сымона пра ўратаванне карабля незямнога паходжання (своеасаблівы міні-горад, але, як ні дзіўна, без гуманойдаў), які пацярпеў катастрофу на Месяцы; “на Месяцы вырашылі ляцець неадкладна” (86). Але тут не ў час з’явіліся падлеткі, ужо знаёмыя чытачу з ранейшых сюжэтаў пра палёт на Зямлю-2 – Арцём і Алік, а з імі — Натка.

Сымон “міжволі адчуў сябе вінаватым”: абяцаў Арцёму пасля прылёту з сузор’я Рака сустрэцца і расказаць, “на якой планеце былі і што бачылі”. І вось Арцём з сябрамі прыйшоў, а Сымон, толькі што вярнуўшыся з палёту ў сузор’е Рака, зноў адпраўляецца ў новае падарожжа.

Каб неяк загладзіць сваю віну, што не знаходзіць часу для дзяцей, Сымон дае ім “цікавую рэч” – кампакт-дыск, які яму ў сваю чаргу “даў самотны жыхар незвычайнай змрочнай планеты”: “Мяркую, там павінна быць штосьці нязвычайнае для нас, зямлян!” (86–87).

Важная дэтал! Сам Сымон той кампакт-дыск паглядзець не паспеў... Вечная праблема цывілізаванага свету – час, дакладней, яго дэфіцыт. Часу катастрафічна не хапае. Асабліва чамусьці на дзяцей. Не хапае не толькі каб проста пабыць з імі, пагутарыць, але і адказаць на тыя іх пытанні, на якія потым адказваць можа быць ужо і позна...

Не адказаўшы на пытанні дзяцей (“Не-не, у двух словах пра яго [Дрэйка] не раскажаш”), Сымон патэлефанаваў доктару Савічу і даведаўся ад яго, што ніякай катастрофы на Месяцы не было: “Тышапланецяне пасадзілі свой карабель на Месяцы, пачакалі, пакуль запоўняць яго зямляне, і паднялі. Потым стыкаваліся. Там ужо, напэўна, поўна гуманойдаў. Самая сапраўдная пастка, праўду сказаў Савіч” (88).

Пакуль Сымон думаў пра ўсё чалавецтва і палонных зямлян, а доктар Савіч праводзіў сеансы псіхатэрапіі з Мымама (жахлівае двааблічнае стварэнне, прывезенае з іншай планеты), каб зняць з аднаго Мымава аблічча агрэсію і ачалавечыць яго, – падлеткі ў мінскай кватэры Арцёма ўключылі камп’ютэр і паставілі дыск... Дома, акрамя іх, нікога не было: “мама на некалькі дзён з’ехала пад Гомель”, а бацька, як памятае чытач, так і не вярнуўся з даўняга, яшчэ да нараджэння Арцёма, касмічнага падарожжа.

Што ні радок, то – дэтал! Ды якія яшчэ дэталі! З дапамогай іх пісьменніца пазбаўляе твор маралізатарства і прымушае нас схаянуцца, адумацца.

Скразная думка аповесці-казкі — пра тое, што ў сучасных і будучых зямлян няма больш пільнай і важнай справы, чым клопат пра сваіх дзяцей. Без гэтага клопату спрахне ўсё і не на карысць нам будуць самыя сенсацыйныя адкрыцці. Сучасныя ж зямляне заняты рознымі справамі, у тым ліку і такімі, каб уратаваць усё чалавецтва, перайначыць свет ці нейкага чалавека. Хоць яшчэ Камю пераканальна давёў, што ні свет, ні асобнага чалавека перайначыць немагчыма: “Мы хочам зразумець галактык мову... а блізкіх нам не

можам зразумець” (Г. Бураўкін). Пакуль мы вырашаем сусветныя праблемы, нішчацца душы нашых дзяцей: “*І ходзяць беспрытульна па дарозе мільёны нашых страчаных дзяцей*” (П. Панчанка).

Думка пра тое, што выратаванне ўсяго чалавецтва не варта адной загубленай душы і нават адной дзіцячай слязінкі, не новая ў літаратуры. Аднак пра тое заўсёды гаварылася з трагічным надрывам. Трагічнае ж у рэальным жыцці дасягнула сваёй крытычнай адмеціны і перастала быць папераджальным. Феномен Баравіковай і эффект сказанага ёю – у вонкава парадаскальным спалучэнні несталучальнага: сур’ёзнага зместу і геданістычнай – фантастычнай формы яго выяўлення.

З дапамогай сюжэта няцяжка ўявіць, што здарылася б, калі б палёт на Месяц не адмянілі (зноў дэталі!) і Сымона не аказалася дома: “*Дзядзька Сымон?! Як добра, што вы яшчэ дома!*” (89) І тэлефон (у кантэксце твора гэта таксама сімвалічная дэталі) не зазваніў, як мы гаворым, а “*званком азваўся мой хатні тэлефон*”. Як гэта важна, каб чыйсьці “званок” аб паратунку абавязкова “*азваўся званком хатняга тэлефона*” выратавальніка, і той у патрэбны момант быў дома.

Па вялікім рахунку, надзвычай цікавы прыгодніцкі фантастычны твор Р. Баравіковай – пра тое, што ў нас, нашай супольнасці “*сапраўды здарылася страшная бяда, якая, не выключана, можа стаць непаспраўнай*” (89). Сёння ў нашай невялікай краіне больш за 30 тысяч сацыяльных сірот, адрывнутых жывымі бацькамі, 27 тысяч непаўналетніх, пастаўленых на ўлік у міліцыі за самыя розныя правапарушэнні. А хто скажа, колькі тысяч уцягнутых “зялёным шлангам” камп’ютэраў у такое балота, такую бездань, з якой ужо ніколі не вярнуць да зямнога жыцця? І гэта яшчэ далёка не ўсё, што пагражае нам “страшняй бядой...”

...Юныя героі Раісы Баравіковай, атрымаўшы ад Сымона “цікавую рэч”, уключылі камп’ютэр і ўставілі яе, г.зн. кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка. На экране замільгалі кадры. Спачатку, як расказваў потым Алік, “*нічога там асаблівага не было*”, а потым пачуўся нейкі трэск, на экране ўсё знікла і з’явіўся скручаны зялёны шланг, як ад пыласоса. Шланг вытыркнуўся з дысплея і пачаў хутка раскручвацца, як рулетка. Ён хістаўся з боку ў бок, бы гадзюка, выбіраючы ахвяру, павярнуўся да Арцёма і ўцягнуў яго ў сябе, як уцягвае пыласос штосьці дробнае.

Сымон зразумеў, што Арцём перамясціўся з адной прасторы ў другую. “*Аказваецца, зялёны Дрэйк меў тое, над вынаходніцтвам чаго чалавецтва ўжо б’ецца не адно стагоддзе і ніяк не можа вынайсці*” (91).

“Цікавая рэч” аказалася не чым іншым, як машынай часу.

Аднак

вынікла сітуацыя, здарылася такое, што жаданае для ўсіх стала непатрэбным нават таму, хто нарэшце авалодаў жаданым: *“Мне гэтая*

рэч
ужо непатрэбная, вазьмі сабе”, – сказаў на развітанне Дрэйк Сымону (92).

Дзеянне дасягае свайго найвышэйшага напружання: *“трэба было нейкім чынам вяртаць з поўнай невядомасці Арцёма”*... (94). Здарыўся “абласакар”, па-нашаму, тэлепартацыя, пра што, аддаючы дыск, папярэдзіў Сымона зялёны Дрэйк. Старонкі, у якіх апісваецца вызваленне Арцёма, бадай, ці не самыя захапляльныя ў аповесці-казцы. Чытаць трэба вельмі ўважліва: для разумення галоўнага важная кожная дэталю, на першы погляд, здавалася б, дробязь. Для герояў важна “знайсці падказку”, як звязацца з Арцёмам. Для юнага чытача не менш важна знайсці “падказкі”, каб зразумець мову фантастыкі Р. Баравіковай.

“Лён-Лянок...” – парабалічны (іншасказальны) твор, які з поўным правам можна назваць літаратурнай загадкай. Прачытанне яго — разгадка. Карысны не толькі для розуму, але і для душы занятак, у выніку якога, каалі пажадаем, зможам узбагаціць сябе духоўным вопытам пісьменніцы.

У згадках Сымона пра катастрофу на планеце Гусляр і пра ўсе падрабязнасці сустрэчы з адзіным яе жыхаром, які здолеў нейкім чынам уратавацца на іншай планеце, — не толькі “падказка”, як выбавіць са страшнай бяды Арцёма.

Праз трагічную гісторыю планеты Гусляр і яе адзінага ўцалелага “самотнага жыхара” Дрэйка пісьменніца выяўляе сваё светабачанне і светаразуменне сучаснага нам жыцця.

Фантазія пісьменніцы ў абмалёўцы як прыгажосці, дзівосаў і загадкавасці космасу, так і глабальных катастроф у Сусвеце — неабмежаваная. Аднак дзівоснае, як і жахлівае, у творы — не самамэта. З’яўляючыся неад’емнымі элементамі сюжэта, яны “працуюць” на ідэю твора.

...Усе стаміліся ад доўгага падарожжа ў сузор’і Рака і вырашылі зрабіць кароткую пасадку на планеце, дзе ёсць вада. Планету ўжо можна было пабачыць на экране. Два мацерыкі яе, акружаныя акіянам, нагадвалі гусляра, схіленага над гуслямі. Камандзір карабля Антон Верашчака занёс яе ў карты пад назвай Гусляр. З назвай усе пагадзіліся. Уключылі экран знешняга назірання і пераканаліся, што на планеце вельмі развітая цывілізацыя. Дамы

мелі форму незвычайна высокіх вежаў, на непамерна шырокіх вуліцах — ніводнага аўтамабіля, толькі нейкія лятальныя апараты ледзь не ля кожнай вежы. Сымон здагадаўся, што шырокія вуліцы — гэта аэрадромы ці нават касмадромы. Уразіла і вялікае мноства скульптур. Доктар Савіч адразу зазначыў: *“Калі ў такой колькасці ёсць каго ўшаноўваць, гэта надзвычай высокаразвітая цывілізацыя”* (96).

Аднак зямлянам не давялося адпачыць на такой дзівоснай планеце. Вусцішна было назіраць, як праз некаторы час усіх жыхароў ахапіла паніка і сапраўдны жак: *“Так наводзяць сябе толькі перад вялікай бядой, не ведаючы, як уратавацца”* (98). Лятальныя апараты не маглі ўмясціць усіх ахвотных...

Астранаўты збавілі павелічэнне, каб убачыць панараму ўсёй паверхні. Ад убачанага ўсе міжволі жажнуліся: *“Было ўражанне, што ўся мацерыковая паверхня ўсмоктваецца, укручваецца ў агромністы вір, утвораны высозным валам вады, што бушаваў найкол. Акіян, які акружаў мацерыкі, уздыбіўся, стаяў вакол іх сцяной, і мацерыкі павольна асядалі ў яго глыбіні, аддаючы сваю паверхню раз’ятраным хвалям...”* (98). І не было больш моцы назіраць, як на вачах гінула жыццё. Не знаходзілі слоў, каб выказаць шкадаванне. Аб прычынах жа такой трагедыі можна было толькі меркаваць, як і аб прычыне адсутнасці на планеце хоць якой-небудзь жыўнасці...

Доктар Савіч аж ускрыкнуў, калі ўбачыў на экране два лятальныя апараты: *“Вярнуліся, каб развітацца са сваёй планетай назаўсёды. Не пазайздросціш тым, хто знаходзіцца ў іх. Куды цяпер паляцяць, дзе знойдуць новы прытулак?”* (99). Яшчэ больш уразіла, калі ўбачылі, як “талеркі” пачалі імкліва зніжацца і на ўсёй неверагоднай хуткасці ўрэзаліся ў паверхню ўжо супакоенага, сцішанага акіяна. Ён імгненна выбухнуў двума вадзянымі слупамі такой вышыні, што, здалося, на нейкі час заслانیлі Свяціла, вакол якога абарачаўся Гусляр.

Сымон не памыляўся, калі думаў, што тыя, хто быў у “талерках”, вярнуліся, каб назаўсёды застацца са сваімі роднымі ў глыбінях акіяна.

Праз некаторы час карабель зямлян апусціўся на планету, якую назваі Шэрай Непрыветлівасцю. Там астранаўты і сустрэліся з зялёным Дрэйкама, скура якога была колеру ранняй веснавой лістоты. Чорны доўгі плашч падкрэсліваў стройнасць яго постаці.

Дрэйк і расказаў астранаўтам пра сваю планету Пурнас, жыць на якой стала небяспечна. На дне акіяна ўтварылася расцеліна,

якая пагражала з часам уцягнуць мацерыкі. Для свайго новага жытла Дрэйк і яго сыны абралі гэтую планету. Дрэйк зараз чакае сваіх сыноў, якія паляцелі на Пурнас па сваіх жонак і дзяцей. Ён штодня выходзіць на сувязь з сынамі, але безвынікова: *“Ад трывожных прадчуванняў у мяне [Сымона] халаднее дыханне. У гэты момант мне здалося, што ён сапраўды дыхнуў холадам”* (103).

Не было ніякага сумнення: Дрэйк з той самай планеты Гусляр, а сыноў сваіх ён ужо ніколі не ўбачыць. Быццам прадчуваючы тое ж, Дрэйк прамовіў: *“Калі на Пурнасе здарылася бяда, сыны не вернуцца. Яны застаюцца там, дзе іх жонкі і дзеці”* (103).

Перад самым адлётам нашых астранаўтаў з планеты Шэрай Непрыветлівасці адбылася яшчэ адна сустрэча Сымона з зялёным Дрэйкам. Астранаўты не бачылі яго некалькі дзён. А ў дзень адлёту заўважылі ў нізкім небе талерачку. Яна апусцілася за той гарою, ля якой упершыню сустрэлі Дрэйка. Савіч выказаў меркаванне, што на гэтай талерачцы Дрэйк злётаў да Пурнаса-Гусляра і цяпер зноў вярнуўся назад.

Сымон сышоў з карабля, каб развітацца з Дрэйкам, нават запрасіў яго ляцець разам на Зямлю. Дрэйк адмовіўся, дастаў з кішэні дыск і сказаў словы, якія Сымон зразумеў толькі ў крытычнай сітуацыі выратавання Арцёма. Гэты былі словы пра абласакар-тэлепартацыю, пра тое, як вярнуцца назад, калі здарыцца “абласакар”.

Безумоўна, Дрэйк, не дачакаўшыся сыноў, злётаў да Пурнаса і пераканаўся, што ўсё знікла ў бездані акіяна... Валадарства светам і нават часам губляе усялякі сэнс, калі траціцца самае дарагое – сям’я, дом, дзеці і ўнукі. Найвялікшае вынаходства – машына часу – стала непатрэбным. “Вазьмі сабе...”, — сказаў Дрэйк, аддаючы кампакт-дыск Сымону.

У апошніх словах Дрэйка і выратавальная “падказка”: *“калі здарыцца абласакар, толькі з таго месца, куды прыбудзеш, вярнешся назад”*. Чужароднае слова “абласакар” у кантэксте твора набывае сімвалічнае значэнне.

З людзьмі, якія імкнуцца да вышынь, спатольваюць прагу пазнання і здзяйсняюць сваё неўтаймоўнае “хачу!” – можа здарыцца “абласакар”.

З людзьмі, якім нецікавае звычайнае жыццё, якія захварэлі на пагарду да нармальнага, рэальнага, якія праходзяць праз спакусы (“Гора таму, праз каго праходзяць спакусы.” З Евангелля), — можа здарыцца “абласакар”.

Расійскі пісьменнік А. Меліхаў у рамане “Чума” назваў чумой

адзін з “абласакараў” — наркаманію і яе першапрычыну. На думку пісьменніка, ёю з’яўляецца пагарда да звычайнага, рэальнага: *“В какую же щель пролезла эта чума? <...> Щелью этой было презренье к обыкновенности, к норме. Вот что было истинной чумой: люди вообразили, что они рождены для чего-то более пышного, чем реальность, какой она только и может быть, что кто-то им что-то задолжал, и если они станут уродовать всё в себе и вокруг себя, то этим как-то отплатят обидчику. <...> Человечество заболело презрением к норме, к реальности”*.

Асабліва небяспечны “абласакар” для маладых. “Апаслівай” назваў іх пару і М. Гарэцкі. Шланг-гадзюка “абласакару” выбірае найперш самых дапытлівых, няўрымслівых, смелых, у якіх адсутнічае ахоўная рэакцыя арганізма – страх. Натка як магла ратавалася ад шланга, шпурнула ў яго тым, што было пад рукою – недаедзеным бутэрбродам. Шланг праглынуў яго і (зусім не выпадкова!) павярнуўся да Арцёма: *“Усё адбылося імгненна — Арцём не паспеў нават крыкнуць”* (91). Гэта пазней (ажно пасля другога! абласакару) Арцём набудзе і страх перад ім. Калі Сымон зноў уставіў кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка і ўключыў камп’ютэр, Арцём закрывае: *“Што вы робіце? Зараз замільгаюць кадры і з дысплея вытэркнецца зялёны шланг!”* (137).

З вышынь мары пра нязведанае чалавек трапляе ў яго прорву, багавізну. Пісьменніца папярэджвае, што палёт у вышыню-бездань можа быць неабарачальным. Словы Дрэйка – гэта не прыдумка-аздоба надзвычай цікавага сюжэта. У іх – умова выратавання з бездані-багавізны. Сутнасць урока-наказу Дрэйка ў тым, што выратаванне магчыма “толькі з таго месца, куды прыбудзеш”, куды патрапіш. Блукаючы па бездані, вельмі лёгка страціць усё тое, з чым у яе патрапіў. І тады – канец.

Фантастычная ўмова і зусім рэальныя высілки юных герояў і іх старэйшага сябра Сымона, каб пра яе паведаміць Арцёму, таксама знакавыя ў творы. Вяртанне з бездані – неймаверна цяжкае і пакутлівае. Без дапамогі блізкіх і сяброў яно ўвогуле немагчыма.

Перад выратавальнікамі паўстала новая праблема: як перадаць гэтую “падказку” Арцёму, які знаходзіцца ў часовай прасторы? Дапамог выпадак. Зноў выпадак! На гэты раз праблему вырашыў падарунак рускага вынаходніка, астранаўта з Варонежа – “класны”, як сказаў Сымон, мабільнік. Па ім паслалі SMSку Арцёму. Вяртанне Арцёма прызначылі праз гадзіну...

“Куды не трапяць беларусы!” (Я. Колас)

Аповед пра выратаванне падлетка перапыняецца ўстаўной казкай “Планета чарапах”. Сымон расказвае дзецям абяцаную

гісторыю пра планету, на якой беларусы сустрэліся з рускімі астранаўтамі.

Блукаючы па галактыках у пошуку “сенсацыйнай інфармацыі” і “неверагодных адкрыццяў”, беларусы патрапілі на планету, якая была ўся “засыпана сольмі уранавай кіслаты” (109). На планеце быў моцны радыяцыйны фон – вынік грандыёзнага выбуху: “Узарвалася адна з самых яркіх зорак, якая знаходзілася найбліжэй да нашай Галактыкі” (107). Зноў дэталі!

І астранаўты-беларусы на свае вочы пераканаліся, як “паўплываў гэты выбух на развіццё планет, якія маглі быць недалёка ад той зоркі” (107). Наблізіўшыся да планеты, зразумелі, што высадзіца на яе, каб зрабіць замеры радыяцыі, будзе вельмі складана. “Яшчэ ніколі і нідзе не даводзілася бачыць такой бугрыстай паверхні” (109). З вялікай цяжкасцю селі на адзін з пагоркаў і пераканаліся, што выйсці з карабля не змогуць... На шчасце, невялікі лятальны апарат рускіх астранаўтаў састыкаваўся з беларускім зоркалётам. Вось тады Павел, астранаўт-вынаходнік з Варонежа, і падарыў мабільнік “чамусьці менавіта мне” [Сымону]. Пазней з дапамогай гэтага мабільніка і будзе выратаваны Арцём. Цяпер рускі навуковец-даследчык Павел падарыў мабільнік Сымону, каб беларусы змаглі аднавіць сувязь з Зямлёю, наладзіць якой не ўдавалася. Апрача таго, рускія астранаўты параілі спешна пакінуць гэтую планету і патадумацьлі сваю парадку.

Ад пачутага беларускія астранаўты былі ў шоку. Аказваецца, яны высадзіліся не на планетны грунт, а на жывую істоту! Гэта была планета чарапах. “Але з-за моцнага радыяцыйнага фону адбылася мутацыя, і ўсе тыя пагоркі, якія мы пабачылі на паверхні, не што іншае, як агромністыя чарапахі, такіх памераў, што і ўявіць цяжка. На адну з іх мы і пасадзілі свой зоркалёт” (109). Трэба было спешна рыхтавацца да адлёту, каб як мага хутчэй выслабаныць чарапаху ад шматтоннай вагі зоркалёта.

Не менш моцнае ўзрушэнне зведалі астранаўты-беларусы крыху пазней: “А тым часам у нас на зоркалёце здарылася дзіва. У адсеку, дзе жыў камандзір, з’явілася шэць маленькіх чарапашак. Яны вылупіліся з яец, адкладзеных у адсеку, безумоўна ж, на планеце чарапах” (110). Словы гэтыя таксама знакавыя ў фантастычным творы Р. Баравіковай.

Усё жывое, ахопленое страхам знікнення, перш за ўсё клапоціцца пра сваіх дзяцей. Навуцы вядомы выпадкі, калі некаторыя жывыя істоты, атрымаўшы ад сваіх “дазорцаў” сігнал знішчэння, цаной жыцця ратуюць дзяцей ці адказваюць на сігнал

моцнай генерацыяй. Да прыкладу, даследчыкамі ўстаноўлена, што раслінныя кляшчы, гінучы ад ядахімікатаў, пасылаюць сігнал уцалелым, і тыя адказваюць генерацыяй патомства ў геаметрычнай прагрэсіі.

Людзі таксама не раз атрымлівалі папераджальныя знакі, у тым ліку і ад Неба, але, на вялікі жаль, “адказалі” на іх усплескам бездухоўнасці. Галоўнай і самай страшнай праявай яе з’яўляецца абьякавасць і нават жорсткасць людзей у адносінах да сваіх жа дзяцей і да прыроды. Такое нялюдскае стаўленне да першаасноў руйнуе само жыццё і робіць яго ўвогуле праблематычным.

У 1981 годзе ў артыкуле “Зарука нашае будучыні” В. Быкаў пісаў:

Цяпер ужо зразумела, што надзеі чалавецтва на навукова-тэхнічны прагрэс як паратунак ад многіх небяспек і выйсце са шматлікіх цяжкасцей не апраўдаліся. Мабыць, навукова-тэхнічны прагрэс ужо даў чалавецтву ўсё, што мог даць карыснага, і на нашых вачах ператвараецца ў фактар выразна антыгуманны. Тая ланцуговая рэакцыя, што ахапіла навуку і тэхніку, скіроўвае ўсё болей у бок знішчэння, а ніяк не стварэння, і супрацьстаяць ёй можа толькі высокая чалавечая духоўнасць, гуманізм мастацтва.

Гуманістычную філасофскую фантастыку Р. Баравіковай з поўным правам можна назваць супрацьстаяннем такому навукова-тэхнічнаму прагрэсу, які скіраваны “ў бок знішчэння”.

Сусвет — форма існавання Вечнасці. “Сусвет – агромністы, і многае, многае ў ім паўтараецца” (107). Гэтымі афарыстычнымі словамі вызначаецца і кампазіцыйная роля ўстаўных казак пра планету чарапах, Чыставуста каралеўскага і “цудоўнага, амаль зямнога хлопчыка” Мыквіка. Яны ў скразным сюжэце пра “абласакар”-падарожжа Арцёма ў сіваю даўніну – якраз і акцэнтуюць увагу чытача на тым, **што** ў Сусвеце паўтараецца і **якія** каштоўнасці ў ім з’яўляюцца нязменнымі, вечнымі. Пароль Вечнасці – Любоў. Умова Вечнасці – Любоў.

Спатольваючы нашу прагу ў дзівосным, незвычайным, пісьменніца-фантастка скіроўвае нашу ўвагу на звычайнае, рэальнае, якое патрабуе пільнага і неадкладнага клопату, мудрасці працы нашых сэрцаў. І першы клопат – пра дзяцей. Не бывае такіх спраў, дзеся якіх можна было б пакінуць, а тым больш адрынуць дзяцей. Словы доктара Савіча: “Я не магу пакінуць Мыквіка” (128) павінны

стаць знакавымі для ўсіх, хто хоча мець будучыню.

У гісторыі незямнога Мыквіка, які, дзякуючы любові і працы душы доктара Савіча, стаўся “цудоўным, амаль зямным хлопчыкам”, – як у лютэрку, адбітак вельмі трывожнай з’явы сучаснасці: дзіцячай жорсткасці і агрэсіі.

Планета, на якой жыў Мыквік, вычарпала свае прыродныя рэсурсы. У пошуках іншага месца жыцця жыхары той планеты натрапілі на астэроід. Аднак на караблі пачалася невядомая касмічная інфекцыя. На астэроід высадзіўся толькі цяжка хворы пілот з сынам Мыквікам. Пасля смерці бацькі жыццё хлопчыка стала невыносным. Астэроід насялялі пачвары — гнюсныя лысыя каралікі. Яны жылі ў глыбокіх норах і пакідалі іх толькі дзеля таго, каб паздзекавацца з Мыквіка. Асабліва іх цікавілі і раздражнялі яго доўгія валасы, сабраныя ў хвосцік. “*Бараніцца Мыквік нічым не мог. Ён быў адзін, а карлікаў было мноства!*” (127). Адноўчы, калі трываць ужо было немагчыма, у Мыквіка і з’явілася ззаду на галаве тое жудаснае аблічча, ад якога жахнуўся Сымон, упершыню ўбачыўшы двааблічную істоту. Ад агрэсіі і нянавісці ў яе позірку ва ўсіх дрыжыкі прабягалі па скуры. **Так зло спарадзіла зло.** Жахлівае раздваенне Мыквікавага аблічча доктар Савіч растлумачыў так: “*Адноўчы ён зрабіў такія высілки, такое намаганне, што парушыў свой генетычны склад, сваю генетычную схему*” (126). Доўга з выключнай цяроплівасцю і любоўю доктар Савіч аднаўляў яе і дзягннуў жадамага: пазбавіў Мыквіка “*ад цяпер ужо непатрэбнага яму аблічча*” (128).

Доктар Савіч, як і Сымон, апантаны навукай, марай пра адкрыццё, дзякуючы якому “чалавецтва адразу ўступіць у новую эру!” (128) – пра машыну часу. І вось мара збылася, толькі Сымон забыўся ўзяць з сабою кампакт-дыск. Савіч схачіўся за галаву: “*Ты ненармальны! Ды яму цаны няма. Зараз жа едзем...*” Але доктар раптам асекся, успомніўшы пра справу, што важнейшая нават за тую, праз якую “чалавецтва ўступіць у новую эру”. “*Я не магу пакінуць Мыквіка аднаго. Ён можа наш раптоўны ад’езд вытлумачыць па-свойму*” (128).

Каб у Мыквіка ад адзіноты, страху, нявер’я, расчаравання зноў не з’явілася тое жахлівае аблічча, яго нельга пакідаць аднаго!

Раіса Баравікова ў фантастычным творы для дзяцей рэалізавала спробу стварыць станоўчага героя, выканаць, бадай, самую цяжкую задачу для мастацтва. Аднак пісьменніца не ідэалізуе сваіх герояў. Да прыкладу, Сымон, надзелены многімі прывабнымі якасцямі, тым не менш і сам не можа часам “*у прастай рэчы*

пабачыць галоўнага”. Ён не толькі аддаў дзецям “цікавую рэч”, папярэдне з ёю не азнаёміўшыся, але і пакінуў ім кампакт-дыск яшчэ раз. Яго зноў паклікалі тэрміновыя справы. І гэта пасля здарэння, якое пагражала “страшной бядой”! Ён, “на дзіва, быў спакойны ў тую хвіліну”, калі, “як паказалі далейшыя падзеі, трэба было трывожыцца” (129).

Такая Сьмонава бестурботнасць, бесклапотнасць раззлавала ўжо нават зялёнага Дрэйка: “Мне [Сьмону] здалася, што яго позірк працяў мяне, а вочы... свяціліся такой глыбінёй, быццам яны ўвабралі ў сябе ўсю неабсяжнасць Сусвету” (136). Двойчы (!) на дысплеі з’явілася постаць зялёнага Дрэйка, каб прамовіць “усё твая ж няць слоў на сваёй невядомай нам мове...” (137). Сымон зразумеў нарэшце “невядомую” мову: перамясціцца ў іншую прастору з вяртаннем назад можна было толькі два разы. Знакавымі, сімвалічнымі ў творы з’яўляюцца словы: “Відаць, пра гэта і наведамляў зялёны Дрэйк, але каму?! Падлеткі стаялі, як зачараваныя...” (137). Трэцяга папярэджання ўсім нам ужо не будзе! З той простаай прычыны, што пачуць яго не будзе каму...

Звяртае на сябе ўвагу адна немалаважная дэталі: і незямны Мыквік, і зямны Арцём – сіроты. Свайго бацьку Арцём шукае і ў свеце, і ў Сусвеце. А яго няма. “Мне [Сьмону] хацелася сказаць, што адным з членаў той экспедыцыі быў якраз і Арцёмаў бацька, але я не стаў гэтага рабіць” (94). Нагадаем яшчэ раз, што нейкі пільны клопат змусіў і маці Арцёма на некалькі дзён з’ехаць пад Гомель і пакінуць яго аднаго. Так, сапраўды, як пісаў П. Панчанка, “у кожным доме горкія прычыны – і некаму аб дзеях бедаваць”.

Пісьменніца Р. Баравікова дае яшчэ адзін шанс сваім героям выправіць памылку, каб яны больш яе не паўтаралі. Чытачы атрымалі магчымасць разам з Арцёмам пабываць у нашым далёкім мінулым, пераканацца, як можна “з будучыні перадаць насенне ў мінулае” (130).

Сімвалічны вобраз “насення” юнымі чытачамі будзе ўсведамляцца па-рознаму. Магчыма, нехта будзе ўспрымаць “насенне” як сімвал Беларусі і яе неўміручасці. Нехта – як знак неабходнага зберажэння самага святога, без чаго не будзе і будучыні: “Калі б я [Арцём] гэтага не зрабіў, магчыма, цяпер у нас на Беларусі і не рос бы лён. І з гэтым нельга было не пагадзіцца” (138). Нехта – як Цуд, у які, каб ён адбыўся, трэба верыць.

Аднак самымі неадназначнымі, сімвалічнымі ў творы з’яўляюцца вобразы зялёнага Дрэйка і яго кампакт-дыска. Яны настолькі неадназначныя, што няцяжка спрагназаваць не толькі разнастайнасць, але і полюснасць успрымання іх юнымі чытачамі.

Настаўнік абавязкова скарыстае такую адметнасць вобразаў– “правакатараў”, каб з іх дапамогай наладзіць аналіз твора ў жанры ўрока-альтэрнатывы, ці ўрока-дыспута, ці ўрока-дэбатаў.

Згадваецца парадаксальны выпадак з настаўніцкай практыкі. Рыхтуючыся да ўрока “Адметнасць алегорыі ў фантастычных апавяданнях Яна Баршчэўскага”, прадугледзела, здаецца, усё. Не змагла спрагназаваць успрымання Белай Сарокі большасцю(!) вучняў як увасаблення... добра. Вучні, падкрэсліваю, нават моцныя, здольныя ўспрымаць твор як факт мастацтва, былі не падрыхтаваны да такіх парадаксальных пісьменніцкіх прыёмаў стварэння вобраза зла. Яны больш звыклія да таго, што нават дабро і прыгажосць часам спачатку паўстаюць у вобразе пачварнай жабы ці гадкага качаняці, а тут: *“Зляцела на падлогу – і ў міг вока стаіць пасярод пакоя кабета чароўнае красы: рост высокі, твар ружовы, вочы вялікія, поўныя прывабнасці, на галаве і на ўсім адзенні зіхацяць дыяменты і каштоўныя камяні”*. А як шчодра ўзнагародзіла ўсіх верных і адданных ёй!..

Давялося і мне на хаду, што называецца, перабудоўвацца і шукаць прыёмы, каб можна было не дэкларатыўна, а пераканальна давесці: ***самай страшнай сілай валодае менавіта зло ў белым адзенні...***

У адным са сваіх твораў А. Федарэнка піша: “Твор павінна тлумачыць крытыка – калі, вядома, ёсць што тлумачыць...” Фантастычныя творы Р. Баравіковай якраз і належаць да ліку тых, у якіх ёсць што тлумачыць, г.зн. аналізаваць. Задача крытыка – гэта, насамрэч, не спаборніцтва ў славеснай эквілібрыстыцы, а найперш – мастацтва аналізаваць. Аналіз жа, бадай, катэгорыя больш чым канкрэтная.

У творах Р. Баравіковай аналізу патрабуюць не толькі сімволіка вобразаў, знітанасць сюжэтаў, але і перамяжванне, знітанасць часоў, прычым знітанасць парадаксальная. Паводле сюжэтаў Р. Баравіковай, “прекрасному далёко” мы сёння абавязаны тым, што прыйшло да нас з... сёвай даўніны: *“І як шкада, што дзесьці там, на Шэрай Непрыветлівасці, сам Дрэік, безумоўна ж, нават не здагадаецца, што міжволі з яго дапамогай мы можам бачыць гэты цуд – лён цвіце!”* (138).

Парадаксальную знітанасць часоў праілюструем яшчэ адным прыкладам (а такіх у творах – вялікае мноства!): *“Да гэтага часу пераважна ў паўднёвай частцы Беларусі ля сажалак ды завадзяў рэчак, дзе пераважае спакойная вада, жывуць чарапахі. І называюць іх балотнымі”* (111).

Гэта нашчадкі той чарапахі-мутанта, на якую высадзіўся зоркалёт беларусаў. Жывуць чарапахі і зараз, а час іх паходжання, так бы мовіць, нараджэння, – не мінуўшчына, а ўсё тое ж “прекрасное далёко”, як назваў будучыню яшчэ Гогаль. Невытлумачальная загадка, цуд?

Аднак, калі б усё фантастычнае можна было растлумачыць да канца, яно перастала б быць фантастычным, цікавым, прывабным. А галоўнае – загадкавым.

Касмічная фантастыка Р. Баравіковай узмацняе наша адчуванне, што будучыня... ужо адбылася – яна ўжо ёсць, проста ляжыць за даяглядам. Узмацняецца ўсведамленне, што самы цікавы чалавек – той, з кім гаворым зараз, хто ў нас перад вачыма тут і цяпер, а самая важная падзея ў жыцці – тая, што адбываецца з намі ў гэты момант.

Фантастычныя творы Р. Баравіковай яшчэ чакаюць сваіх крытыкаў і аналітыкаў. І, мяркую, крытыкі яшчэ здзівяць нас спектрам свайго ўспрымання і неадназначнага прачытання. Добра гэта ці кепска? Нават выдатна. Пры адной толькі ўмове. Калі не будуць супярэчыць задуме аўтара. І тады аналітыкі выканаюць сваю галоўную функцыю: паспрыяюць чытацкаму спасціжэнню духоўнага вопыту пісьменніцы.

Аўтар жа гэтага допісу асмеліўся пазнаёміць з ім Раісу Андрэеўну Баравікову і звярнуцца да яе толькі з адным пытаннем: ці не супярэчыць выкладзенае яе задуме, рэалізаванай у кнізе “Казкі астранаўта”? Адказ быў такі: не супярэчыць.

Адказ пісьменніцы і стаў падставай, каб прапанаваць напісанае чытачу. І ў першую чаргу – настаўніку. Яму і належыць стаць пасрэднікам паміж пісьменнікам і юным чытачом.

Урок-дэбаты па аповесці-казцы Раісы Баравіковай “Лён-Лянок, або Кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка”

8 клас

Перад настаўнікам стаіць няпростая **задача** — на адным уроку пазакласнага чытання **далучыць вучняў да дзівоснага свету парабалічнага твора — аповесці-казкі “Лён-Лянок...”**, **паспрыяць вучнёўскаму спасціжэнню духоўнага вопыту пісьменніцы, засведчанага ў творы.**

Мяркуем, што ў рамках аднаго ўрока вырашэнне задачы магчыма праз далучэнне вучняў да сімвалічнага зместу толькі некаторых вобразаў казкі. За аснову мэтазгодна ўзяць аналіз 1–2 вобразаў, якія нясуць у творы найбольшую нагрузку ў выяўленні яго філасофіі, канцэпцыі — задумы пісьменніцы. Характарыстыка гэтых вобразаў немінуча выведзе і на аналіз усіх астатніх, з імі непарыўна звязаных.

Для вырашэння пастаўленай задачы прыменім прыём, які выкарыстала сама пісьменніца. Яна знітавала сюжэт казкі скразнымі вобразамі Сымона, Аліка, Арцёма і інш. Мы ж знітуем урок вобразамі зялёнага Дрэйка і яго кампакт-дыска. Чаму менавіта імі? Адказ — у самой назве твора. Дакладней, другой яго частцы: “Кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка”.

У добрым творы нічога выпадковага, дробязнага, другараднага не бывае. Назва твора — тым больш не дробязь. Васьмікласнікі ведаюць, што ключ да “разгадкі” твора, да спасціжэння яго ідэі, філасофіі — у назве. Імёны персанажаў, вынесеныя ў заглавак, — падказка: шукаць ісціну трэба менавіта тут. Найперш праз гэтыя вобразы пісьменнік выяўляе свой духоўны вопыт, імі даводзіць пра нешта такое, чаго мы, магчыма, да канца не ўсведамляем. На тое і пісьменнік, каб навучыць нас, папярэдзіць, “дзе патоп, дзе пажар, дзе вораг на межах” (У. Някляеў). Лаўрэат Нобелеўскай прэміі Жан-Поль Сартр пісаў: “*Функцыя пісьменніка заключаецца ў тым, каб у выніку яго дзеяння ніхто не мог спаслацца на няведанне свету, апраўдацца асабістай невiнаватасцю перад ім*”.

Сёння перад школай стаіць надзённая праблема авалодання сучаснымі педтэхналогіямі і ў прыватнасці — педтэхналогіяй “Дэбаты”. Часам настаўнік высільваецца ў пошуку сітуацыі, выкладу, якімі можна было б “справакаваць” вучняў на спрэчку-пошук, спрэчку-даследаванне як прыём аналізу мастацкага твора.

Цяжка назваць у нашай дзіцячай літаратуры вобразы, якія б так, як баравікоўскія Дрэйк і яго кампакт-дыск, самі па сабе ўжо “правакавалі” юнага чытача на спрэчку. Гэтыя вобразы з поўным

правам можна ўмоўна назваць вобразамі-“правакатарамі”. Настаўнік выкарыстае такую іх адметнасць, як неадназначнасць, каб вучыць дзяцей “у простае рэчы ... пабачыць галоўнае”. Апрача таго, дэбаты паспрыяюць і развіццю маўлення вучняў, іх зьўрыстычных здольнасцяў, аналітычных навыкаў.

Урок-дэбаты найлепшым чынам паспрыяе і спасціжэнню духоўнага вопыту пісьменніка, а праз яго — усведамленню такіх каштоўнасцяў, якімі забяспечваецца існаванне Вечнасці. Вобразамі зялёнага Дрэйка і яго кампакт-дыска пісьменніца даводзіць і пра законы вечнасці. Парушэнне іх прывядзе да “страшняй бяды, якая, не выключана, можа стаць непарайнай” (89).

За тыдні два да ўрока вучням прапануецца праблемнае пытанне дэбатаў:

Дабро ці зло і якія іх праявы сімвалізуюць вобразы зялёнага Дрэйка і яго кампакт-дыска ў аповесці-казцы Раісы Баравіковай “Лён-Лянок...”?

Праз сваіх памочнікаў-кансультантаў настаўнік здзяйсняе кіраўніцтва падрыхтоўкай да дэбатаў.

Асноўныя этапы падрыхтоўкі:

1 Вучням прапануецца аб’яднацца ў 2 суполкі паводле далучэння да адной з тэзаў:

Тэза першая:

Вобразы зялёнага Дрэйка і яго кампакт-дыска сімвалізуюць мару і клопат чалавека пра будучыню, славяць розум і імкненне чалавека да спазнання свету...

Тэза другая:

Кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка і ён сам — сімвалічныя вобразы зла, якое пагражае знішчэннем чалавека і жыцця наогул...

2. Суполкі выбіраюць кіраўнікоў, якія будуць каардынаваць падрых-тоўку да дэбатаў, узгадняць агульныя намаганні, весці ўлік напрацовак.

3. Суполкі вылучаюць мікрагрупу дыспутантаў (па 2—3 вучні), якія будуць непасрэдна ўдзельнічаць у дэбатах, якім будзе даручана агучваць напрацоўкі суполак, адстойваць і аргументаваць тэзу і яе элементы.

4. Суполкі рыхтуюць па адным малюнку-сімвале, які стане своеа-саблівай ілюстрацыяй іх чытацкага ўспрымання вобразаў і адпаведнага яму выкладу ў час дэбатаў.

5. Суполкі рыхтуюць па два эпиграфы да сваіх выступленняў

у спрэчках. Першы — афарызм; другі — словы з тэксту аповесці-казкі “Лён-Лянок...”

6. За 3—4 дні да дэбатаў дыспутанты здаюць настаўніку тэзісныя планы прагназаваных выступленняў.

Настаўнік кіруе падрыхтоўкай дэбатаў праз каардынатараў, а пры неабходнасці кансультуе і дыспутантаў.

Мэтазгодна нагадаць вучням, чым адрозніваюцца дэбаты (дыспут) паводле грамадскіх, маральна-этычных праблем ад дэбатаў паводле праблем, узятых у мастацкіх творах.

Першыя патрабуюць ад дыспутантаў дэманстрацыі ўласных пазіцый і іх аргументацый. Літаратурныя ж дэбаты — дэманстрацыі выяўленай, усвядомленай імі задумы аўтара, рэалізаванай у творы. Першыя — выяўляюць светапогляд толькі дыспутантаў; другія — асэнсаванне чытачом светапогляду пісьменніка. У аснове першых — пэўны жыццёвы факт, з’ява, якія існуюць адпаведна ці насуперак законам жыцця. У аснове другіх — літаратурны факт, абумоўлены законам мастацтва. А законы жыцця і законы мастацтва нярэдка не супадаюць, а часам і знаходзяцца ў супрацьстаянні.

Трэба памятаць, што літаратурныя дэбаты — гэта форма і шлях аналізу мастацкага твора. Аналіз — не спаборніцтва ў славеснай эквілібрыстыцы. У яго зусім канкрэтная **задача — спасціжэнне духоўнага вопыту пісьменніка, рэалізаванага ў мастацкім творы**. Важна, каб чытач зразумеў і “пачуў” пісьменніка. А ўжо “паслухаць” яго ці не — залежыць толькі ад чалавека. Выбар належыць зрабіць толькі яму самому.

Урок пачынаецца з **уступнага слова-пралога**. Лепш, калі яго не толькі скажа, але і падрыхтуе вучань па даручэнні настаўніка. Яны разам вызначаць змест зачыну, якому належыць стаць імпульсам да спрэчкі, скіраваць увагу вучняў на важнасць, надзённасць праблем, узятых у аповесці-казцы “Лён-Лянок...”

Магчыма, настаўнік палічыць мэтазгодным выкарыстаць некаторыя моманты аналітычнай часткі дадзенага артыкула. Да прыкладу, інфармацыю пра спадвечнае імкненне чалавека авалодаць часам і зрабіць такое адкрыццё, дзякуючы якому “*чалавецтва адразу ўступіць у новую эру*” (128).

Ва ўступным слове варта нагадаць вучням пра кампазіцыю аповесці-казкі. Дынамічны скразны сюжэт пра абласакартэлепартацыю Арцёма ў далёкае мінулае не раз перапыняецца **ўстаўнымі казкамі**:

- пра катастрофу на планеце Гусляр;
- пра планету чарапах;

- пра Чыставуста каралеўскага;
- пра двухаблічнага Мыквіка.

Нельга абмінуць увагай **жанравую адметнасць** баравікоўскага твора-загадкі, якая патрабуе прачытання-разгадкі. У такім разе не лішне нагадаць вучням азначэнне **сімвала** і яго ролі ў мастацкім творы; размежаваць паняцці “сімвала” як мнагазначнага тропа і “алегорыі” як адназначнага. Важна толькі, каб уступнае слова было нестаронняй прэлюдыяй да спрэчкі.

Настаўнік клопоціцца пра тое, каб як мага больш вучняў было задзейнічана не толькі ў часе падрыхтоўкі, але і непасрэдна на ўроку. Магчыма, нехта з вучняў сам пажадае выканаць ролю прэсакратара. Такіх павінна быць па два ад кожнай суполкі. Адзін сцісла занатоўвае толькі **высновы** дыспутантаў, а другі фіксуе **прыёмы**, якімі дасягаецца іх пераканальнасць.

Агучванне занатовак прымяркоўваецца да такога этапа ўрока, як рэфлексія. Гэта і дазволіць правесці яе не на ўзроўні “спадабалася–не спадабалася” і высвятлення, хто перамог у дэбатах, а ўзбагаціць вучняў уласнымі здабыткамі ў пошуку ісціны і эфектыўнымі прыёмамі яе спасціжэння. Такі этап урока паспрыяе наогул развіццю **эўрыстычных здольнасцяў** вучняў, выпрацоўцы навыкаў мысліцельнай дзейнасці.

Вучням, якія не будуць задзейнічаны неспарэдна ў дэбатах, мэтазгодна прапанаваць зрабіць **стэнаграму** аднаго з фрагментаў спрэчкі (на выбар). Пазней на аснове гэтых стэнаграм можна будзе аформіць нататку–“калаж” для насценгазеты ці нават даслаць лепшы варыянт у дзіцячае або маладзёжнае перыядычнае выданне, напісаць ліст пісьменніцы.

Яшчэ мэтазгодна даручыць двум вучням з розных суполак выканаць такое заданне: **вызначыць, якую ролю ў скразным сюжэце пра абласакар-падарожжа Арцёма ў сіваю даўніну адыгрываюць устаўныя казкі**

пра катастрофу на планеце Гусляр;

пра плане ту чарапах;

пра Чыставуста каралеўскага;

пра “цудоўнага, амаль зямнога хлопчыка” Мыквіка.

Настаўнік мае права на **эксперымента**. Каб вызначыць, як фармулёўка пошукавага пытання ўплывае на вучнёўскае спасціжэнне ідэі твора і вобразаў, ён прапануе яшчэ двум вучням такі варыянт пытання, у якім утрымліваецца “падказка”:

Як устаўныя казкі ў скразным сюжэце пра абласакар-падарожжа Арцёма ў далёкую мінуўшчыну “працуюць” на

вобразы Дрэйка і яго кампакт-дыска — адмаўляюць ці сцвярджаюць сілы, увасобленыя ў іх?

Пасля ўступнага слова суполкі аб'яўляюць свае **эпіграфы** (яшчэ лепш аформіць іх на дошцы). Прапануем адзін з прагназаваных варыянтаў:

Да тэзы першай:

...Сам Дрэйк, безумоўна ж, нават не здагадаеца, што міжволі з яго дапамогай мы можам бачыць гэты цуд — лён цвіце! І нават вырабляць з яго тканіну.

Р. Баравікова

Настане час, калі навука абгоніць фантазію.

Жуль Верн

Где высоко стоит наука,

Стоит высоко человек.

А. І. Паляжаеў

Мая вера — гэта вера ў тое, што імчасце чалавецтва дасць прагрэс навукі.

І. П. Паўлаў

Да тэзы другой:

Здарылася страшная бяда, якая, не выключана, можа стаць непарайнай.

Р. Баравікова

Пока из знаний мудреца

Мир пользы не извлёк,

Мудрец отличен от глупца

Всего на волосок.

Зебуніса, індыйская паэтка XVII ст.

Мы хочам зразумець галактык мову.

... А блізкіх нам не можам зразумець.

Г. Бураўкін

Непасрэдна дэбатамі кіруе сам настаўнік. Вельмі важна, каб гэта кіраўніцтва было неназойлівым. Яго можна параўнаць з узмахамі дырыжорскай палачкі. Узмах — і аркестр выдае патрэбнае дырыжору і ім запланаванае, падрыхтаванае.

Лішне патлумачваць, што змест і вынік дэбатаў павінны вызначацца пазіцыяй настаўніка, яго прачытаннем твора і яго спасціжэннем духоўнага вопыту пісьменніка, засведчанага ў творы. Сваё ўспрыманне тэксту і бачанне падтэксту настаўнік тонка і вонкава непрыкметна перадае вучням. Настаўнік — мудры пасрэднік паміж юным чытачом і пісьменнікам. У вучняў жа павінна ўзнікнуць

адчуванне, што яны самі зрабілі адкрыццё і спасціглі ісціну.

Прагназаваны ход дэбатаў

Заўвага. Аўтару гэтага артыкула належаць шматлікія метадычныя распрацоўкі ўрокаў і сістэмы ўрокаў па творчасці многіх пісьменнікаў. Большасць у тых распрацоўках — засведчанне вопыту працы. У іх прыдуманы не толькі жанры ўрокаў, метадычныя прыёмы рэалізацыі мэты, але нават непасрэдна змест, вучнёўскія даследаванні і “адкрыцці”. Аднак у выкладанні ўрокаў па творчасці Раісы Баравіковай, як і Андрэя Федарэнкі, у аўтара вопыту ўжо няма. З той простаі прычыны, што іх творы зусім нядаўна ўведзены ў школьную праграму. Таму аўтар артыкула можа прапанаваць настаўніку толькі сапраўды прагназаваныя ўрокі паводле творчасці Раісы Баравіковай. І спадзяецца, што настаўнікі змогуць творча выкарыстаць прапанаваны матэрыял.

Аргумент да тэзы 1

— Вобразам зялёнага Дрэйка пісьменніца славіць мару чалавека пра такі ўзровень навукова-тэхнічнага прагрэсу, дзякуючы якому “*чалавецтва адразу ўступіць у новую эру*” (128). Дрэйк валодае тым, “*над вынаходствам чаго чалавецтва ўжо б’ецца не адно стагоддзе і ніяк не можа вынайсці*” (91). Не выключана, што ён сам і з’яўляецца вынаходнікам машыны часу. Яна паказана ў творы ў выглядзе кампакт-дыска і выконвае ролю вобраза-сімвала, пра што сведчыць і назва твора. З дапамогай аналагічнага вынаходства чалавецтва, як і герой аповесці-казкі — паддетак Арцём, атрымае магчымасць перамяшчэння з адной часовай прасторы ў другую.

Контраргумент і аргумент да тэзы 2

— Вобразамі Дрэйка і кампакт-дыска пісьменніца б’е трывогу пра такі ўзровень навукова-тэхнічнага прагрэсу, які пагражае чалавецтву вынішчэннем, пра “*страшную бяду, якая, не выключана, можа стаць непараўнай*”. Прычым непараўнай не для аднаго ці некалькіх чалавек, а для ўсяго чалавецтва. Устаўной казкай пра катастрофу на планеце Гусляр пісьменніца папярэджвае пра гібель цывілізацыі з прычыны менавіта “высокага” ўзроўню навукова-тэхнічнага прагрэсу і нікому не патрэбных, бессэнсоўных і абсурдных вынаходстваў. Да ліку такіх і адносіцца якраз машына часу. Сам Дрэйк аддае кампакт-дыск Сымону як непатрэбшчыну. Гэта вынаходства не ўратавала ад пагібелі не толькі планету, але нават яе жыхароў ці хаця б родных Дрэйка. Чаго варта такое вынаходства?

Аргумент да тэзы 1

— Нават цяжка пералічыць усе тыя выгоды, якія атрымала б чалавецтва з вынаходствам машыны часу. Нездарма другая назва

аповесці-казкі — “Кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка”, а не, скажам, “Зялёны Дрэйк і яго кампакт-дыск”. Назва, па сутнасці, сінанімічная ўзсаўскай “Машыне часу”. Якія выгоды? Ды хаця б карысьць ад вопыту мінулага. Мінулае вучыць, як жыць сёння. І гэта так. Аднак мінулае да нас даходзіць у суб’ектыўным асвятленні: яго або ідэалізуюць, або ачарняюць, бэсцяць. Як каму выгадней. Пасланцы ў мінулае дазналіся б праўды, як там было на самай справе.

У мінулага, як вядома, няма ўмоўнага ладу. Як часта мы кажам: “Калі б...”! Аднак, гэтае “калі б” нікому не дадзена перадаць у мінулае, каб нешта паправіць у ім, змяніць да лепшага і тым самым паўплываць на сучаснасць і будучыню. Дзякуючы машыне часу, стала б магчыма з будучыні перадаць “насенне” ў мінулае, прадухіліць катастрофы, дыктатуры, трагедыі — дапамагчы мінуламу і тым самым паспрыяць будучыні. Зрабіць тое, што змог Арцём: “Калі б я гэтага не зрабіў, магчыма, цяпер у нас на Беларусі і не рос бы лён”. Письменніцкая пазіцыя выяўляецца ў словах: “І з ім нельга было не пагадзіцца”.

Аргумент да тэзы 2

Асвятленне мінулага метапісцамі, засведчанае ў кнігах — своеасаблівых машынах часу, — не пазбаўлена суб’ектыўнасці? Магчыма, гэта і так. А дзе гарантыя таго, што карэкцыя мінулага, умяшанне ў яго будзе пазбаўлена суб’ектыўнага? Хто назначае “пасланніка” ў мінуўшчыну, урэшце, з якой мэтай і з якім “насеннем” ён туды накіруецца? Як прадухіліць, скажам, дыктатуру ў мінулым з яе трагічнымі наступствамі і для будучыні? Знішчыць дыктатара? Сёння чалавецтва не ведае паратунку ад тэрарызму ў прасторы. А што, калі да гэтага дадасца яшчэ і тэрарызм у часе? Пазіцыя письменніцы, з якой сапраўды нельга не пагадзіцца, увогуле не датычыцца машыны часу і нават мары пра яе. Сюжэт пра кампакт-дыск у ролі машыны часу — гэта мастацкі прыём. З яго дапамогай сцвярджаецца думка пра непарыўную павязь сучаснага, мінулага і будучага. Без мінулага не будзе будучыні. Каб вучыцца ў мінулага, як жыць сёння і мець заўтра, зусім не абавязкова садзіцца за руль машыны часу.

Аргумент да тэзы 1

— Павязь мінулага, сучаснага і будучага сёння немагчыма без навукова-тэхнічнага прагрэсу, без вынаходстваў, без тых жа кніг, камп’ютэраў, мабільнікаў, у рэшце рэшт. Усе вынаходствы адпавядаюць свайму часу. Письменніца мае рацыю, калі даводзіць, што сапраўднымі вынаходніцтвамі сівой мінуўшчыны былі ступа, церніца, кросны. Яна піша: “...Калі нашы далёкія праішчурны яшчэ

былі апрануты ў шкуры, у іх ужо была ступа. Вялікае вынаходніцтва таго часу!” (113). Нашаму часу — адпавядаюць іншыя, за якія, да прыкладу, узнагароджваюць Нобелеўскай прэміяй. Будучыні будуць адпавядаць новыя. Письменніцкая мара і думка пра іх выяўлена найперш праз вобразы Дрэйка і кампакт-дыска. У далёкай будучыні стануць явай міжпланетныя пералёты, кантактаванні з насельнікамі іншых цывілізацый. Письменніца мадэлюе прыязныя, міралюбныя кантактаванні. На планеце Пурнас-Гусляр здарылася трагедыя. Аднак самотны Дрэйк ахвяруе сваім вынаходствам: хай яно служыць іншым...

Аргумент да тэзы 2

— У народзе пра такое кажуць: на табе, Божа, што мне не гожа. У вобразе зялёна-чорнага Дрэйка ўвасоблена думка пра разбуральную, вынішчальную сілу адмоўнага вопыту. Такі вопыт нічым добрым нікога ўзбагаціць не можа — толькі непатрэбным: *“Мне гэтая рэч ужо непатрэбная. Вазьмі сабе”* (92), — сказаў Дрэйк Сымону. Існуе мноства ўстаноў, інстытутаў, семінараў па абмене становачым вопытам. І ёсць толькі адна навука адмоўнага вопыту — не браць яго. Сымон узяў — і “здарылася страшная бяда”... А было ж пра тую бяду і папярэджанне: *“Ён сеў побач з намі. Маіх каленяў краналася крысо яго чорнага плашча”* (101). Было і яшчэ адно: *“У гэты момант мне здалася, што ён сапраўды дыхнуў холадам. Відзіць, тое ж самае адчуў і доктар Савіч, ён пачаў развітвацца”* (103). Ад таго, хто “дыхае холадам”, належыць дыстанцавацца...

Вынаходства не зрабіла Дрэйка шчаслівым. А няшчасны і самотны не можа даць іншым радасці і шчасця з той простага прычыны, што сам іх не мае. Ён можа даць толькі непатрэбнае яму. Пры гэтым Дрэйк адмовіўся нават ад дапамогі, настолькі абсалютнай была яго трагедыя і бессэнсоўным стала жыццё. Якім жа сэнсам ён можа ўзбагаціць жыццё іншых? Пазбаўленае ўсялякага сэнсу выпраменьвае толькі зло. А ў зла толькі адзін “клопат” — перадаць зло іншым, няхай кепска, невыносна будзе ўсім! Сымон, хай сабе праз няведанне і неабачлівасць, і стаўся пасрэднікам паміж злом і дарагімі яму людзьмі...

Аргумент да тэзы 1

— Дрэйк аддаваў, хай сабе ўжо і непатрэбнае яму, не на зло, а на дабро. Пра гэта сведчыць і яго папярэджанне-інструкцыя: *“Але калі здарыцца абласакар, толькі з таго месца, куды прыбудзеш, вернешся назад”*. Аднак Сымон забыўся на перасцярогу, бо не зразумеў тады слова “абласакар” (92). Двойчы папярэдзіў Дрэйк ужо пазней, што *“перамясціцца ў іншую прастору з вяртаннем назад*

можно было только два раза” (137).

Такія ўчынкі ніяк не могуць належаць носьбіту зла. Ды і сам кампакт-дыск паслужыў дабру і выйшаў на дабро: “і атрымалася, што папчасціла Арцёму. Ён не толькі перамясціўся ў мінулае, да нашых прапчураў, але яшчэ і перадаў туды насенне лёну” (137).

Аргумент да тэзы 2

Насенне лёну — сімвалічны, шматзначны вобраз. У кантэксте апавесці-казкі “Лён-Лянок...” праз вобраз лёну выяўляецца пісьменніцкая думка пра тое, што з мінуўшчыны мы павінны ўзяць зярняты добра, людскасці, выкарыстаць багаты духоўны і матэрыяльны вопыт нашых далёкіх прапчураў. Узяць, каб памножыць і перадаць у будучыню. Толькі гэтым і забяспечваецца Вечнасць. Магчыма гэта пры адной умове: калі не “здарыцца страшная бяда” — абласакар. Гэтае слова, як і вобразы зялёнага Дрэйка, яго кампакт-дыска, таксама набывае ў творы сімвалічнае значэнне. Абласакар пагражае знішчэннем, нябытам. І найпершая пагроза ад яго — маладым, дзецям. Пра тое папярэджвае і сам Дрэйк: трэцяга вяртання з “абласакару” не будзе!

А каб “зацвіў лён”, ніякай машыны часу і ніякага абласакару не патрэбна. У нас ёсць дзеля таго найвялікшае вынаходства чалавецтва — Кніга. У ёй захавана памяць, нездарма яе яшчэ называюць “захавальнікам вечнасці”. З яе, кнігі, нават Арцём, “дзіця горада, асфальту і бетону”, даведаўся пра вялікія вынаходствы сваіх прапчураў. Без гэтых вынаходстваў мы не ўяўляем сучаснае жыццё з усімі яго атрыбутамі навукова-тэхнічнага прагрэсу. Пісьменніца якраз б’е трывогу пра такія “адкрыцці”, якія не на карысць, а на згубу чалавецтву...

1. Чырвоная кніга ў казках і вершах беларускіх пісьменнікаў. Мн.:Літаратура і Искусство, 2003. С. 19.

Аргумент да тэзы 1

— У “Казках бабулі Юстыны” Л. Рублеўская слухна даводзіць: “Нават у атрутнай расліне няма ні добра, ні зла — дабро ці зло з яе дапамогай робіць чалавек. Нават самая моцная атрута можа быць добрым лекаствам — трэба толькі правільна ёю карыстацца”¹. Тое ж самае можна сказаць і пра вынаходствы тыпу кампакт-дыска ад зялёнага Дрэйка. Ён — сімвалічны вобраз такога навукова-тэхнічнага прагрэсу, дзе “стоит высоко человек”. Гэтыя вобразы — сцвярджэнне думкі, што “шчасце чалавеку дасць прагрэс навукі”.

Аргумент да тэзы 2

— Мы жывём тут і цяпер. І пра наш час можна з поўным правам сказаць, што ў ім “высоко стоит наука”. Што да слоў пра

вышыню чалавека, то яны сведчаць толькі пра адно — яго непамерную гардыню. Пра магчымасці чалавека ў параўнанні з магчымасцямі навукі найлепш сказаў Г. Бураўкін: “Мы хочам зразумець галактык мову... А блізкіх нам не можам зразумець”. Навука на планеце Пурнас-Гусляр таксама стаяла высокая, аднак ля высознай гары на планеце Шэрая Непрыветлівасць стаяў адзіны жыхар з Пурнаса — самотны Дрэйк, які, магчыма, пазелянеў ад гора... І планета чарапах — яскравае сведчанне таго, на якой “вышыні” можа аказацца ўсё жывое там, “дзе высока стоіць навука”. Надзеі на навуковы прагрэс, які зробіць чалавека шчаслівым, не спраўдзіліся. Наадварот, сёння перад навукай стаіць праблема такіх вынаходстваў, якія былі б здольны нейтралізаваць ранейшыя. Бо яны пагражаюць чалавецтву вынішчэннем.

Фантастыка Баравіковай не адмаўляе навукова-тэхнічнага прагрэсу. Сапраўды, наша сучаснасць напоўнена мноствам яго здабыткаў, без якіх мы ўжо не ўяўляем свайго жыцця. Нельга не пагадзіцца з тым, што ад чалавека залежыць, ці разумна, правільна, ці на добро будуць выкарыстаны вынаходствы. Да прыкладу, з дапамогай таго ж мабільніка можна наладзіць узаеміны, эканоміць час і нават выратаваць сваё ці чыёсьці жыццё, як гэта і паказана ў аповесці-казцы. Аднак тое ж вынаходства можа стаць зброяй зла і рэалізаваць самае мярзотнае ў чалавеку...

Аргумент да тэзы 1

— Вялікае вынаходства нашага часу — камп’ютэр. Ён, як і кніга, таксама своеасаблівы імітатар часу. Дзякуючы яму, таксама можна наладзіць узаеміны з сябрамі, сягаць у далёкую прастору і нават праз стагоддзі ў даўніну, пачуць і ўбачыць, як жылі нашы прашчурны, “чым займаліся, што іх радавала і што засмучала”. І пра тое выдатна паказана ў аповесці-казцы “Лён-Лянок...”

Аргумент да тэзы 2

— У аповесці-казцы Р. Баравіковай пераканальна даводзіцца зусім пра іншае. Выдатна паказаны не толькі выгоды і зручнасці, але і пагроза, небяспека, якія ўтрымліваюць і нясуць нам найноўшыя вынаходствы. Зялёны планг камп’ютэра (а гэты вобраз набывае ў творы таксама сімвалічнае значэнне) здольны ўсмактаць, “як нешта дробнае”, каго заўгодна. Найперш — дзяцей і моладзь. І перанесці іх у такія “прасторы”, у такую бездань, у такі “абласакар”, з якіх ужо не вярнуцца. Калі б у Інтэрнеце было ўсё толькі карыснае! Наадварот, сучасныя зялёныя Дрэйкі “скідваюць” у яго, як і ў тэлеканалы, усялякую непатрэбшчыну, вельмі небяспечную для чалавека, яго душы і псіхікі. Ад інтэрнетзалежнасці няма паратунку, як і ад

наркотыкаў, алкаголю, блуду, іграманіі... Па сутнасці, усе гэтыя страшныя выявы вынішчэння чалавека, а не толькі інтэрнетзалежнасць увасоблены ў вобразе “зьялёнага шланга”. Ён “хутка раскручваецца, як рулетка”, ён у пошуках ахвяры “хістаецца з боку ў бок, бы гадзюка”. Ён, выбраўшы ахвяру, уцягвае яе ў сябе, “як уцягвае пыласос штосьці дробнае” (91). Ахвяра не паспявае “нават крыкнуць...”

Аргумент да тэзы 1

— Але ж такое найвялікшае вынаходства чалавецтва, як кніга, таксама можа нарабіць шмат бяды. Ёсць розныя кнігі, у тым ліку і такія, што разбэшчваюць чалавека і нішчаць душу не менш, чым сеткавая павуціна. Усё залежыць ад чалавека, яго выбару і здольнасці выкарыстоўваць вынаходствы на дабро, а не на зло.

Аргумент да тэзы 2

— Гэта сапраўды так. Але звяртае на сябе ўвагу адна акалічнасць. Чаму сёння паміж добрай кнігай і “добрым” у Інтэрнеце большасць выбірае апошняе?

Прачытанне добрай кнігі патрабуе пэўных высілкаў, працы душы і розуму. Інтэрнет гэтага не патрабуе, затое дае “задавальненне”. Адно слова — “цікавая рэч”. Кепская кніга не здольна з такой хуткасцю ўцягнуць ахвяру, што тая не паспявае “нават крыкнуць”. Зду ад кепскай кнігі патрабуецца пэўны час, каб “уцягнуць” ахвяру. За гэты час яна можа схамянуцца, спалохацца, адумацца. У рэшце рэшт — ёй можна чымсьці дапамагчы, каб вярнуць з “абласакару”.

Аповесць-казка “Лён-Лянок...” не пра навукова-тэхнічны прагрэс, а пра чалавека і сілы, якія здольны ўратаваць ад “страшняй бяды”. Гэта ў казцы заўсёды шчаслівы канец. У жыцці, каб уратаваць дзяцей ад “абласакару”, “патрэбны маці, бацька, педагог. / А іх няма. / Альбо ў мізэрнай дозе. / Развал. / Развод. / Сіроцтва ўсё часцей. / І ходзяць беспрытульна па дарозе / Мільёны нашых страчаных дзяцей” (П. Панчанка).

Сілы, у якіх бачыць паратунак Пімен Панчанка, увогуле адсутнічаюць у баравікоўскай аповесці-казцы. Арцём, як і Мыквік, сірата. Ён таксама адзін з “недагледжаных дзяцей”, што акрэслена адной дэталлю: “Што нам тая катастрофа?! У мяне мама на некалькі дзён з’ехала пад Гомель. На касмадроме за Раўбічамі мне ўжо стала нецікава. Думаў, пабуду тут з вамі [з Сымонам]” (86). Пра бацькоў Аліка і Наткі — увогуле ні слова. Адсутнасць героя — таксама мастацкі прыём. Дарослыя заняты сваімі важнымі справамі. На дзяцей часу не хапае. “Цікавая рэч” — выйсце са становішча.

“Цікавай рэччу” аказаўся кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка. Гэта толькі ў казцы такая “рэч” можа стаць завязкай цікавага фантастычнага прыгодніцкага сюжэта. У жыцці — пачаткам “страшняй бяды”. Імя ёй — абласакар. Письменніца пераклала гэтае слова як тэлепартацыя. У кантэксце твора — гэта бездухоўнасць у самых розных яе праявах.

Фантастыку называюць прадчуваннем рэальнасці. “Страшная бяда”, апісаная ў аповесці-казцы, — ужо рэальнасць. “Лён-Лянок...” — пра тое, што трэба рабіць, каб “страшная бяда” не стала непераўнай...

У такім моманце дэбатаў варта даць слова вучням, якія выконвалі **індывідуальнае заданне** — вызначалі кампазіцыйную ролю ўстаўных казак у скразным сюжэце пра абласакар-падарожжа Арцёма ў далёкую мінуўшчыну. Па сутнасці, роля ўстаўных казак пра катастрофу на планеце Гусяр і пра планету чарапах ужо была вызначана ў ходзе дэбатаў.

Прагназаваны вынік напрацовак пра ролю іншых казак

— Казку пра Чыставуста каралеўскага письменніца выверыла ўспры-маннем Наткі. Дзяўчынцы казка не спадабалася. Яна нават скептычна ўсміхнулася, сказала, што нічога касмічнага ў ёй няма: “*Ваш расповед — самая сапраўдная казка, вельмі падобная да зямных*” (134). Натка была расчаравана тым, што ў касмічным сюжэце яна пазнала многія праявы зямнога жыцця: нянавісць, жорсткасць, двурушнасць, помслівасць. Пазнала ўсё тое, што ведаць і зведаць у дзяцінстве вельмі небяспечна. Хто тое зведаў, з тым найчасцей “здараецца абласакар”.

Думка пра тое, што зло спараджае толькі зло, узмацняецца ў казцы пра сіраціну Мыквіка і яго трагічны лёс. У гэтай, таксама касмічнай, казцы чытач ужо пазнае многія праявы сучаснага нам жыцця. Пасля смерці бацькі Мыквік вымушаны быў жыць на чужой планеце сярод пачвар — гнісных лысых карлікаў. Яны пакідалі свае норы толькі дзеля таго, каб паздэкавацца з Мыквіка і пацягаць яго за доўгія валасы, сабраныя ў хвосцік. Паколькі карлікі былі лысыя, то валасы Мыквіка раздражнялі іх больш за ўсё. Паратунку ад іх не было: “*ён быў адзін, а карлікаў было мноства!*” (127). Зло спарадзіла зло: ззаду на галаве Мыквіка з’явілася жудаснае аблічча, “*поўнае ваяўнічасці і нечалавечага гневу*” (125). Ратуючыся ад пачвар, Мыквік “*зрабіў такія высылкі, такое намаганне, што парушыў свой генетычны склад, сваю генетычную схему*” (126).

У казкі пгчаслівы канец...

Письменніца не толькі б’е ў звон, што здарылася “страшная

бяда”, але і дае “падказку”, як ад яе выбавіцца. Нас чакае цудоўная будучыня, у якой будзе цвісці лён. Але дзеля гэтага ніколі не трэба пакідаць дзяцей... Клопатам, любоўю і цяпеннем нават мыквікам можна вярнуць іх сапраўднае аблічча, і яны стануць цудоўнымі зямнымі хлопчыкамі і дзяўчынкамі.

Суполкі **дэманструюць свае малюнкi-сiмвалы** і спалучаюць іх тлумачэнне з **аналізам афармлення кнігі** “Казкі астранаўта” мастакамі М. Казловым і Н. Суставай. І афармленне кнігі, і ілюстрацыі да тэксту адпавядаюць самым высокім патрабаванням да мастацкага афармлення кнігі для дзяцей.

Магчыма, вучні самі прыйдуць да высновы, што галоўная вартасць малюнкаў М. Казлова і Н. Суставай — поўная адпаведнасць тэксту. Разам з тым яны садзейнічаюць чытацкаму ўспрыманню твора як факта мастацтва. Яны спрыяюць сутворчасці чытача і пісьменніка, дапамагаюць пачуць і зразумець сказанае ў творы. Апрача таго, ілюстрацыі надзвычайна яркія, светлыя, жыццесцвярджалыя. У іх, як і ў творы, спалучаецца касмічнае і зямное.

Рэфлексію ўрока варта спалучыць з выступленнямі прэс-сакратароў, якія агучаць і яшчэ раз нагадаюць усім высновы дыспутантаў.

Высновы да тэзы 1:

1. Зялёны Дрэйк і кампакт-дыск — вобразы-сiмвалы такога навукова-тэхнічнага прагрэсу, дзякуючы якому чалавецтва ўступіць у новую эру.

2. У назве твора — мара чалавецтва пра машыну часу, якая дапаможа вырашыць глабальныя праблемы.

3. Усе вынаходствы адпавядаюць свайму часу.

4. Кампакт-дыск паслужыў на дабро.

5. Шчасце чалавецтву дасць навукова-тэхнічны прагрэс і вынаходствы ўзроўню кампакт-дыска.

6. Нават у самым вялікім вынаходстве няма ні добра, ні зла — дабро ці зло робіцца чалавекам ці з яго дапамогай.

Высновы да тэзы 2:

1. Вобразы зялёнага Дрэйка і яго кампакт-дыска — пісьменніцкае папярэджанне пра такі ўзровень навукова-тэхнічнага прагрэсу, які пагражае пагібеллю цывілізацыі.

2. Кампакт-дыск сімвалізуе павязь сучаснага, мінулага і будучага, якая можа здзяйсняцца і без машыны часу.

3. Трагічны вопыт зялёнага Дрэйка — папярэджанне ўсім, што няшчасны не можа даць шчасце іншым, а можа аддаць толькі

небяспечнае і нікому не патрэбнае.

4. Вынаходства зялёнага Дрэйка пагражае чалавецтву “абласа-карам” — страшнай бядой.

5. Надзеі на навукова-тэхнічны прагрэс не спраўдзіліся. Узровень духоўнасці чалавека не адпавядае ўзроўню навукі.

6. У вобразе “зялёнага шланга” ўвасоблены страшныя выявы вынішчэння людзей і найперш — моладзі праз многія сучасныя вынаходствы.

7. Фанстастыка — прадчуванне рэальнасці. “Лён-Лянок...” — пра тое, што трэба рабіць, каб “страшная бяда” не стала непапраўнай.

Прыёмы, якімі атрыманы высновы да тэзы 1:

1. Пераказ асобных фрагментаў аповесці-казкі і цытаванне тэксту.

2. Асацыяцыі і параўнанні з іншымі мастацкімі творамі.

3. Лагічныя разважанні, у тым ліку і дапушчэнні.

4. Зварот да эпиграфаў-афарызмаў і спасылкі на меркаванні, у іх выяўлення.

5. Вызначэнне сімволікі вобразаў.

6. Контраргументы на высновы апанента.

Высновы да тэзы 2 атрыманы тымі ж самымі прыёмамі, але да іх дадаюцца і наступныя:

1. Вызначэнне кампазіцыйнай ролі ўстаўных казак і выкарыстанне высновы ў якасці контраргумента.

2. Філасофскія развагі, якімі перакрэсліваюцца дапушчэнні апанента (пра выгоды і карысць ад вынаходства машыны часу, пра Дрэйкава жаданне дабра зямлянам і інш.).

3. Прызнанне частковай праваты апанента і на аснове гэтага выбудоўванне такіх аргументаў, якімі абвяргаюцца яго высновы.

4. Больш часты, чым у апанента, зварот да пераканальных рэалій сучаснасці.

5. Згушчэнасць высноў і філасофскіх разваг.

6. Рытарычныя пытанні.

У час рэфлексіі недапушчальна высвятленне, хто каго перамог у дэбатах, аб’яўленне пераможцаў і да т. п. Важна другое. Вучні павінны вызначыць, як жанр урока — дэбаты – і падрыхтоўка да іх паспрыялі аналізу твора, мэта якога — спасціжэнне духоўнага вопыту пісьменніцы, засведчанага ў творы.

У **заклучным слове** настаўнік звяртае ўвагу на завершанасць твора і разам з тым яго адкрытасць. Па сутнасці, аповесць-казка заканчваецца не толькі сімвалічным малюнкам

цвіцення лёну, але і пытаннямі: “Я стаяў, бы аглушаны. Што ўсё гэта можа значыць? І адказ быў толькі адзін: перамясціцца ў іншую прастору з вяртаннем назад можна было толькі два разы. Відаць, пра гэта і паведамляў зялёны Дрэйк, але каму?! Падлеткі стаялі, як зачараваныя, пазіралі на камп’ютэр, быццам чакалі яшчэ нечага...” (139).

Каму пасылае сваё паведамленне-перасцярогу Дрэйк? Хто павінен пачуць перасцярогу? Дзяржава? Грамадскасць? Бацькі? А самі “зачараваныя” падлеткі? **Што залежыць ад іх, каб вечна на нашай чароўнай зямлі цвіў лён?**

Добры ўрок, як і добры твор, таксама заўсёды адкрыты. У прамым і пераносным сэнсе.

“Адкрытасці” ўрока паспрыяе пошукавае пытанне, адказ на якое вучні па жаданні могуць аформіць пісьмова. Пытанне такое:

Які сімвалічны сэнс слоў-падказкі

Дрэйка: “Але калі здарыцца абласакар, толькі з таго месца, куды прыбудзеш, вернешся назад”?

Пісьмовыя адказы можна будзе ацаніць як сачыненне-мініяцюру, прааналізаваць іх, асобныя зачытаць, а цытаты з некаторых выкарыстаць у якасці дыдактычнага матэрыялу пры вывучэнні адпаведных граматычных тэм. Не выключана, што адказы могуць стаць матэрыялам для правядзення новых дэбатаў, але ўжо на маральна-этычную тэму ў час пазакласнай выхаваўчай працы.

Заўвага. Можна вынікнуць такая сітуацыя, што прапанаваны “сцэнар” нельга будзе рэалізаваць за адзін урок літаратуры. Праграма, сапраўды, насычаная, і настаўнік не мае права “абдзяляць” увагай іншыя праграмныя творы. Аднак ён праводзіць пэўную пазакласную працу па сваім прадмеце. Апрача таго, дэбаты можна прадоўжыць (па дамоўленасці з класным кіраўніком) і на выхаваўчай гадзіне. Бо да праблем выхавання такі ўрок-дэбаты мае прамое дачыненне.

Платонаўскі эйдас² Пра творчасць Андрэя Федарэнкі

Творы Андрэя Федарэнкі, надзвычай папулярныя сярод чытачоў, не абыдзены ўвагай і крытыкі. Напісанае пра іх, бадай, ці не пераўзыходзіць тэкставую прастору саміх твораў. Даследчыкі яго творчасці высільваюцца ў пошуках слоў для вызначэння феномена А. Федарэнкі. А між тым сам пісьменнік так пісаў пра задуму аднаго са сваіх твораў, аповесці “Сінія кветкі”: “Аповесць пісалася знарок для часопіса “Польмя”. Мне хацелася “перабіць” “акадэмічныя” палымянскія творы нечым лёгкім, без статыстычных апісанняў, каб было больш дынамікі, дзеяння, займальнасці і разам з тым – славутага рэалізму, – каб той, хто будзе чытаць, думаў, што гэта я паказаны, што і са мною *такое* ж магло б быць, і я часта марыў змяняць сваё аблічча”.

Нам падаецца, што гэтымі словамі дакладна вызначана не толькі сутнасць канкрэтнага твора, але і адметнасць творчасці пісьменніка Андрэя Федарэнкі. Так, сапраўды, “акадэмічным” творам, якія маглі пачынацца: “Ганна завіхалася каля печы” (пра што яшчэ Караткевіч пісаў з непрыхаванай іроніяй), – Федарэнка супрацьпаставіў свае. У іх аўтарскае светабачанне і светаразуменне рэалізавана ў дынамічнай, займальнай, нярэдка фантасмагарычнай форме.

А. В. Спрынчан у артыкуле Бел Эн, прысвечаным А. Федарэнку, так піша пра адметнасць яго творчасці: ёй “уласцівы псіхалагічны аналіз, гуманістычны погляд на чалавека, драматызм, элементы фантастыкі, мастацкія ўмоўнасці, эмацыянальнасць, спавядальнасць”.

Нарадзіўся Андрэй Міхайлавіч Федарэнка 17 студзеня 1964 года ў вёсцы Бярозаўка Мазырскага раёна Гомельскай вобласці. Родныя мясціны сталі месцам падзей многіх твораў пісьменніка. “Проста дзіўна: нарадзіцца сярод нейкіх палескіх балот – і мець такое абвостранае адчуванне ўсяго!” – так скажа галоўнаму герою аповядання “Дарожнае знаёмства”, прازیку Н., яго спадарожніца. “Абвостраным адчуваннем ўсяго” надзелены і сам пісьменнік А. Федарэнка, а гэтым ён надзяліў ужо і шматлікіх сваіх герояў. Можна, таму такімі штуршковымі і каталізатарнымі для чытача з’яўляюцца яго творы. Бо той, хто іх чытае, таксама вымушаны думаць,

² Эйдас (гр. *eidōs* – вобраз, форма, сутнасць) – разнавіднасць вобразнай памяці, якая выяўляецца ў здольнасці захоўваць яркія вобразы прадметаў доўгі час пасля знікнення іх з поля зроку.

адчуваць, хвалявацца, часам не згаджаючыся з самім пісьменнікам, спрачаючыся з яго героямі...

Некаторыя героі А. Федарэнкі (як, да прыкладу, я-герой апавядання “Пеля”, захоплены лоўляй рыбы і загіпназаваны гадзюкай) трапляюць у пелю нашага вірлівага жыцця... І яны, як я-герой “Пелі”, знаходзяць, “кажучы вобразна, сярод балота смуты – астравок пелі, купіны роднай травы, як нешта знаёмае з дзяцінства, блізкае, увесьчаснае, за што можна схаліцца і ўратавацца”... Так сам пісьменнік сказаў пра сімваліку вобразаў “Пелі”. Нам жа ў гэтых словах чуецца і “падказка” да разумення філасофскага зместу ўсёй творчасці пісьменніка. А яна – надзвычай шматгранная, багатая і тэмамі, і жанрамі, і творчымі пошукамі і здабыткамі.

У 1990 г. А. Федарэнка скончыў Мінскі інстытут культуры, а друкавацца пачаў вельмі рана, яшчэ ў школьныя гады, а ў часопісе “Польмя” – з 1990 г. Адзін за адным выходзяць творы празаіка: у 1989 г. – “Гісторыя хваробы” (сацыяльна-псіхалагічны партрэт сучаснай моладзі); аповесць-фантазмагорыя “Смута, альбо XII фантазій на адну тэму” (1994) – пра жыццё сённяшняга грамадства, якое страціла маральныя арыенціры; аповесць “Вёска” (1995) – філасофскі роздум пра лёс Беларусі і беларусаў; аповесці “Такое кароткае лета”, “Ланцуг” (1994), “Нічыё” (2001); п’еса “Жаніх па перапісцы” (1993), шматлікія апавяданні (“Гульба святых”, “Цутцванг”, “Памарак” і інш.), публіцыстычныя артыкулы, абразкі і інш. Дзецям і падлеткам адрасаваны прыгодніцкія аповесці “Шчарбаты талер” (1999), “Афганская шкатулка” (2002). Паводле аповесці “Шчарбаты талер” на “Беларусьфільме” зняты прыгодніцкі шматсерыйны фільм для дзяцей “Тры талеры”.

За кнігу “Смута” (1994) пісьменнік уганараваны Літаратурнай прэміяй імя І. Мележа ў 1995 годзе.

У 2005 годзе А. Федарэнка стаў пераможцам у конкурсе на лепшы твор для дзяцей і падлеткаў. У прыгодніцкай займальнай форме аповесці “Шчарбаты талер” пісьменнік здолеў без рыторыкі, дыдактыкі і сентыментальнасці расказаць пра жыццё сучасных падлеткаў і дзевяці ўсім, а найперш юнаму чытачу, пра скарбы вечныя – любоў да Радзімы і роднай мовы. Крытык А. Дубасава назвала гэты твор гімнам роднай мове. Цікавыя, займальныя, вострасюжэтныя аповесці “Шчарбаты талер” і “Афганская шкатулка” – гэта сапраўдны цуд, скарб, якім з’яўляецца і духоўны вопыт пісьменніка, засведчаны ў яго добрых мудрых кнігах. Гэта – выдатны падарунак дзецям, якога яны даўно чакалі ад сучасных пісьменнікаў.

Мудрую, таленавіта напісаную дзіцячую кнігу можна з поўным правам параўнаць з удалым падручнікам.

А. Бітаў у эсэ “Русский устный и русский письменный” (“Звезда”, № 8, 2003) даводзіць: *“Учебник написать — подвиг. Довести что-то до прозрачности и ясности, не унизив свою тему и не упростив предмет, — это невероятный подвиг слова! Прообраз такого учебника, его платоновский эйдос — Нагорная проповедь. Попробуй, скажи! Попробуй, скажи людям, которые этого не понимают, все, что они должны понять! В 75 евангельских стихах... Но ведь сказано. Ну — на Нагорную проповедь надеяться незачем. Я мечтаю и говорю об ином уровне и качестве популяризации...”*

Узровень папулярызацыі федарэнкаўскіх твораў для дзяцей надзвычай высокі. Письменнік здолеў “не унізіць сваю тему і не упростіць прадмет”. Нам падаецца, што вырашэнне менавіта гэтай праблемы — самае складанае для дзіцячага пісьменніка: сказаць празрыста і ясна і пры гэтым не спрасціць прадмет, не прынізіць сваю тэму.

Параўнанне, супастаўленне “Шчарбатага талера” з “Афганскай шкатулкай” немінуца прывядзе чытача і аналітыка да такой высновы. Застаючыся верным свайму галоўнаму пастулату — займальнасці твораў, пісьменнік не паўтараецца, а па-мастакоўску даследуе нашу сучаснасць і ўжо, вобразна кажучы, “капае” не ўшыр, а ўглыб. Ён надае больш увагі не толькі тэксту, але і падтэксту. З дапамогай дэталі, трапнага слова, без усялякага маралізатарства, чаго не любіць юны чытач, пісьменнік дасягае самага пажаданага эфекту — эфекту “платонаўскага эйдасу”. Сутнасць гэтага эфекту такая: пісьменнік адкрывае чытачу перспектывы для “сутворчасці”. Ён прымушае думаць, разважаць, часам нават “правакуе” на спрэчку з ім. Ён дапамагае нам рабіць адкрыцці, спасцігаць тыя ісціны, у якіх перакананы сам. Ён прымушае працаваць нашы душы “пры ўключенном разуме”, разам з героямі шукаць адказы на тыя шматлікія пытанні, якія стаяць перад імі.

А. Федарэнка плённа працуе ў самых розных жанрах, але ў апошні час заўважаецца яго пільная ўвага да жанру мініяцюр, абразкоў. “Абыпраштоськамі”, “творчымі ліліпутамі”, “сечкай” іранічна назваў пісьменнік такі жанр. Федарэнкаўскае ж “вольнае, жанравымі ўмоўнасцямі не скаутае пісьмо” стала сапраўднай з’явай і падзеяй у найноўшай літаратуры. Структурна “Сечка” А. Федарэнкі (цэлая серыя абразкоў-занізаў) уяўляе мазаіку з перлаў. Каб стварыць такую, трэба добра ўяўляць агульную задуму карціны – выразна паказаць чалавека

і яго справу. У сечцы-занізках Федарэнкі засведчана праца Пісьменніка. Яго “творчыя ліліпуты” дадуць фору многім “гуліверам”. Феномен “сечкі” Федарэнкі ў тым, што “замешана” яна на такой “дробязі”, як мастацкасць...

Адным з герояў аповесці “Шчарбаты талер” з’яўляецца Мова. Сюжэт твора выбудаваны так, што без гэтага “героя” марнымі былі б усе пошукі скарбаў. А. Федарэнка належыць да тых нешматлікіх пісьменнікаў, у творчасці якіх галоўным, скразным героем з’яўляецца мова. Яна – сапраўды магутны мускул самой сутнасці твораў, галоўны інструмент, якім пісьменнік “капае рэчышча ўласнай ракі”.

Цуды можна разумець толькі сэрцам
Урок пазакласнага чытання па апавесці А. Федарэнкі
“Шчарбаты талер”
6 клас

Здавалася б, ад літаратуры сёння нельга патрабаваць нейкіх звышзадач і адкрыццяў. Мы жывём, паводле трапнага выслоўя расійскага крытыка Дз.Быкава, у часы дэградацыі заганаў – “добрадзетели деградировали давно”. І цудаў у такіх абставінах, напэўна, не бывае: мы маем сёння творы, якія адпавядаюць духоўнаму ўзроўню людской супольнасці. Нездарма ж літаратуру называюць адным з люстэркаў жыцця...

Але цуды ёсць! На тое яны і цуды, каб надарацца там і тады, дзе і калі іх быць не можа. “І адбылося дзіва!” Гэты радок з апавесці А. Федарэнкі “Афганская шкатулка” выдатна выяўляе і сутнасць творчасці самога пісьменніка, і адну рэалію нашай сучаснай школы, з ёй звязаную. У прыватнасці — рэалію літаратурнай адукацыі.

З’явілася нарэшце магчымасць уключэння ў школьную праграму твораў на сучасную тэму геданістычнага зместу. Прычым твораў пра дзяцей і для дзяцей – апавесці Андрэя Федарэнкі “Шчарбаты талер” (6 клас) і “Афганская шкатулка” (8 клас).

Нельга не пагадзіцца з Л. Цітовай, што А. Федарэнка “часткова вырашыў патрэбу сучаснай дзіцячай літаратуры ў цікавых, займальных, вострасюжэтных творах¹. Больш за тое. Толькі творы такога мастацкага ўзроўню дзеці чытаюць без прымусу, што называецца “на адным дыханні”, а для нашых рэалій гэта надзвычай актуальна.

Мастакоўскае адкрыццё і засведчанне цудаў — вось што вылучае творчы метад пісьменніка А. Федарэнкі. Аналітыкі называюць гэты метада “казачным рэалізмам”. А. Федарэнка спатольвае прагу і патрэбу чытача ў цудзе ў самых розных яго праявах. Апрача таго, цуд гэты — “рэалістычны”, “звычайны”, г. зн. такі, які можа надарыцца з кожным і які людзі проста не прыкмячаюць, тым самым збядняючы сябе і сваё жыццё.

Ці верыць сам пісьменнік Федарэнка ў тыя цуды, якімі спатольвае прагу сваіх чытачоў? Паводле яго ўласнага прызнання, ён “не верыць, але прымушае сябе верыць”.

А ці можна ўвогуле прымусіць сябе ці каго іншага верыць у

¹ Цігова Л. У пошуках скарбаў: Пра кнігу для дзяцей “Шчарбаты талер” А. Федарэнкі // Роднае слова. 2002. № 10. С. 50—51.

нешта? І ці патрэбна такая прынука? Цяжкія гэта пытанні... Леў Талстой, ствараючы эпапею “Вайна і мір”, верыў, што яму ўдасца “заставіць чытацеля палюбляць жыццё во всех ёё праявленнях”.

Уладзімір Караткевіч, абураючыся кнігамі, якія пачыналіся словамі “Ганна завіхалася каля печы”, паабяцаў сабе, што напіша такія творы, якія будуць чытаць па-беларуску. Ён таксама прымушаў сябе ў гэта паверыць. І мы сёння добра ведаем, што вынікла з таго прымусу — кнігі Караткевіча чытаюць на той мове, на якой яны напісаны. На беларускай.

Письменнік Федарэнка “прымушае сябе верыць”... Але ўжо адбыўся цуд: сябе ён толькі яшчэ прымушае, а юнага чытача ўжо прымусіў паверыць у тэя цуды-скарбы, якія адкрыў і засведчыў у сваіх кнігах...

Мэты і задачы ўрока

Словы А. Федарэнкі “Я не веру, але прымушаю сябе верыць” — знакавыя. Яны вызначаюць сутнасць і нашай, настаўніцкай, працы ўвогуле і нашага шчыравання на кожным канкрэтным уроку ў прыватнасці. Выконваючы цяжкую і адказную місію, зарабляючы на хлеб надзённы, трэба прымусіць сябе паверыць, што адначасова мы будзем і Храм.

Нам належыць “прымусіць” і сваіх вучняў зразумець і паверыць: пабудаваць Храм можна толькі валодаючы духоўнымі скарбамі, якія ўзвышае пісьменнік у аповесці “Шчарбаты талер”. Без гэтых скарбаў Храм пабудаваць проста немагчыма!

Перад настаўнікам паўстае галоўнае пытанне: як, якімі сродкамі, прыёмамі можна “прымусіць” зразумець і паверыць у цуды-скарбы?

Традыцыйнымі, дэкларацыйнымі, рэпрадуктыўнымі метадамі, калектыўна-фронтальнымі прыёмамі гэта зрабіць немагчыма. Пакарыстацца такімі прыёмамі і метадамі — пашкодзіць справе, знішчыць Цуд.

Падказка шляхоў і метадаў аналізу — у самім творы. А. Цітова піша: “Добра ведаючы дзіцячую псіхалогію, пісьменнік па-майстэрску пабудаваў ланцужок падзей, чым прымусіў сваіх герояў дзейнічаць, выяўляючы найлепшыя якасці, уласцівыя падлеткам, — надзвычайную цікаўнасць, дапытлівасць, уражлівасць, прагу новых ведаў, таямніц і прыгод, незвычайных адкрыццяў”¹. Мы таксама выкарыстаем найлепшыя якасці падлеткаў, каб прымусіць іх

¹ Цітова А. У пошуках скарбаў: Пра кнігу для дзяцей “Шчарбаты талер” А. Федарэнкі // Роднае слова. 2002. № 10. С. 50—51.

дзеінічаць, шчыраваць так, як шчыравалі сябры Тома Соера, фарбуючы яго знакаміты плот, як шчыравалі самі героі “Шчарбатага талера” ў пошуках скарбу. Як бачым, шчыраванне менш за ўсё залежыць ад аб’екта (скарб гэта ці ненавісны плот, які цёця Полі загадала пафарбаваць, каб пакараць Тома за свавольства). Дзіцячае шчыраванне найпрост залежыць ад матывацыі, ад лідэра-каардынатары, ад шляху, па якім дзеці ідуць да акрэсленай імі ж самімі мэты. Ідуць, не згадваючыся нават, што мэта гэта — настаўніцкая, толькі імі “прысвоеная”...

Вывучэнне твораў такога кшталту, як “Шчарбаты талер”, — спрыяльная ўмова развіцця, удасканалення навыкаў аналізу твора як факта мастацтва, г. зн. па законах мастацтва, а не жыцця. І скарыстаць такую ўмову проста неабходна.

Добра арганізаваны аналіз мастацкага твора на ўроку — гэта і ёсць сам па сабе ўжо пошук. Вось і прапануем вучням менавіта пошук, вынікам якога стане адкрыццё скарбу. Паспяховаму пошуку заўсёды папярэднічае грунтоўная, карпатаівая падрыхтоўка.

Крокі-этапы падрыхтоўкі да ўрока па аповесці “Шчарбаты талер”

Першы крок-этап

Прыкладна за месяц да ўрока пазакласнага чытання па аповесці “Шчарбаты талер” настаўнік знаходзіць колькі часу, каб яшчэ раз нагадаць вучням пра ўрок, назваць дакладную дату яго правядзення, пацікавіцца, хто ўжо прачытаў аповесць.

Далей настаўнік дае слова вучню, якога рыхтаваў да гэтага загадзя. Вельмі пажадана, каб слова да сваіх аднакласнікаў падрыхтаваў той вучань, якога мы называем “нефармальным лідэрам”. Магчыма, гэта не самы моцны вучань класа. У такім разе задача настаўніка ўскладняецца, аднак затраты, як кажуць, абавязкова акупяцца.

Вучань дзеліцца з таварышамі сваімі першымі ўражаннямі ад прачытанага твора, пераказвае толькі яго завязку (каб зацікавіць тых, хто яшчэ не прачытаў аповесць).

Прыкладны змест пераказу

Падзеі, апісаныя ў аповесці, пачынаюцца ў нашай сталіцы, а працягваюцца ў адной з беларускіх вёсак паблізу Беразіно — у Паплавах. Тут жыве бабуля галоўнай гераіні Аксаны, пяцікласніцы адной з мінскіх школ. Сяброўка Каця падаравала Аксане старадаўнюю манету часоў Вялікага княства Літоўскага — сярэбраны талер. Ад свайго бацькі — навукоўца-археолага — дзяўчынка пачула

легенду пра скарб, схаваны афіцэрам напалеонаўскага войска амаль два стагоддзі таму менавіта каля вёскі Паплавы. Аксана і Каця едуць на лета да бабулі ў вёску. У Паплавах жывуць сябры Аксаны — Чэсь і Міхал. А на выхадныя з блізкай Бярозы прыязджае Міхалаў і Чэсеў сябар — Змітрок. Пяцёра падлеткаў загарэліся жаданнем падчас летніх канікул адшукаць скарб. Зрабіць гэта магчыма, калі знойдуцца яшчэ два такія талеры. Але і гэта яшчэ не ўсё: разгадаць таямніцу даламога карта-схема, што захоўваецца ў рэспубліканскім музеі. Дзеці натхнёна бяруцца за справу. Аднак лёс зводзіць іх са злучынцамі, арганізаванымі ў сапраўдную банду...

Настаўнік паведамляе вучням жанр урока пазакласнага чытання па аповесці “Шчарбаты талер”. Гэта будзе **ўрок-адкрыццё**.

У сувязі з гэтым узнікаюць пытанні.

Адкрыццё чаго?

Калі гэта адкрыццё, то любому адкрыццю папярэднічае пошук. Зноў жа — пошук чаго?

Для пошукаў неабходны арыенцір-прывязка.

Настаўнік. Хто ўжо прачытаў аповесць, той ведае, як доўга юныя шукальнікі скарбу біліся над разгадкай таямніцы: што ж на карце-схеме з’яўляецца арыенцірам-прывязкай, “ад якой і трэба “танцаваць” (460)¹. А без гэтага арыенціра “ўсё пад рукою — тры талеры, бяроза — і нічога нельга адшукаць” (460). Юныя шукальнікі скарбу, героі аповесці, былі ў адчаі. Ім здавалася, што “хітры француз” знарок не пазначыў на карце ніякага арыенціра, каб ніхто ніколі не знайшоў скарб, а таму ўсе іх шчыраванні — марныя... У нашай справе, у нашым пошуку арыенцір-прывязку належаць вызначыць вам і толькі вам.

Я ж падкажу вам, што тэрыторыяй нашага пошуку будзе аповесць “Шчарбаты талер”. У ёй і схаваны скарб, які пісьменнік А. Федарэнка дэкларуе, прысвячае вам, юным. Вам жыць на гэтай зямлі — “*такой прыгожай, такой шчодрай, такой знаёмай і разам з тым такой загадкавай Вашай зямлі*” (526).

Каб пошук наш быў паспяховым, нам няблага было б ужо ў самым пачатку пакарыстацца вопытам герояў аповесці. У чым жа сутнасць гэтага вопыту?

Другі крок-этап. І нам патрэбен “штаб”

Падрыхтаваны настаўнікам вучань расказвае, што героі аповесці ператварылі свой будан у “штаб”. “*І старэйшы Міхал, і*

¹ Тут і далей тэкст аповесці цытуецца па зб.: Вір жыцця: Сучасная беларуская проза. — Мн.: БелЭн, 2002.

маладзейшыя Чэсь са Змітраком — усе былі адначасова і “радавымі байцамі”, і “начальнікамі штаба”. Справа ў тым, што вось-вось надыдуць летнія канікулы. Трэба абмеркаваць і зацвердзіць “план дзеяння”. План просты: не хадзіць жа цэлае лета, задраўшы галовы, пасвістваць, купацца, загараць і лавіць рыбку. Адно што надакучыць, а другое – адзінаццаць – дванаццаць гадоў — самы ўзрост, каб зразумець, што ў жыцці далёка не апошняя месца займаюць грошы. І багатым быць зусім няблага. Асабліва, калі гэта не бацькоўскія, а твае ўласныя грошы. І ты можаш траціць іх на ўсё, што захочаш, не пытаючы ні ў кога дазволу” (376). Кожны павінен быў выступіць на тэму “Як ім за лета зарабіць грошай і разбагацець?”.

Пазней, калі праз тыдзень прыехала Аксана і была прынята ў кампанію, калі яна расказала пра свой талер і талераў у іх стала ўжо два (Чэсь на сваіх сотках таксама знайшоў старадаўнюю манету), Міхалу проста сорамна зрабілася за тых чатыры “метады здабывання грошай”. “Так, — сказаў Міхал, — я люблю ва ўсім парадак і яснасць. <...> Давайце найперш запішам... пункт пяты, галоўны і асноўны: пошукі скарбу” (395).

Настаўнік гаворыць дзецям, што “парадак і яснасць”, план дзеяння не пашкодзяць і ў нашай справе — даследаванні-аналізе аповесці “Шчарбаты талер” і пошуку скарбу, у ёй схаванага. І найперш трэба стварыць “штаб”. Хто ж у яго ўвойдзе? Хто стане “штабістам” і каардынатарам, кіраўніком пошуку скарбу — лідэрам?

Не выключана, што дзеці самі прапануюць крытэрыі адбору “штабістаў” (той, хто ўжо прачытаў аповесць; той, хто, апроча ўсяго, яшчэ займаецца ў факультатыве; той, у каго найлепшыя вынікі ў вывучэнні літаратуры, і да т. п.).

Настаўнік можа прапанаваць і свой варыянт: каб ні ў кога не было крыўды, каб даць магчымасць кожнаму выпрабаваць сябе — няхай усё вызначыць конкурс, спаборніцтва. У бліжэйшы час на стэндзе “Рыхтуемца да ўрока пазакласнага чытання” будзе вывешаны лісток з трыма (на выбар) заданнямі. Тыя вучні, якія за тры дні справяцца з адным з трох заданняў, і стануць “штабістамі”. Выканання заданні ці адказы на пытанні афармляюцца пісьмова. Журы конкурсу — трое старшакласнікаў (удзельнікі гуртка ці пераможцы алімпіяды; сябры групы (суполкі) ці асістэнты настаўніка).

А як быць, калі з заданнямі справяцца большасць ці нават усе вучні? Гэта будзе проста цудоўна! Працы ў “штабе” хопіць усім. Дарэчы, падобная сітуацыя вынікла і ў герояў аповесці: “усе былі адначасова і “радавымі байцамі”, і “начальнікамі штаба”. У нашым “штабе” адны будуць літкансультантамі, другія — “экспертамі”, трэціх

пазней выберуць пошукавыя суполкі сваімі лідэрамі ці “спікерамі” (для прэзентацыі і агучвання напрацовак падчас урока). Нам спатрэбяцца і “статысты”, і “фінансісты” (удзел кожнага ў пошуку будзе зафіксаваны ў індыўідуальных рэйтынговых картах), і “скарбнікі” (нашы здабыткі ў выніку пошуку трэба будзе засведчыць у “банку”). Аднак самая галоўная, адказная і “навукаёмкая” і адначасова творчая праца — складанне тэхналагічных карт для кожнай пошукавай групы. Пагадзіцеся, што шукаць і наогул нешта рабіць найлепш супольна. Ужо навукова абгрунтавана, што самыя эфектыўныя групы з 3—4 чалавек. Дарэчы, працаваць можна і парамі — як хто пажадае. Нават калі хтосьці пажадае працаваць, шукаць адзін — таксама можна: працуіце індыўідуальна. Гісторыя “адкрыццяў” ведае і такія выпадкі.

Дык да працы, сябры!

Трэці крок-этап. Конкурс і стварэнне “штаба”

На стэндзе “Рыхтуемца да ўрока пазакласнага чытання” з’явіўся лісток з наступнымі заданнямі для канкурсантаў.

1. А. Талстой даводзіў: “Каб твор быў добры, трэба любіць у ім галоўную думку”. Якая, па-вашаму, любімая пісьменнікам А. Федарэнкам галоўная думка ў аповесці “Шчарбаты талер”? Выявіце цытатай з твора ці сваімі словамі сфармулюйце галоўную думку (ідэю) аповесці.

2. У аповесці “Шчарбаты талер” пісьменнік звяртаецца да традыцый прыгодніцкіх твораў: ён пачынае кожны раздзел экстэнзай (рэзюме паміж назвай і тэкстам). Ключавыя словы адлюстроўваюць змест дадзенага раздзела і інтрыгуюць чытача. А якім яшчэ прэмам карыстаецца пісьменнік, каб актывізаваць увагу, памяць чытача, каб дапамагчы яму не заблукаць у сапраўдным лабірынце падзей, каб ён не губляў сувязі паміж тым, што адбылося, і тым, што адбываецца? Прывядзіце прыклады такой пісьменніцкай “дапамогі” чытачу.

3. Манера аповеду ў “Шчарбатым талеры” такая, што вонкава прысутнасці аўтара чытач не заўважае. Пісьменнік быццам “не ўмешваецца” ў падзеі, не навязвае чытачу сваіх меркаванняў, найпрост не выказвае сваіх адносін да герояў, іх маральных якасцяў. І ўсё ж адна чалавечая загана асабліва агідная аўтару. Відавочна, што адсутнасць гэтай якасці ў юных герояў цешыць пісьменніка. На адсутнасці гэтай агіднай заганы ён неаднаразова фіксуе ўвагу чытача. Якая гэта загана? Аргументуйце свае назіранні цытатамі з твора.

Настаўнік **прагназуе прыблізна такі ўзровень** выканання заданняў спаборнікамі.

1. Галоўная думка апавесці “Шчарбаты талер” такая: сапраўднымі з’яўляюцца не зямныя, а духоўныя скарбы — любоў да роднага краю, багатай гісторыі свайго народа, роднай мовы, сяброўства, шчырасць і ўзаемапараўменне паміж людзьмі. Дзеці адкрылі скарб, больш дарагі і значны: “Сябры мае, вы знайшлі вельмі многа, — сур’ёзна сказаў ён [настаўнік]. — Можа, нават больш за самыя багатыя каштоўнасці... Вы знайшлі сяброўства паміж сабою. Вы адчулі подых багатай гісторыі свайго народа, палюбілі свой край. Вы зразумелі, якая каштоўнасць, якое багацце — наша родная мова. Хіба ж гэтага мала, хіба гэта не скарб?” (526).

2. Пісьменнік ставіць сваіх герояў у такую сітуацыю, калі яны павінны ўспомніць для сябе ці расказаць пра ўсё, што папярэднічае новаму здарэнню, чарговай таямніцы. Такія звязкі-моцікі дапамагаюць чытачу “трымаць” ланцужок падзей і нават самім “удзельнічаць” у пошуку, “прапаноўваць” свае версіі таямніц. Да таго ж, гэта яшчэ выдатны ўзор для нас, чытачоў, як сцісла, ёмка пераказаць тэкст ці распавесці пра нейкую жыццёвую сітуацыю. Да прыкладу:

І Аксана падрабязна распавяла: як яны з татам ехалі ў аўтобусе, як яна падумала, што згубіла манету, як, убачыўшы талер, у Чэравені кінуліся за ёю Сева з Лысым, а потым ехалі на “Аўдзі” за аўтобусам да самых Паплавоў, як яны пабіліся з Чэсем — з-за талера, а ў Чэся аказаўся свой, знойдзены на сотках каля помніка...

— Далей тата раскажаў нам легенду пра таго французскага афіцэра, а потым мы стварылі “штаб”, у будане, і кожны атрымаў заданне. Мне было даручана схадзіць у архіўны музей...

...Аксана дабралася да сваёй сустрэчы з загадчыкам музея, распавяла пра падслуханую гутарку загадчыка з Севам... (454—455).

...Ён [Міхал] паціху ішоў берагам ракі... і разам з тым узнаўляў у памяці ўсе падзеі сённяшняй раницы. Прыезд дзеда Макара... Вінаватасць яго перад імі... Навіна, што прыехала Аксана з сяброўкаю... Забойства сома... Нібыта ўсе гэтыя падзеі разам і ўсе яны называюцца нейкім адным словам, якое круціцца ў галаве і не ўспамінаецца... А слова надзвычай важнае! Хто яго мог прамовіць? Чэсь? Дзед Макар? Што гаварыў дзед? “Французы... золата... пакаюцца хачу... сома гнаў...” Не тое, не тое!.. (476).

...І Міхал, спачатку не зусім ахвотна, а потым захапіўшыся, раскажаў усё па парадку: як Курт выцікаваў іхні будан, як прачытаў дзённік, украў нож і спінінг; як ён, Міхал, забраўся ў хлэўчык і падслухаў “геолагаў”, як затым ездзіў у горад, хадзіў у музей, каля якога зноў сутыкнуўся з Севам і Лысым, як у тую ноч са школьнай

шафы выкралі папку “Славутыя землякі” і ўчастковы праводзіў “следчы эксперымент”...

Чэсь умешваўся, перабіваў, дапаўняў. Урэшце дабіўся свайго. Міхал пакрыўдзіўся і замоўк. Чэсь пачаў гаварыць адзін. Асабліва расмяшыў дзяўчынак эпізод, калі хлопцы хадзілі да старой настаўніцы і Зміцер спытаў: “А што гэта за Ірына Леанідаўна, якую вы ўвесь час згадваеце?” Коротка распавёў Чэсь і пра іхню вандроўку... пра “клады”, вядома, не сказаў ні слова. Не ён жа, Чэсь, першы здагадаўся, а Міхал... (488—489).

...Аксана... пачала расказваць. Неўзабаве хлопцы ведалі ўсё: пра яе візіт у архіўны музей, пра Павука і яго артыкулы, пра Севу, пра тое, як пагражалі Кацінаму бацьку і ён змушаны быў абмяняцца талерамі, а потым Барыс Пятровіч растлумачыў, што справа тут не ў талерах, а ў абрысах іх контураў...

— *Тады я ўспомніла, што ў Паплавах каннула на талер алею, а потым выцерла насоўкай, і засталася пляма. Мы з Кацяю перакалолі пляму, і вось глядзіце! ... Цяпер у нас усё ёсць. Чэсь, давай сваю манету*” (490).

3. З тэксту відавочна, што асабліва агідная пісьменніку такая чалавечая загана, як зайздрасць. Яна — матыў і падмурак самых ганебных і мярзотных учынкаў чалавека, яна ў хаўрусе з хцівасцю, прагнасцю вядзе нелюдзяў да злачынства. Банда Павука не спыняецца ні перад чым, каб спатоліць зайздрасць і хцівасць. Бандыты нават не выключаюць забойства дзіцяці, калі тое стане на шляху іх злачынных намераў:

Мы даведаемся праз Курта, пакажам ім доляраў 5—10, яны нам гэтую манету ў зубах прынясуць. А не прынясуць... а-а! — пазяхнуў лысы, — дзевяцца крыху папалохаць... Рака блізка, няшчасныя выпадкі бываюць кожнае лета. Лодка можа перакуліцца, у вір можа зацягнуць... (410).

Любімыя аўтару героі, за выключэннем Чэся, свабодныя ад гэтай заганы.

“І дзіўна: Аксана ніколі не зайздросціла яе [Кацінаму] багаццю, ніколі нават у думках не хацела памяняцца з ёю месцамі” (434).

— Ёсць! — ціха выгукнуў Зміцер і, трымаючы за лёску, паказаў Міхалу невялікага, з далонь, акунька.

Міхал, аднак, не адчуў ад сябравай “удачы” зайздрасці.

Чэся, які пазайздросціў сябру, пісьменнік “пакараў”.

“Штаб” пачынае дзейнічаць

Пасля таго як будуць аб’яўлены вынікі конкурсу і названы пераможцы, “штаб” збіраецца на сваё першае пасяджэнне.

Настаўнік мудра, непрыкметна, “хітра”, так бы мовіць, скіроўвае “штабістаў” на распрацоўку плана пошуку. Робіць усё магчымае, каб задуманае настаўнікам было “прысвоена” вучнямі і імі ж рэалізоўвалася. Каб самі вучні ставілі перад сабой мэту, выбіралі шляхі і сродкі яе дасягнення.

Настаўнік гаворыць, што перад кожным, хто распачынае новую справу і спадзяецца на яе выніковасць, непазбежна паўстаюць тры пытанні: **што? дзеля чаго? як?**

Вучні самастойна (гэтаму паспрыяла ўся папярэдняя праца) даюць наступны адказ на першае пытанне: даследаванне — пошук скарбу, “схаванага” ў аповесці “Шчарбаты талер”. Такая выснова вымагае адказу на яшчэ адно пытанне: а што ў мастацкім творы ўвогуле з’яўляецца “скарбам”? Вучні з папярэдніх урокаў павінны ведаць, што такім “скарбам” у любым высокамастацкім творы з’яўляецца засведчаны ў ім духоўны вопыт пісьменніка і тое, якімі сродкамі, мастацкімі прыёмамі ён выяўлены, рэалізаваны. Спасціжэнне духоўнага вопыту і спосабаў яго выяўлення і складае змест урока літаратуры, г. зн. аналіз твора. Вычарпальна, ёміста пра “скарб”, “схаваны” ў добрай кнізе, выказаўся А. Твардоўскі:

*О том, что знаю лучше всех на свете,
Сказать хочу. И так, как я хочу.*

Сказанае пісьменнікам і тое, як гэта сказана, — і ёсць “скарб”. Яго і належыць “шукаць” на ўроку літаратуры наогул і на ўроку пазакласнага чытання па аповесці “Шчарбаты талер” у прыватнасці.

Вучні-“штабісты” справядліва запырэчаць: што ж яго шукаць, калі ў канцы аповесці словамі настаўніка Барыса Рыгоравіча пісьменнік сам сфармуляваў сутнасць гэтага “скарбу”?!. Любоў да Радзімы, народа, мовы, цікавасць да багатай гісторыі свайго краю, шчырае сяброўства — вось тыя скарбы, якія адкрыў пісьменнік і сваім героям, і нам, чытачам. Гэта адначасова і сутнасць духоўнага вопыту пісьменніка. І, бадай, не будзе ніводнага шасцікласніка, які б гэта сам, без усялякага пошуку, не зразумеў. Пры адной умове, вядома: калі прачытае аповесць.

Настаўнік даводзіць, што ў літаратуры і мастацтве наогул важна не толькі **што** сказаць, але і **як** сказаць. Пра адно і тое ж можна выказацца па-рознаму. Адзін скажа так, што яго ніхто не пачуе, а другі — па-іншаму: пачуюць многія, калі не ўсе.

Так паступова настаўнік падводзіць сваіх “калег” да ўсведамлення мэты іхняга даследавання-пошуку: выверыць аповесць на прадмет мастацкасці, дазнацца, якімі “сакрэтамі” пакарыстаўся пісьменнік, каб сказанае ім пачулі іншыя, каб “скарбы”, адкрытыя ім,

сталі агульным здабыткам.

Дзеля чаго нам гэта патрэбна?

- Адны вучні скажуць, што сакрэт — гэта нейкая таямніца, нават цуд. Дазнацца і спасцігнуць таямніцу заўсёды цікава, а таямніцы, “сакрэты” пісьменніцкай творчасці — асабліва. Гэта ўжо будзе і творчасць чытача, значыць, сатворчасць з пісьменнікам.
- Можна спрагназаваць і такія вучнёўскія выказванні-меркаванні: даследаваць, аналізаваць твор — гэта не толькі цікавая, але і надзвычай карысная для душы і розуму праца. Спасцігнуць, усвядоміць духоўны вопыт пісьменніка — значыць узбагаціць і сябе духоўна, а пры жаданні (у чытача ёсць права выбару!) і пакарыстацца ім — кіравацца ім на ўласнай жыццёвай дарозе. Спасцігнуць “сакрэты” творчасці — развіваць свае творчыя здольнасці, вучыцца разважаць, аналізаваць, рабіць высновы і абагульненні.

Нарэшце нам належыць адказаць на трэцяе пытанне: **як нам арганізаваць аналіз твора, пошук-даследаванне, каб вынікам яго сталі нашы ўласныя адкрыцці?**

— Давайце і мы ў сваім пошуку скарыстаем вопыт юных герояў аповесці. Што было самым складаным у іх пошуку скарбу? — пытаецца настаўнік.

— Паспрабуем вызначыць арыенцір-прывязку. (Дзеці напачатку думалі, што яго наогул няма на карце-схеме. Слова “CLAD”, напісанае лацінскімі літарамі, яны палічылі за скарб. А так было пазначана месца, дзе скарб схаваны...).

— Што можа стаць арыенцірам-прывязкай у нашым літаратурным пошуку? Па якіх пазіцыях мы будзем вывараць аповесць, каб пераканацца, што яна — сапраўдны скарб для юных чытачоў?

Шасцікласнікі ўжо павінны ведаць, разумець (у адпаведнасці з праграмнымі патрабаваннямі па літаратуры) і свабодна скарыстацца такімі паняццямі і тэрмінамі, як сюжэт, жанр, мастацкі вобраз і прыёмы яго стварэння, мова твора.

— Мы будзем аналізаваць, даследаваць твор паводле:

- адметнасці сюжэту і жанру;
- вобразаў, станоўчых і адмоўных, прыёмаў іх стварэння;
- мовы твора.

У межах гэтых пазіцый неабходна скласці для груп (пар) тэхналагічныя карты, у якіх будуць заданні розных узроўняў складанасці. Пяць тэхналагічных карт, у кожнай з якіх па тры заданні.

Настаўнік заклікае вучняў да супрацоўніцтва. Складаць тэхналагічныя карты будзе ён сам. Аднак вучні могуць паспрабаваць сябе ў такой справе, як фармулёўка арыентацыйных заданняў для груп (пар) у адпаведнасці з акрэсленымі пазіцыямі. Важна, падказвае настаўнік, каб заданні былі менавіта **арыентацыйныя**. Гэта значыць, каб у іх утрымлівалася не толькі пытанне ці заданне, але і “падказка”, як яго выканаць. Узорами такіх заданняў з’яўляюцца тыя, якія выконвалі самі саборнікі, каб патрапіць у “штаб”. лепшыя пытанні і арыентацыйныя заданні будуць уключаны ў тэхналагічныя карты, а на ўроку настаўнік назаве таго, хто з’яўляецца яго сааўтарам. Урок — гэта ж таксама твор, яго аўтарам з’яўляецца настаўнік. А калі вучні ўдзельнічаюць у яго праектаванні, падрыхтоўцы, то яны і ёсць сааўтары настаўніка. Праз тыдзень тэхналагічныя карты павінны быць складзены і прапанаваны вучням класа на выбар.

- Настаўнік пытаецца: якія яшчэ прапановы ёсць у вучняў? Што яшчэ неабходна, каб пошук быў выніковы? Ці ўсё станоўчае з вопыту герояў аповесці мы ўзялі сабе ў дапамогу?

Вучні абавязкова нагадаюць, што героі аповесці вялі дзённік пошуку, і даручаюць каму-небудзь са “штабістаў” весці **дзённік** нашага літаратурнага пошуку. У ім павінны быць зафіксаваны ўсе крокі-этапы падрыхтоўкі, мэта пошуку, арыенцір-прывязка (своеасаблівы алгарытм); пазначаны ўдзельнікі і ўклад кожнага ў пошук.

Неабходна таксама падрыхтаваць **рэйтынжавыя карткі** для кожнай групы (пары) і для кожнага вучня. У картках будзе зафіксавана, якую канкрэтную справу выконваў кожны і як яна ацэньвалася ім самім і рэйтынгавай камісіяй.

Настаўнік: А што прыдае любому пошуку напружанасць і дынаміку, робіць яго цікавым і захапляльным? І гэта выдатна адлюстравана ў аповесці...

Вучань: Вядома ж, перашкоды, якія трэба пераадолець, канкурэнты (нездарма адзін з раздзелаў так і называецца — “Канкурэнты”!), якіх трэба перамагчы...

Настаўнік пагаджаецца, што вынайздзены намі арыенцір-прывязка скіроўвае ўсіх на адно: на ўсведамленне аповесці

“Шчарбаты талер” як высокамастацкага, цудоўнага твора для дзяцей і падлеткаў. Станоўча гэта ці адмоўна? Як казаў Міхал, ёсць станоўчае, але ёсць і недахопы. Не можа быць ва ўсіх аднолькавага меркавання! А калі ў некага будзе іншае ўспрыманне аповесці і яе мастацкіх вартасцяў? Выходзіць, што мы абмяжоўваем таго ў праве на свабоду выбару і выказванне сваіх меркаванняў? А як быць, калі ўсё ж такі ўсім аповесць спадабаецца і ўсе палічаць яе сапраўдным скарбам для дзяцей?

Калі ў дзяцей ёсць вопыт працы па тэхналогіі “Дэбаты” ці наогул вопыт дыскусійнага, з’урыстычнага шляху аналізу мастацкага твора, то яны самі падкажуць выйсце з такой сітуацыі: хтосьці з вучняў будзе адстойваць пазіцыю, процілеглаю свайму ўласнаму меркаванню. Гэта значыць, вучань (ці 2—3 вучні) сыграюць ролю апанента. Калі ж вучні яшчэ не валодаюць такімі прыёмамі і формамі аналізу, то самы час распачаць гэтую навуку. Падрыхтаванія настаўнікам апаненты актывізуюць працу груп у час агучвання напрацовак (у час прэзентацыі), паставяць усіх ва ўмовы не проста дэкларацыі, а адстойвання, грунтоўнай аргументацыі сваіх высноў і меркаванняў. Дыскусійная мова — самы высокі ўзровень маўленчых навыкаў, на яго і трэба арыентаваць вучняў.

І ўсё ж напачатку настаўнік дае даручэнне сваім “калегам” “разведаць”, у каго з тых, хто прачытаў аповесць, скептычнае стаўленне да яе на ўзроўні “не спадабалася — і ўсё!”.

Дзеля чаго гэта патрэбна?

Безумоўна, зусім не дзеля таго, каб умацаваць некаторых вучняў у такіх негатыўных адносінах да канкрэтнага твора і “пасеяць” аналагічныя ў свядомасці астатніх. Прыём уключэння “апанентаў” у аналіз дазваляе настаўніку пераканаўча давесці вучням, што пры ацэнцы мастацкага твора не існуе такога крытэрыю, як “спадабаўся — не спадабаўся”. “Судзіць”, аналізаваць мастацкі твор можна і патрэбна толькі па законах мастацтва і па законах канкрэтнага твора, паводле якіх ён напісаны. Такая праца вядзецца ўжо ў пачатковай школе, працягваецца ў пятым класе, вучнёўскія навыкі ўдасканалюцца ў шостым. Аповесць “Шчарбаты талер” асабліва прыдатная, каб пры яе вывучэнні ўдасканалюцца навыкі аналізу твора як з’явы мастацтва.

Што неабходна, каб сыграць ролю “апанента-скептыка”? Умоўна назавём яе так — “апанент-скептык”.

Вучні самі здольныя адказаць, што для гэтага трэба грунтоўна ведаць процілеглаю пазіцыю, знайсці ў творы (выключнае веданне тэксту — самая першая ўмова!) такія моманты, якія “расхітваюць”

стройна выбудаваную пазіцыю таго, хто адстойвае процілеглае меркаванне.

У падрыхтоўцы да ўрока гэты момант будзе самым складаным і працаёмкім для настаўніка. Ён павінен спрагназаваць эфект, падобны да эфекту персанажа аповесці — Барыса Рыгоравіча. У выніку “раскручвання” апанента (слова “раскруціць” таксама ёсць у аповесці) не толькі ён, але і ўсе астатнія павінны ўмацавацца ў выснове: аповесць “Шчарбаты талер” — сапраўдны скарб і цуд для юнага чытача. А ўжо прысвоіць ці не гэты скарб — права выбару кожнага. Не толькі гэтым творам, але і ўсімі іншымі пісьменнік А. Федарэнка настойліва даводзіць, што скарбы-цуды адкрываюцца толькі тым, хто верыць у іх, падрыхтаваны да сустрэчы з імі, хто мае відушчае сэрца. Пісьменнік выпрабоўвае сваіх герояў цудам. Адно з іх не вытрымліваюць такога выпрабавання. Затое тыя, каму гэта ўдаецца, знаходзяць шчасце.

Каментар. У чытача гэтай распрацоўкі (а чытач яе — найперш настаўнік) можа ўзнікнуць пытанне: дзе знайсці час на такую грунтоўную падрыхтоўку толькі да аднаго ўрока? Па-першае, кожны настаўнік праводзіць пэўную пазакласную працу па сваім прадмеце. Пасяджэнне “штаба”, конкурс на права стаць “штабістам” можна лічыць і зафіксаваць як адпаведныя формы пазакласнай працы, як пасяджэнне таго ж літаратурнага гуртка. Апрача таго, у школе адводзяцца гадзіны на індывідуальную працу з таленавітымі дзецьмі ці на ліквідацыю прагалаў ведаў. І гэтыя кампаненты пры належным афармленні ў адпаведных журналах можна выкарыстаць для падрыхтоўкі тых жа “апанентаў-скептыкаў”, для кансультацый з кіраўнікамі груп, для рэпетыцый сцэнарных фрагментаў аповесці (пра гэту форму працы будзе сказана пазней).

Тэхналагічныя карты.

ТК I узровень (ацэначна-пазнавальны)

1. Пад фабулай разумеюць сціслую перадачу асноўных падзей сюжэта, тое, што ў ім паддаецца пераказу. Падрыхтуйце сціслы пераказ твора. Пісьмова аформіце фабульны план аповесці “Шчарбаты талер” толькі паводле самых напружаных, драматычных (кульмінацыйных) момантаў.

2. Назавіце станоўчых і адмоўных персанажаў (герояў) аповесці. Аргументуйце свой “падзел” на станоўчых і адмоўных.

3. Раслаумачце сэнс назвы аповесці. Прапануйце свае варыянты назвы твора.

ТК II узровень (асэнсаваны)

1. Са слоўнікаў літаратуразнаўчых тэрмінаў ці з “Беларускай энцыклапедыі” выпішыце значэнне слоў *дэтэктыўная літаратура*, *інтрыга*, *прыгодніцкая літаратура*. Як суадносяцца гэтыя паняцці з сюжэтам аповесці “Шчарбаты талер”? Праілюструйце сваю выснову выбарачным пераказам і цытатамі з твора.

2. Письменник праводзіць сваіх юных герояў праз розныя выпрабаванні:

- адносіны да старэйшых, бацькоў;
- узаемны з раўналеткамі і сяброўства;
- справу, звязаную з рызыкай;
- сітуацыю выбару;
- працу;
- вольны час і адпачынак;
- сустрэчу з сіламі зла;
- стаўленне да роднай мовы, гісторыі.

Як вы лічыце, якія з гэтых выпрабаванняў героі аповесці, вашы раўналеткі, вытрымалі з годнасцю? Якія рысы характару яны пры гэтым выявілі? Хто з герояў валодае, на вашу думку, асаблівай прывабнасцю і сілай уздзеяння на чытача?

3. Эпіграф — выказванне ў выглядзе прыказкі, цытаты з іншых твораў, якое змяшчаецца пасля загалова і выяўляе асноўную ідэю або прасвятляе замысел твора. У аповесці “Шчарбаты талер” эпіграф адсутнічае.

Прапануйце свой эпіграф да твора, які адпавядаў бы яго ідэі і замыслу.

ТК III узровень (асэнсавана-аналітычны)

1. А. П. Чэхаў пісаў пра наступнае патрабаванне да мастацкага твора: “Калі на сцэне вісіць ружжо, яно абавязкова павінна выстраліць”. Гэта азначае, што ў творы не павінна быць нічога лішняга, выпадковага, таго, што не “працуе” на сюжэт, на ідэю. Аповесць “Шчарбаты талер” цалкам адпавядае гэтаму патрабаванню. У ёй няма нічога лішняга, у ёй кожная дэталі, “дробязь” — невыпадковая выпадковасць. Больш за тое, менавіта з “дробязямі”, з самым нязначным, на першы погляд, якраз і звязана самае таямнічае і загадкавае.

Праілюструйце гэтую выснову прыкладамі з аповесці — перакажыце некалькі такіх загадкавых, таямнічых момантаў, якія вынікі з “дробязі”. Якая асноўная роля ў аповесці такіх невыпадковых выпадковасцяў?

2. У аснову “Шчарбатага талера” пакладзены спрадвечны канфлікт добра і ліха. Якія героі ў аповесці ўвасабляюць сілы добра, а якія — сілы ліха? Якое ваша стаўленне да шукальнікаў скарбу — дзяцей і банды Павука, паяднаных адной мэтай?

3. Напішыце пісьменніку А. Федарэнку ліст пра свае чытацкія ўражанні ці намалюйце ілюстрацыю да твора.

ТК IV узровень (асэнсавана-аналітычна-творчы)

1. Займальнае, цікавае ў творы А. Федарэнкі з’яўляецца важным складнікам, элементам. А якімі, на вашу думку, сродкамі, прыёмамі пісьменнік дасягае гэтага ў “Шчарбатым талеры”?

Праілюструйце прыкладамі: перакажыце самыя напружаныя, драматычныя эпізоды аповесці.

2. Якое прызначэнне ў аповесці вобраза дзеда Макара? У чым супярэчлівасць гэтага вобраза?

3. “Шчарбаты талер” надзвычай сцэнічны (драматургічны) твор. Нездарма паводле аповесці А. Федарэнкі напісаў п’есу “Тры талеры” і перамог з ёю ў конкурсе на лепшы драматычны твор для дзяцей і падлеткаў. Па гэтай п’есе кінастудыяй “Беларусьфільм” быў зняты фільм “Тры талеры”.

Паводле аднаго-двух эпізодаў аповесці паспрабуйце напісаць сцэнарый. Абгрунтуйце свой выбар эпізоду. Зрабіце выснову: пра што сведчыць сцэнічнасць “Шчарбатага талера”?

Пра выкананні гэтага задання раім пакарыстацца вопытам герояў апавядання А. Федарэнкі “Рэпетыцыя”. Яны таксама пісалі сцэнарыі для свайго драмгуртка і здзяйснялі іх пастаноўку.

ТК V узровень (асэнсавана-аналітычна-творчы)

1. Цуды, прыгоды, апісанья ў “Шчарбатым талеры”, адбываюцца на фоне штодзённага жыцця. Супярэчыць ці пасуе яно цудам і прыгодам? Якія побытавыя ці пейзажныя замалёўкі закрунулі і вашы пачуцці? Якія роздумы яны выклікалі?

2. Надзвычай важны сэнс у аповесці набываюць абстрактныя паняцці. Больш за тое, менавіта з імі звязаны самыя важныя моманты сюжэта. Без высвятлення маральных пытанняў пошукі скарбу не далі б вынікаў. Назавіце абстрактнага героя і вызначце яго ролю ў выяўленні галоўнай думкі твора.

3. Выканайце адзін з варыянтаў задання:

а) паспрабуйце сябе ў напісанні прыгодніцкага апавядання (гісторыі) на тэму школьнага жыцця, сяброўства, узаемін у сям’і і інш.;

б) падбярыце эпіграф да ўрока пазакласнага чытання.

ТК юным лінгвістам (асэнсавана-аналітычна-творчы ўзровень)¹

1. Крытык Анжэліка Дубасавы назвала “Шчарбаты талер” “гімнам роднай мове”. Абгрунтуйце гэтае меркаванне.

2. Крытыкі, якія даследавалі творчасць А. Федарэнкі, адзначаюць, што яго творы напісаны выдатнай беларускай мовай. Мова пісьменніка багатая, не засмечаная запазычаннямі. Да прыкладу, навошта нам словы замежнага паходжання “працэнт”, “тыраж”, “экземпляр”, калі ў нас ёсць свае, беларускія: адсотак, наклад, асобнік. Словы гэтыя, да таго ж, яшчэ і матываваныя, “гаваркія”! Як заўважыў Ф. М. Янкоўскі, “само слова гаворыць!”

Знайдзіце прыклады такой лексікі і ў мове пісьменніка А. Федарэнкі. Параўнайце іх з шырокаўжывальнымі словамі, зрабіце выснову: які варыянт лепшы? Прыведзіце некалькі сваіх прыкладаў (з назіранняў, папрацуйце са слоўнікамі В. Ластоўскага, М. Байкова і С. Некрашэвіча).

3. “Гаспадар рачны” — моўная загадка, бо ў ёй ахарактарызавана пэўнае слова, якое не названа. З кантэксту аповесці мы ведаем, пра каго так трапіна сказаў дзед Макар. Такія моўныя загадкі называюцца перыфразамамі. Папрацуйце са слоўнікам перыфразы, складзеным Г. М. Малажай, і выпішыце з яго некалькі ўдалых, на ваш выбар, перыфразы. Правядзіце з сябрамі віктарыну “Пра што “гавораць” словы і перыфразы”.

4. Падрыхтуйце кароткі, сціслы бюлетэнь да ўрока пазакласнага чытання пра творчасць А. Федарэнкі, змясціце бюлетэнь на стэндзе “Рыхтуемса да ўрока”.

Прэзентацыя напрацовак другога і трэцяга заданняў гэтай карты адбудзецца на ўроку мовы. Настаўнік прымяркоўвае прэзентацыю да вывучэння ці паўтарэння раздзела “Лексіка”.

На выбар карт, аб’яднанне ў групы (суполкі) і абранне ў іх кіраўнікоў-спікераў вучням даецца тыдзень. Яшчэ праз тыдзень настаўнік зноў збірае “штаб”. На яго пасяджэнне запрашаюцца ўжо і кіраўнікі груп. Яны распавядаюць, як ідзе падрыхтоўка, якія ўзніклі складанасці і праблемы. “Штабісты” і настаўнік кансультуюць кіраўнікоў, раяць, як лепш падрыхтаваць да ўрока кожнага вучня, як склаасці рэйтынгавыя карткі для кожнага ўдзельніка пошуку “скарбу”. Прапануем такія варыянт карткі як узор пры выкарыстанні

¹ Гэтая тэхналагічная карта складзена для найбольш падрыхтаваных вучняў — тых, хто асабліва цікавіцца мовай, любіць яе, вельмі чуйны да слова. Патулумачым вучням, якія выберуць гэтую карту, што заданні іншага ўзроўню ім выконваць неабавязкова.

модульнага навучання.

Рэйтынгавая картка ўдзельніка (узор):

<i>Тэма</i>	<i>Узровень (выбраны вучнем)</i>			
№ п/п	Улік зробленага ў працэсе аналізу-пошуку. Высновы	Самакантроль	Узаемакантроль	Выніковы кантроль
1				
2				
3				
Рэфлексія				

На выхадзе, г. зн. пасля правядзення ўрока, картка будзе прыблізна такога зместу:

Рэйтынгавая картка ўдзельніка (па аповесці “Шчарбаты талер”)

<i>Аналіз аповесці “Шчарбаты талер”</i>	<i>IV узровень (прыкладная ацэнка ведаў)</i>			
№ п/п	Улік зробленага ў працэсе аналізу-пошуку. Высновы	СК	УК	ВК
1	2	3	4	5
1	Аповесць прыгодніцкая, дэтэктыўная, у ёй прысутнічае загадка-інтрыга. Сюжэт дынамічны: падзеі імкліва змяняюць адна другую. У аснове сюжэта — канфлікт паміж юнымі шукальнікамі скарбу і бандай Павука. Зрабіў пераказ эпизоду пра тое, як Аксану схапілі бандыты і як усе яе ратавалі.	9	10	9
2	У вобразе дзеда Макара ўвасоблены мудрасць, вялікі жыццёвы і духоўны вопыт, які ён перадае дзецям, праяўляючы клопат і павагу да іх. Ён часам і памыляецца, несправядліва абвінавачвае дзяцей, лічыць іх спачатку злодзеямі і свавольнікамі, але	10	10	10

	потым перамагае сябе, просіць прабачэння за крыўду і недавер. Без дзеда Макара дзеці наогул не знайшлі б “кладу”. Гэтым вобразам пісьменнік даводзіць, што, каб авалодаць скарбамі, патрэбна моцная сувязь паміж пакаленнямі.			
3	Прыняў удзел у напісанні сцэнарыя і яго пастаноўцы. Сцэнічнасць, драматургічнасць “Шчарбатага талера” сведчаць пра тое, што ён пабудаваны на канфлікце паміж сіламі добра і ліха. Пісьменнік валодае майстэрствам стварэння канфлікту і дыялогаў.	9	9	10
Рэфлексія				
1	Форма пошуку-даследавання вучыць аналізаваць твор, а не толькі пераказваць ці адказваць на пытанні па яго змесце. Я зразумеў не толькі галоўную думку твора, але і тое, якімі “сакрэтнымі прыёмамі” карыстаўся пісьменнік, каб твор атрымаўся цікавым, каб яго чыталі на адным дыханні. Даследаванне дапамагло зразумець, што на ідэю твора “працуе” ўсё: вобразы, сюжэт, нават дэталі, не кажучы ўжо пра дыялогі. Мы самі пабылі ў ролі пісьменнікаў-сцэнарыстаў. Гэта развівала наша маўленне і творчыя здольнасці.			
2				
3				

Настаўнік можа вызваліць кіраўнікоў груп і нават “штабістаў” ад запаўнення рэйтынговых картак. Іх рэйтынг вызначаецца непасрэдна вынікамі ўсіх удзельнікаў і ў час рэфлексіі. Самы высокі рэйтынг можа быць у таго кіраўніка, які падчас прэзентацыі яго групай напрацовак сам у іх агучванні не ўдзельнічаў. Калі яго сябры шчыравалі і выявілі ўспрыманне твора як факта мастацтва, асабліва калі загаварылі “маўчуны”, — такі кіраўнік і будзе лічыцца лепшым і будзе ўзнагароджаны самым высокім балам — “10”.

На пасяджэнне-кансультацыю запрашаюцца і “апаненты-скептыкі”. Ім уручаюцца тэхналагічныя карты ўсіх узроўняў. Яны павінны ведаць, што будуць даводзіць “спікеры” ўсіх груп, каб падрыхтаваць “контрдавады”. Наогул, яны самі павінны ведаць адказы на пытанні ўсіх шасці тэхналагічных карт. Настаўнік даводзіць, што іх роля падобна да ролі літаратурнага крытыка, які дасканала вывучае твор пісьменніка.

Праз некаторы час настаўнік знойдзе магчымасць, каб зноў сустрэцца з “апанентамі”, пазнаёміцца з іх напрацоўкамі, параць, што неабходна прачытаць яшчэ, вельмі далікатна і тонка падкажа, якія моманты ў творы “правакуюць” чытача на неадназначнае ўспрыманне і прачытанне.

Дарэчы, няцяжка спрагназаваць, менавіта па якіх пазіцыях будуць “страляць” юныя скептыкі самі, без аніякай настаўніцкай “наводкі”.

Перш за ўсё, гэта пісьменніцкая “ідэалізацыя” станоўчых персанажаў. Прычым ідэалізацыя як дзіцячых вобразаў, так і вобразаў дарослых, а таксама слаба акрэсленая (як можа здацца вучням) матывацыя іх “добрасці”, “харошасці” ці іх заганных якасцяў.

Не вытрымаюць супастаўлення добра вядомыя вучням жыццёвыя рэаліі з фонам штодзённага жыцця ў аповесці. Адмоўны персанаж Курт (дзеці гэта добра ведаюць!) — проста анёл у параўнанні з рэальнымі “мальчышамі-плахішамі”. Да таго ж — іх не адзін, а нямала. Зацкаваныя п’яным бытам, яны надзвычай жорсткія, небяспечныя сваёй гіпертрафіраванай здольнасцю да аб’яднання з падобнымі да сябе ў барацьбе супраць “чысценькіх”, што жывуць у нармальных сем’ях: хай не высоўваюцца! Рэальныя, а не літаратурныя шасцікласнікі здольны ўжо разумець, што вялікая небяспека ідзе не толькі ад бандаў павукоў, але выпявае і ў так званых праблемных сем’ях.

І тут нельга не пагадзіцца з першай тэзай Барыса Рыгоравіча, аднаго з персанажаў аповесці (чытач мае права суаднесці гэтую тэзу з высновай самога пісьменніка): “Чалавека можна навучыць усяму, можна зрабіць з яго выдатнага мастака, скрыпача, матэматыка, касманаўта, бізнесмена... Але навучыць яго элементарнай побытавай культуры немагчыма”. А вось другая тэза, бадай, небяспрэчная: “Гэта даецца або ад нараджэння, або не даецца зусім...” (451). Падаецца больш слушным такое меркаванне: калі “не даецца ад нараджэння”, то прывіваецца. І толькі ў добрай сям’і. Нідзе больш. А развіваецца ўжо пазней — у добрай школе. Карацей, і для гэтага, як і для выбару “лепшай з дарог”,

... Патрэбна мудрасць працы
Нашых сэрцаў;
Патрэбны маці, бацька, педагог.
А іх няма.
Альбо ў мізэрнай дозе.
Разлад.
Развод.
Сіроцтва ўсё часцей.
І ходзяць беспрытульна па дарозе
Мільёны нашых страчаных дзяцей...

П. Панчанка. “Ратуйце нашы душы”

Дык вось пра сям’ю, “маці, бацьку” ў “Шчарбатым талеры” больш расказана, чым паказана.

Не выключана, што эрудыты-чытачы могуць зрабіць заклад пісьменніку яшчэ і ў пэўнай долі несамастойнасці. Асабліва калі “скептыкі” прачыталі дылогію А. Рыбакова...

Дык, можа, непатрэбна зусім ніякіх “скептыкаў”? Лепей не множыць іх, бо дзіцячы скептыцызм — небяспечная з’ява. Нам падаецца, што яго сімптомы часам проста неабходна справакаваць, каб засцерагчы ад наступстваў самой хваробы. З ёю пасля можна і не справіцца ўвогуле...

Прагназаванне і грунтоўная падрыхтоўка дае магчымасць настаўніку кіраваць далейшым працэсам па вывучэнні аповесці. Іначай дзеці самі будуць “судзіць” твор па законах жыцця, прычым уласнага — дзіцячага. Такого выпрабавання “Шчарбаты талер” можа і не вытрымаць. Пазбегнуць падобнага ўспрымання вучнямі твора — задача настаўніка. Неабходна кіравацца толькі аналізам па законах мастацтва, што нам і задумана. Таму менавіта на гэтай чытацкай асалодзе мы і будзем рабіць “прышчэпкі” разумнага аптымізму.

Апошні этап падрыхтоўкі — сустрэча з кіраўнікамі груп. Праз іх мы будзем уплываць на працэс аналізу. Спачатку мы падрыхтуем іх да сустрэчы са “скептыкамі”. Паспадзявацца толькі на імправізацыю — пусціць справу на самацёк. Дзеці павінны мець “загатоўкі”, каб супрацьпаставіць довадам “апанентаў” свае, не менш важкія і пераканальныя. Яшчэ кіраўнікі прапаноўваюць падабраныя іх сябрамі эпіграфы да ўрока і вылучаюць з іх той, які найлепш адпавядае задуме пошуку і ўрока-адкрыцця.

Вось спрагназаваньня настаўнікам варыянты эпіграфа:

1. “Бацькава, спрадвечная, святая, ад Бога дадзеная, адзежа душы... Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі”.

Ф. Багушэвіч

2. “Бедны той, хто, апрача грошай, апрача багацця, каторае пры першым жа няшчасці счэзне дазвання, не мае скарбаў вечных — скарбаў душы. Такі скарб, каторы ніхто і ніколі адабраць ад нас не здолее, – гэта любоў да Бацькаўшчыны, да свайго народа, да роднай мовы...”

Цётка

3. “Цуды можна разумець толькі сэрцам”.

Ян Баршчэўскі

4. “Але ж як гэта нецікава — жыць без тайны! І чаму яе, тайны, не можа быць у нашых мясцінах? Мы глядзім фільмы і чытаем кнігі пра скарбы, піратаў, незаселеныя астравы, розныя экзатычныя далёкія заморскія краіны, джунглі, саванны і прэрыі — але чаму не дапускаем, што незвычайнае можа быць і ў нас пад бокам?”

А. Федарэнка. “Афганская шкатулка”

5. “Аднак жа вялікая гэта рэч — сяброўства!”

А. Федарэнка. “Афганская шкатулка”

“Штабісты”, аналізуючы выкананне аднакласнікамі аднаго з заданняў, прыходзяць да высновы, што ўсе эпіграфы адпавядаюць тэме і зместу нашага пошуку.

Першыя два сугучныя ідэі “Шчарбатага талера” і цудоўна ілюструюць, як пра адно і тое ж можна сказаць па-рознаму (сродкамі публіцыстыкі і сродкамі мастацкага твора). На гэтым і будзе зроблены акцэнт на ўроку.

Трэці і чацвёрты эпіграфы суадносяцца з жанрам і сюжэтам “Шчарбатага талера”. Пяты — са зместам і адной з праблем твора.

Аднак найлепш **мэце нашага даследавання** (спасціжэнне духоўнага вопыту пісьменніка і таго, як ён рэалізаваны ў аповесці) адпавядаюць другі і чацвёрты эпіграфы. Яны і стануць эпіграфамі да ўрока. Іншыя ж будуць таксама задзейнічаны на пэўных этапах урока.

Урок-адкрыццё “Скарбы зямныя і скарбы духоўныя ў аповесці А. Федарэнкі “Шчарбаты талер”

План-канспект

I. Вызначэнне мэтаў ўрока

Настаўнік прапануе вучням суаднесці тэму, жанр, эпіграфы ўрока (яны запісаны на дошцы) з уласнымі напрацоўкамі і сфармуляваць задачу і мэты ўрока.

Вучні адзначаюць, што ім неабходна расказаць пра вынікі пошуку “скарбу”, які ёсць у “Шчарбатым талеры”, і тое, як ён адкрываецца юным чытачам.

II. Рэфлексія.

Вучні гавораць, што ў працэсе пошуку яны

- прачыталі аповесць;
- вызначылі яе галоўную думку і канфлікт;
- працавалі са слоўнікамі і суадносілі аповесць з тэарэтычнымі паняццямі, вывяралі імі аповесць;
- рабілі вывады пра адметнасць твора;
- характарызувалі герояў паводле алгарытму, змешчанага ў тэхналагічнай карце II узроўню;
- рабілі выбарачны мэтавы пераказ;
- аналізавалі мову твора;
- вывяралі аповесць паводле патрабаванняў вядомых пісьменнікаў да мастацкага твора;
- пісалі ліст пісьменніку і сцэнарый аднаго з эпизодаў аповесці, рыхтавалі пастаноўку сцэнарыя;
- падбіралі эпіграфы да аповесці і да ўрока па ёй;
- выпусцілі бюлетэнь “Творчасць А. Федарэнкі” і вялі дзённік пошуку;
- кіраўнікі груп і “штабісты” здзяйснялі “ўзаемакантроль” і праводзілі кансультацыі ў групах.

Далей вучні з дапамогай настаўніка вызначаюць прыёмы працы, якіх вымагае жанр урока. Такімі прыёмамі з’яўляюцца:

- прэзентацыя (агучванне) напрацовак і высноў пошуку;
- палеміка з “апанентамі”;
- прэм’ера пастаноўкі сцэнарыя паводле эпизоду аповесці.

III. Прэзентацыя напрацовак першага задання ТК усіх узроўняў.

Найперш слова даецца спікеру групы, якая працавала з ТК I

узроўню¹.

Спікер першай групы (далей нумарацыю будзем звязваць са словам “спікер”) адзначае, што падзеі ў “Шчарбатым талеры” імкліва мяняюцца. У іх ланцужку ёсць асабліва напружаныя, драматычныя. Пяцёра падлеткаў не проста шукаюць скарб, схаваны афіцэрам напалеонаўскага войска амаль два стагоддзі таму каля вёскі Паплавы. Яны часта трапляюць у розныя небяспечныя сітуацыі, не разумеючы, што пры гэтым рызыкуюць.

Вучні вылучаць некалькі напружаных момантаў у аповесці:

1. Манетай Аксаны зацікавіліся двое загадкавых мужчын. Яны пераследуюць аўтобус, у якім ехалі Аксана з бацькам, аж да Паплавоў.
2. Прыкрае непаразуменне і бойка Аксаны з Чэсем з-за манеты.
3. Хлопцы збіраюцца ўладкавацца на працу да “геолагаў”, а дзед Макар абвінавачвае “піянерыю” ў выкраданні “тэлевізара”.
4. Француз шыфраваў сваю “карту”-бяросту пры дапамозе трох талераў. Як знайсці трэці талер?
5. Курт на службе ў “геолагаў”. Ён шпіёніць за дзецьмі, рабуе будан-“штаб”.
6. Міхал трапляе ў “пастку”: усю ноч праводзіць у логаве бандытаў.
7. Участковы падазрае дзяцей у начной “дыверсіі” і праводзіць “эксперымент”.
8. Аксана ў музеі падслухала размову бандытаў.
9. Пагроза сям’і Каці і бізнесу Кацінага бацькі. Бандыты адбіраюць талер — памяць пра Кацінага дзеда — і аддаюць узамен такі ж. Гэта і ёсць той трэці талер!
10. Каштоўнасць талераў не ў грашовай вартасці, а ў іх абрысах. Нарэшце ёсць усё — тры талеры, бяроста — і нічога нельга адшукаць!
11. Загадкавыя начныя гукі. Міхал перамагае страх, потым даруе дзеду Макару ранейшую крыўду і абразу. І як узнагарода — цуд! “CLAD” — ніякі не скарб, а ўсяго толькі кладкі. Беларускім словам зашыфравана месца захавання

¹ Чытач заўважыў, што сярод карт няма карты ніжэйшага (падзейнага) і анэстэтычнага (безуважнага да глыбокага бачання мастацкіх сродкаў) узроўняў. Гэта тлумачыцца тым, што ўрок і яго падрыхтоўка выключаюць гэтыя ўзроўні. Таму мы вымушаны адысці ад звыклых крытэрыяў. Першы ўзровень адпавядае стандартнаму II узроўню, значыць, адзеньваецца 3—4 баламі, другі — IV (7—8), трэці, чацвёрты і пяты — V (9—10).

скарбу. “CLAD” — і ёсць арыенцір-прывязка на карце-бяросце. Зайздрасць Чэся.

12. У паход па скарб! Банда Павука ў Паплавах. Хітрасць бандытаў. Бабуля Аксаны расказвае пра маршрут шукальнікаў і падказвае, як лепш праехаць, каб з імі сустрэцца. Пагоня. Участковы едзе ў Бярозу, а дзед Макар на лодцы — “да Кладаў, каля якіх жытнёвае поле з дубамі”.
13. Чэсь з Аксанай адсталі ад Барыса Рыгравіча, дзяцей і заблудзіліся, выйшлі на нейкае перакрываванне, вырашылі пайсці ў розныя бакі, каб праверыць, каторая дарога вядзе да Кладаў. Неўзабаве Чэсь усё зразумеў, пабег па Аксану і з-за павароту ўбачыў воддаль, як Аксана размаўляла з... “геолагамі”, потым усе селі ў машыну.
14. Аксана — заложніца бандытаў. Распач і адчай Чэся. Яго намер “*бегчы зараз да Кладаў, гнаць лодку ў Паплавы і зваць людзей на дапамогу*”. Нечаканая сустрэча з дзедам Макарам. Дзеці і настаўнік знаходзяць парцэлянавую вазу, якая ад дотыку Каці завінела “*ледзь чутным, тонкім, чыстым званам, бы перадала цяперашнім сваім гаспадарам вітанне з самых глыбіняў далёкай мінуўшчыны...*” (515).

На гэтым моманце пераказу настаўнік перапыняе вучняў, хоць усе ведаюць, што пра самае драматычнае якраз і не расказана. Настаўнік абяцае вучням сюрпрыз.

А пакуль гэтых напрацовак ужо дастаткова для такой **высновы**: сюжэт аповесці надзвычай востры, напружаны, дынамічны. Чытач настолькі захоплены падзеямі, апісанымі ў аповесці, што суперажывае героям, хвалюецца за іх і нават сам “удзельнічае” ў барацьбе добра і ліха.

IV. Агучванне напрацовак другой групы, якая падрыхтавала задойта да ўрока і размножыла кароткі **слоўнік тэрмінаў**, неабходных пры аналізе:

1. Прыгодніцкая літаратура — творы, якія апавядаюць пра складаны жыццёвы лёс і незвычайныя прыгоды герояў. Гэта творы з нечаканымі паваротамі дзеяння, вострымі і таму займальнымі сюжэтамі, з хуткай зменай падзей, тайнамі і загадкамі ў жыцці персанажаў.

2. Інтрыга ў літаратуры — складаны вузел падзей, які дапамагае драматызаваць сюжэт твора, з’яўляецца сродкам выяўлення канфлікту. Эстэтычна вельмі дзейсны сродак, бо ўзмацняе знешнюю займальнасць твора.

3. Дэтэктыўная літаратура — творы, сюжэты якіх пабудаваны на раскрыцці загадкавай тайны, звязанай са злачынствам. Традыцыйна вызначаецца як адгалінаванне прыгодніцкай літаратуры.

“Спікер” зазначае, што суаднясенне “Шчарбатага талера” з гэтымі тэрмінамі, супастаўленне з аналагічнымі, раней вывучанымі ці самастойна прачытанымі, творамі (М. Твэна, М. Рыда, А. Дзюма, Я. Маўра, У. Караткевіча, А. Рыбакова і інш.) дае ўсе падставы сцвярджаць, што і “Шчарбаты талер” — прыгодніцка-дэтэктыўны твор з надзвычай цікавай інтрыгай. Інтрыга гэтая найперш звязана з легендай, пошукам скарбу і “геолагамі” — бандай Павука.

Хтосьці з сяброў групы ілюструе гэтую выснову кароткім пераказам аднаго з эпизодаў, акрамя 68 і 69 раздзелаў, бо з імі звязаны абяцаны настаўнікам сюпрыз.

V. Агучванне напрацовак трэцяй групы.

“Спікер” звяртае ўвагу, што ў аповесці А. Федарэнкі для дзяцей і пра дзяцей ёсць шмат загадкавага, таямнічага, цудадзейнага, але яно іншага кшталту — не такое, як у згаданых вышэй творах.

У “Шчарбатым талеры” А. Федарэнкі шмат такіх цудаў, якія ёсць вакол нас, нават зусім побач з намі, але, на вялікі жаль, мала хто здольны іх заўважаць. Героям з чыстымі памкненнямі, якія кіруюцца меркамі добра і зла і не блытаюць адно з другім, як узнагарода, пасылаецца нейкі цуд, выпадак, які дапамагае ім у нялёгкай, нават рызыкаўнай справе. Нездарма ж Міхалу, які дбае пра агульную справу, а не пра сябе, які пазбаўлены зайздрасці, пашчасціла на выпадковую сустрэчу з беларускамоўнымі дзецьмі ў горадзе. Менавіта перад Міхалам найперш пакаяўся дзед Макар і расказаў праклады цераз Бярэзіну. Ён нават і не падазраваў, што гэтыя выпадкі “звяжуцца” ў адно і стануць ключом да разгадкі гісторыі з талерамі і пошуку скарбу. Менавіта Міхалу пасылаецца, як узнагарода, цуд — і ён знаходзіць на бяросце арыенцір-прывязку, якой не бачыў і не разумеў ніхто. *“Міхал усё лямчэ быў як п’яны ад свайго адкрыцця”* (481).

Цуды бываюць не толькі станоўчыя (як узнагарода за веру ў іх і нястомную працу “душы і мускулаў”), але і адмоўныя. Такія цуды — пакаранне за “зухаватых ўчынкi”, нячыстыя памкненні ці брудныя справы.

Чэсь зайздросціў свайму сябру: *“На самай справе яму было проста зайздросна. Як жа ён сам, вясковы хлопец, беларус, — і не здагадаўся раней за Міхала! Тады, магчыма, і Аксана зусім інакш да яго ставілася б..”* (481). Зайздрасць Чэся і яго жаданне ўзяць рэванш

сталі прычынай вялікіх непрыемнасцяў: ён утаворвае Аксану ісці шукаць клады не разам з усімі, а толькі з ім, каб ужо ў гэтай справе апярэдзіць усіх. У выніку — дзеці заблудзіліся. Але і гэта яшчэ не ўсё пакаранне...

Нельга не заўважыць, што пісьменнік літасцівы да тых герояў, якія здольны ўсвядоміць свае памылкі, адчуць за іх пякучы сорам — і пакаяцца: *“Прабач, Аксанка, — сам заблудзіўся і цябе звёў... Мне так сорамна. Засмяюць... А галоўнае, цябе шкада...”* (509). Адбылося “галоўнае” — адбыўся і цуд: *“І **раптам** штосьці крутанулася ў галаве і нібы стала на сваё месца...”* (510). Усё “становіцца на сваё месца” ў галаве, калі стане на сваё месца патрэбнае ў душы, калі яна ачысціцца ад броду.

Каб канчаткова пазбавіцца ад “злога” цуду, мала ўсвядоміць свой грэх і пакаяцца. Патрэбны дзеянні, учынкi, добрыя справы: *“бегчы зараз да Кладаў, гнаць лодку ў Паплавы і зваць людзей на дапамогу”* (513). І адбыўся новы цуд: *“**раптам** пачуў ён ззаду знаёмы старэчы голас. З лесу на дарогу выходзіў дзед Макар. Не верачы сваім вачам, Чэзь кіннуўся да яго: “Дзед Макар, вось дзякуй Богу, што вы тут!”* (513).

Наогул, у аповесці вельмі часта выкарыстоўваецца слова “раптам”. Аднак гэтае “раптам” як прадвесце чарговага цуду — невыпадковая выпадковасць. Добрая — узнагарода за добрыя справы і дапамога ў іх. Злая — пакаранне за злыя ўчынкі. Міхал выпадкова сустрэў у горадзе беларускамоўных дзяцей, але да гэтага выпадку і да выхаду з яго ён быў падрыхтаваны духоўна. Ён любіць сваю родную мову, добра разумее, што *“раз людзі жывуць у Беларусі, значыць, і размаўляюць па-беларуску”*. Ён вырашае: *“Прыедзе Аксана, трэба будзе дамовіцца размаўляць так, як гэтыя гарадскія дзеці — на чыстай роднай мове”* (421).

VI. Прэзентацыя сябрамі чацвёртай групы пастаноўкі паводле напісанага імі сцэнар'я.

Няцяжка спрагназаваць, што для напісання сцэнар'я вучні выберуць 68-ы і 69-ы раздзелы аповесці. Гэта, сапраўды, самы кульмінацыйны момант і найбольш сцэнічна выпісаны эпізод. Па сутнасці, гэта гатовы сцэнарый. У ім толькі трэба некаторыя аўтарскія словы “перарабіць” у рэмаркі і пазначыць дзейных асоб. Настаўнік можа даручыць камусьці са старшакласнікаў дапамагчы шасцікласнікам аформіць сцэнарый, узяўшы за ўзор які-небудзь драматычны твор.

Сцэнарый пачынаецца з рэплікі Змітрака: *“Глядзіце, машына! З лесу выскачыла, сюды едзе...”* (517) і заканчваецца рэплікай

настаўніка: *“Нічога, не перажывайце, сябры мае! Кожнаму дастанеца сваё”* (523). Такім чынам, у сцэнарый будзе чатыры з’явы.

Першая з’ява: *Зміцер, Міхал, Каця, Барыс Рыгоравіч.*

Другая з’ява: *тыя ж і “геолагі” з Павуком.*

Трэцяя з’ява: *тыя ж і дзед Макар з Чэсем.*

Чацвёртая з’ява: *тыя ж і Аксана.*

Чытанне па ролях рыхтуецца загадзя. Падрыхтоўку мэтазгодна таксама даручыць старшакласніку, які мае сцэнічныя здольнасці, займаецца ў драмгуртку, студыі.

Самы лепшы варыянт, калі настаўнік кіруе драмгуртком. У такім разе можна падрыхтаваць не мастацкае чытанне дыялогаў па ролях, а сапраўдную пастаноўку. Пасля прэм’еры на ўроку “артысты” могуць выступіць з пастаноўкай перад малодшымі школьнікамі, на бацькоўскім сходзе. Перад спектаклем два вучні зрабяць кароткі пераказ падзей, якія папярэднічалі інсцэніраваным, каб гледачы зразумелі сэнс адлюстраванага ў пастаноўцы.

VII. Рэфлексія.

Найперш слова даецца “стэнаграфістам”, якія фіксавалі толькі высновы ўсіх этапаў урока і прыёмы, з дапамогай якіх гэтыя высновы атрыманы.

Такімі высновамі з’яўляюцца:

1. Аповесць “Шчарбаты талер” — прыгодніцка-дэтэктыўны твор для дзяцей і пра

дзяцей.

2. Займальнасць аповесці дасягаецца тым, што ў ёй дынамічны, востры сюжэт, цікавая інтрыга, мноства загадкавага і таямнічага.

3. Адметнасць твора ў тым, што пісьменнік не толькі выпрабоўвае сваіх герояў цудам,

але ім жа “ўзнагароджвае” ці “карае” іх за добрыя ці злыя памкненні і ўчынкi адпаведна.

Цуд у творы — невыпадковая выпадковасць.

Вучні называюць прыёмы дзейнасці “стэнаграфістаў”, якімі зроблены такія чытацкія адкрыцці:

1. Яны самі акрэслілі і сфармулявалі сваю мэту на ўроку.

2. Рабілі выбарчны мэтавы пераказ аповесці і цытавалі тэкст.

3. Склалі сюжэтна-тэматычны план.

4. Вывяралі твор тэрэтычнымі паняццямі.

5. Усе свае высновы праілюстравалі пастаноўкай фрагмента аповесці, паводле якога напісалі сцэнарый.

VIII. Прэзентацыя групамі тых заданняў, якія звязаны з

характарыстыкай вобразаў і прыёмамі іх стварэння.

Сябрам другой групы, узброеным алгарытмам стварэння мастацкіх вобразаў (правядзеннем герояў праз самыя розныя выпрабаванні), нескладана зрабіць вывад: дзіцячыя вобразы ў аповесці надзвычай прывабныя. Дзеці — увасабленне высакароднасці, кемлівасці, памкнення да добра, адданасці, згуртаванасці. Яны дасціпныя, смелыя, мэтанакіраваныя. Яны вераць у дабро і гатовы за яго змагацца; яны хочуць здзяйсняць подзвігі, зрабіць нешта адметнае, незвычайнае.

Асаблівай эстэтычнай прывабнасцю і ўздзеяннем на юных чытачоў вылучаецца вобраз Міхала. *“Гэта быў высакаваты для свайго ўзросту (а ён быў на год старэйшы за Аксану з Чэсем), чарнавокі, сур’ёзны хлопчык”* (369). У гэтым падлетку дзівосным чынам спалучаецца рамантычна-ўзнёслае і жыццёва-прагматычнае, непасрэднасць і адначасова разважлівасць, нават мудрасць. Яго паважаюць і дарослыя, і дзеці. Аксана ведае: *“Міхал яе ў крыўду ніколі не дасць. І бацька яго ведае, і бабуля любіць...”* (369). Ён любіць ва ўсім парадак і яснасць, вядзе грунтоўны дзённік, куды запісвае станюўчае і недахопы іх плана *“Як ім за лета зарабіць грошы і разбагацець?”*. Аднак пасля роздумаў і спрэчак менавіта ён праяўляе настойлівасць і ўменне вылучыць самае важнае: *“Давайце найперш запішам... пункт пяты, галоўны і асноўны: пошукі скарбу”*. Авантурызм Змітрака і Чэся мудра карэктуюцца Міхалам і скіроўваюцца ў патрэбнае рэчышча.

Міхал умее адрозніваць дабро і зло, рашуча адмаўляе брудныя сродкі для дасягнення хай сабе і жаданай мэты. На прапанову Змітрака *“здаць”* усіх адразу: і дзёда, і ўнука, і “геолагаў”, каб ніхто больш ім не шкодзіў, — разважліва і тактоўна даводзіць: *“Паслухай. Па-першае, само па сабе гэта брыдка — “здаваць” каго б там ні было. Па-другое, ты, Змітрок, чалавек гарадскі, а тут свае законы. Ты падумаў, як пасля жыць і глядзець гэтаму дзеду Макару ў вочы?”* (430). На Змітракова пытанне, што рабіць, шырока ўсміхнуўся: *“Таму прапаную — гуляць! Чорт з ім, з гэтым скарбам! Лета стаіць! Будзем гуляць у футбол, лавіць рыбу, сходзім у паход — не на адным скарбе свет клінам сышоўся!”* (430).

Задоўга да вызначальных слоў настаўніка пра сапраўдныя скарбы Міхал усведамляе, што ён ужо валодае імі. Адзін з гэтых скарбаў — родная мова. Яго прывабляюць тыя, хто любіць яе гэтаксама, як і ён: яму *“карцела пабегчы за імі следам, пазнаёміцца, распытаць...”* (421). Ён разумее, што любіць сваё, роднае — значыць зберагаць яго. Берагчы родную мову — размаўляць на ёй. *“Прыедзе*

Аксана, трэба будзе дамовіцца размаўляць так, як гэтыя гарадскія дзеці — на чыстай роднай мове”, — падумаў Міхал” (421).

Сябры іншых груп характарызуюць астатнія вобразы, аргументуюць свае высновы выбарачным пераказам, цытуюць тэкст.

— У каго з вас, юных чытачоў, ёсць іншае меркаванне пра “Шчарбаты талер” адносна яго сюжэта і вобразаў?

Такім пытаннем настаўнік уключае ў даследаванне “апанентаў”, а двум “стэнаграфістам” прапануецца зафіксаваць толькі высновы “апанентаў” і “рамантыкаў” і тыя прыёмы, якімі аргументаваліся высновы.

ІХ. “Дэубой” рамантыкаў і “скептыкаў”

Апанент. Сапраўды, цікавы, займальны твор. Гэта не аповесць, а казка пра наша жыццё. Аднак падзеі, апісаныя ў гэтай казцы, адбываюцца не ў казачным свеце, а ў тым, у якім жывём мы ўсе. Письменнік быццам хоча нас пераканаць, што яго героі — не казачныя персанажы, а такія ж дзеці, як мы.

Але ж дзе гэта ў нас на Беларусі ёсць такія вёскі, у якіх толькі Курт, дзед Макар ды яшчэ заезджыя “геолагі” каламуцяць вадуду? У пісьменніка ёсць іншыя творы, дзе праўдзіва паказана і жыццё, і людзі вёскі, у тым ліку і падлеткі¹. І Курт — проста анёл у параўнанні з некаторымі. А пра такіх дзядоў, як Макар, застаецца толькі марыць. Такія сапраўды здольны перадаць свой багаты вопыт, звязваць мінулае з сучасным, каб мець будучае...

Рамантык. А што, у рэальным жыцці няма такіх разумных, дасціпных дзяцей, як Міхал, Чэсь, Змітрок?

Апанент. Ёсць! Безумоўна, ёсць. Толькі ў рэальным жыцці яны не здольны аб’ядноўвацца, стварыць “штаб”, каб дзейнічаць супольна. У “штабы” іншага кшталту аб’ядноўваюцца Курты. І дзеянні іх намнога страшнейшыя, чым “шпіёнства” і “дыверсіі” Курта са “Шчарбатага талера”.

Рамантык. А хіба кемлівыя і разумныя дзеці з рамантычнымі памкненнямі не здольныя да аб’яднання? А гурткі, секцыі, розныя студыі — гэта што? — не аб’яднанні? Ды ты проста не заўважаеш цудаў, якія ёсць вакол нас і побач! У рэшце рэшт, наша супольная праца на ўроку і падчас пошукаў — не прыклад аб’яднання?

Апанент. Студыі, секцыі, суполкі — гэта ўсяго толькі гульня. Урок ці пошук скончыўся, а далей кожны ў сваёй “суполцы” — найперш у сям’і. Дарэчы, як яна паказана ў аповесці? А ніяк! Яе проста няма ці ёсць толькі яе асцялепкі, руіны. Маці Аксаны занята

¹ Маецца на ўвазе апавяданне “Гульба святых”.

сваімі праблемамі, Каціна мама заклапочана чымсьці незразумелым, яна занята больш сабой і жыве ў сваім, загадкавым для Каці свеце. І нельга не пагадзіцца з завучам, што *“дзеці з няпоўных сем’яў пакутуюць або ад недахопу ўвагі да іх, або ад залішняй увагі, калі іх шкадуюць і песіцяць... такія дзеці бываюць разбэшчанымі”* (344—345). А пакуты ў нашым узросце — зацяжкая ношка. Ды і ў якім узросце пакуты робяць чалавека лепшым? Гора не робіць чалавека лепшым. А зруйнаваныя сем’і — гэта нават не гора, а проста бяда. Ад пакут чарнее душа. Чалавек “лечыць” яе тым, што здзекуецца з другога. Пра гэта выдатна сведчаць усе “свавольствы” і “фантазіі” Аксаны. І часцей за ўсё яна так “забаўляецца”, заўважце, з дарослымі, найперш — з настаўнікамі. Быццам помсціць дарослым за nelaды ў сваёй сям’і. Апроч таго, яшчэ заўважце: варыянт сям’і Аксаны — самы лепшы ў сітуацыі “няпоўная сям’я”. Як правіла, у рэальным жыцці бывае нашмат горш, нават трагічней.

Рамантык. Трэба ўважліва чытаць твор, суадносіць адны эпізоды з другімі. Усе тыя выхадкі Аксаны, пра якія раскажаў завуч бацьку, былі не з прычыны няпоўнай сям’і, а таму, што ёй было нецікава на некаторых уроках. Затое на ўроках Барыса Рыгоравіча яна была іншай, Аксана была яго любімай вучаніцай.

Апанент. Як?! Праз тое, што нецікава, — зрываць, у прамым сэнсе, урок, даводзіць настаўнікаў да стрэсу, псаваць нервы, здароўе людзям, якія знаходзяцца на дзяржаўнай службе — вучаць дзяцей?! А яна не падумала, што некаму гэтаксама цікава на тых уроках, як ёй на ўроках Барыса Рыгоравіча? І наогул, людзям (як дарослым, так і дзецям) у сваім жыцці даводзіцца рабіць шмат нецікавага.

Рамантык. Аксана — асоба. Яе душа прагне рамантычнага, цікавага. І Чэсю яна, калі заблудзілася, гаворыць: *“Я ні аб чым не шкадую. Наадварот, цікава! Я і цяпер, калі б усё паўтарылася, пайшла б з табою...”* (509). Зусім іншай выяўляе сябе Аксана ў сяброўстве, ва ўзаемаадносінах з бабуляй, Барысам Рыгоравічам — смелай, разважлівай, памяркоўнай, далікатнай, нават мудрай.

Апанент. Нельга не пагадзіцца, што ў аповесці паказана ідэальнае сяброўства, і ў прыватнасці — хлопчыка і дзяўчынкі: Чэся і Аксаны (пра іх бойку няма гаворкі, такія непаразуменні дапушчальныя, калі яны адзінкавыя). Сапраўды, у сітуацыі, калі яны заблудзіліся, Аксана здзіўляе нас сваёй далікатнасцю, вытрымкай, тактоўнасцю. Яна не толькі не адчайваецца, не дакарае Чэся, але яшчэ і супакойвае яго: *“Я ні аб чым не шкадую... Хіба я не бачыла, што ты знарок ішоў сушыць мясінамі, каб мне лягчэй было? А тое, што заблудзіліся, — ну і што? У лесе любы можа заблудзіцца...”*

(509). Дзе магла навучыцца Аксана такім узаеминам? У каго? Нічога ж выпадковага і проста так не бывае. Цуд, як даводзіць пісьменнік усёй сваёй аповесцю, і той не выпадковы: ён або прадвесце нечага, або ўзнагарода, або пакаранне за нешта. Каб дзяўчынцы так мудра і далікатна паводзіць сябе з хлопчыкам, трэба пастаянна назіраць такія ўзаемены паміж бацькамі, асабліва ў сітуацыі, калі нешта атрымліваецца не так, як задумана. Магчыма, якраз такая сітуацыя і развяла бацькоў Аксаны, якія не праявілі мудрасці і далікатнасці. Дык адкуль такія якасці і такі стыль паводзін з сябрам з'явіліся ў Аксаны? І не стасуецца гэта з усім тым, што мы пра яе ведаем: шантаж настаўніцы, недысцыплінаванасць на ўроках і шмат іншага. І наогул, пісьменнік не вытлумачвае, як і чаму яго героі сталі такімі высакароднымі, мудрымі. Хто і што на іх паўздзейнічала? На таго ж Міхала...

Рамантык. Не паказаны вытокі ўчынкаў герояў, не паказана, як дзеці сталі высакароднымі, працавітымі? А бацька Міхала? Хіба ён не прыклад для свайго сына? Аўтар расказвае, што *“Міхал памагаў бацьку рабіць летнюю кухню. Яго бацька — вясёлы, дужы, практычны чалавек... Ён і тут, на новым месцы, хутка звыкся, палюбіў гэтыя мясціны, Бярэзіну, тутэйшых людзей. Абжываўся на доўга, усё рабіў па-сялянску няспешна, але карпатліва, грунтоўна...”* (402).

Апанент. Вось іменна — “расказвае”, а не паказвае. Вось пра рыбалку і ўсё, што з ёю звязана, дарэчы, у творы не расказана — яна паказана! Ды так здорава, пераканальна, сапраўды рамантычна. І летні “ўпарты, аблажны” дождж, які “шчодра паў раку”, і нашы чароўныя мясціны — ды шмат яшчэ чаго — паказана! Таму і пераканальна. А пра навуку дзецям з боку родных, пра тое, як жыць з людзьмі па-людску, шчыраваць у працы, больш расказана, чым паказана. Што да бацькі Міхала, то ён, наадварот, не дужа прывучаў сына: *“Што мне памагаць — хай лепш урокі вучыць ці пагуляе. На яго век працы хопіць”* (403). Так толькі ў казках бывае, каб печ паварочвалася па загадзе ці жаданні нейкага Ямелі. У жыцці нямае шчыраваць трэба, каб дзецям перадаіся добрыя якасці бацькоў. І наогул, “Шчарбаты талер” больш пра тое, як павінна быць, а не пра тое, як ёсць на самой справе, — казка!

Рамантык. Мастацкі твор — гэта не нарыс, не пратакол судовага следства, у якіх — усё толькі як ёсць на самай справе. Пісьменнік жа павінен гаварыць мовай мастацкага твора не толькі пра тое, **што** ёсць у жыцці, але і **як** павінна быць, якія скарбы мы павінны шукаць, бо сапраўды бедны той, хто, акрамя скарбаў

зямных, не мае скарбаў вечных — скарбаў душы. Зямныя скарбы “пры першым жа няшчасці счэзнуць дазвання” (Цётка), а скарбы душы ніхто і ніколі адняць не зможа.

І калі б пісьменнік апісваў толькі адмоўнае, то на якім прыкладзе мы вучыліся б, як павінна быць? Адмоўнага мы бачым шмат у жыцці. Вучыць гэта нас? Наадварот! Вучыць, выхоўвае, пераконвае толькі станоўчы вопыт. Яго нам і засведчыў пісьменнік. Ён стварыў прыгожыя, прывабныя вобразы дзяцей і дарослых, якія шукалі і знайшлі духоўныя скарбы, каб і мы пажадалі авалодаць такімі ж скарбамі. Калі не авалодаем, то ў нашай любай, такой прыгожай і такой багатай Беларусі няма будучыні. Наша будучыня звязана з нашай роднай зямлёй, народам, роднай мовай.

“Шчарбатым талерам” пісьменнік даводзіць, што не трэба шукаць скарбаў за мяжой, у іншых народаў, — свая, беларуская, гісторыя не менш загадкавая, не менш вартая вывучэння і шанавання. Янка Купала наказваў: “Не шукай ты шчасця, долі на чужым далёкім полі...” У “Шчарбатым талеры” вобраз поля — сімвалічны. Яно — побач. На ім знайшлі героі парцэлянавую вазу. І гэта толькі пачатак...

А. Федарэнка зрабіў тое, што і належыць рабіць пісьменніку. Хай бы кожны добра рабіў сваю справу. І тады сапраўды не трэба перажываць, бо, як загадкава прамовіў Барыс Рыгравіч, “кожнаму дастанецца сваё”.

Прыкладна на такім моманце спрэчку можна перапыніць — пераклучыць увагу вучняў на сведчанні “стэнаграфістаў”. Першы нагадвае **высновы “апанента”**:

1. “Шчарбаты талер” — казка, бо ў ім апісанае не адпавядае сапраўднасці.

2. У рэальным жыцці такія дзеці, як станоўчыя героі аповесці, не здольны да аб’яднання.

3. Зруйнаванія, няпоўныя сем’і — бяда, неспрыяльныя ўмовы для выхавання добрых якасцяў у дзяцей. “Свавольства” Аксаны — гэтаму яскравы доказ.

4. Пісьменнік не паказвае, не даследуе выгокі ўчынкаў герояў.

5. Аповесць пра тое, як павінна быць. У рэальным жыцці зусім не так.

Высновы “рамантыка” наступныя:

1. Вобразы аповесці — жыццёвыя, пераканальныя.

2. Сілы добра здольны аб’ядноўвацца.

3. Прычыны кепскіх паводзін Аксаны не ў сям'і, а ў нецікавых уроках.

4. Выпрабаванне сяброўствам выяўляе самыя лепшыя якасці характару Аксаны.

5. Лепшыя якасці характару Міхала — ад бацькоў.

6. Письменнік паказаў, якім павінна быць жыццё, каб авалодаць “скарбамі вечнымі, скарбамі душы”, без якіх няма будучыні.

Х. Рэфлексія этапа ўрока — “дубой”.

Недапушчальна выяўляць, хто перамог у палеміцы. Дзеля гэтага трэба скіраваць вучняў на выяўленне прыёмаў, якімі карысталіся абодва дыспутанты для аргументацыі довадаў, адстойвання сваёй пазіцыі.

Прыёмы “апанента”:

1. Разважанні, выяўленне сваёй пазіцыі, якая не супадае з пазіцыяй большасці.

2. Супастаўленне апісанага ў творы з жыццёвымі фактамі і сітуацыямі.

3. Выбарачны пераказ і цытаванне тэксту.

4. Філасофскія развагі.

5. Зверка твора крытэрыямі мастацкасці.

Усе гэтыя прыёмы, акрамя першага, выкарыстаны і “рамантыкам”. Апроч таго, выкарыстаны яшчэ і наступныя:

1. Пастаноўка пытанняў, з дапамогай якіх выяўляецца супярэчлівасць у довадах праціўніка.

2. Гранічнасць высноў.

3. Зварот да твораў іншых письменнікаў (Купалы, Цёткі).

4. Выкарыстанне эпиграфаў да ўрока.

ХІ. Рэфлексія ўсяго ўрока.

Вучні выказваюць свае меркаванні пра ўрок:

— адносна пастаўленай мэты і яе дасягнення;

— адносна свайго ўдзелу ў ім і тых прыёмаў разумовай дзейнасці, якімі яны карысталіся і якія, на іх думку, самыя эфектыўныя, выніковыя.

У канцы ўрока настаўнік нагадвае, што прэзентацыя напрацовак юных лінгвістаў і аднаго з заданняў пятай групы адбудзецца на ўроку мовы (ці на занятках факультатыву, гуртка), як гэта і планавалася.

Пазакласная праца паводле аповесці “Шчарбаты талер”

Прагназаваньня настаўнікам напрацоўкі пятай групы.

Ёсць у аповесці “Шчарбаты талер” яшчэ адзін з галоўных герояў, без якога пошукі скарбу не далі б вынікаў. Гэта — беларуская

мова. Анжэліка Дубасавы, даследчык творчасці А. Федарэнкі, справядліва назвала “Шчарбаты талер” гімнам роднай мове. Мы ўжо гаварылі пра многія выпрабаванні, праз якія пісьменнік правёў сваіх герояў і выявіў сутнасць кожнага. Яшчэ ён выпрабоўвае адносінамі, стаўленнем да роднай мовы і пераконвае, што любоў да мовы ёсць праяўленне любові да Радзімы.

Трэба любіць і ведаць сваё, роднае, каб з’явіўся цуд, каб дзіцяці раскрылася таямніца, над якой біліся дарослыя не адно дзесяцігоддзе, каб само слова загаварыла і падказала: “клад” на карце француз, што схаваў каштоўнасці, — гэта не скарб, а кладкі. Француз пачуў, як мясцовыя жыхары называюць тое месца, дзе Бярэзіну ў вузейшым месцы перакрылі дубамі, каб перабірацца. Паклалі дубы — таму і кладкі. Француз выдрапаў тое слова на бяросце, толькі лацінскімі літарамі. *“Тут гульня слоў, з-за гэтага так доўга і золата не могуць знайсці, бо нікому ў галаву не прыходзіць: як гэта так, каб амаль дзвесце гадоў назад еўрапеец, француз, мог скарыстаць мясцовую гаворку і менавіта беларускім словам зашыфраваць свой план на бяросце!”* (481) — даводзіць сваім сябрам Міхал. Ён прапануе ім зрабіць тое самае, што робяць дзеці, якіх ён выпадкова сустрэў у горадзе: *“пачаць гаварыць толькі на роднай мове. І сам пачаў вучыцца... вось размаўляю з вамі, а ў галаве перакладаю, як гэта можна сказаць чыста па-беларуску...”* (482).

“Бацькава, спрадвечная, святая, ад Бога дадзеная, адзежа душы...” — так пра мову як святынню сказаў Ф. Багушэвіч. Душы дзяцей чыстыя, не заплямленыя хцівасцю і здрадай, як скалечаныя душы Павука і яго хаўруснікаў. І Цётка, параўноўваючы мову чалавека з адзежай душы, пісала, што, хто “ўздзеў на сябе чужую апратку, той адышоў ад свайго народа далёка-далёка...” Павук не толькі выракся сваёй мовы, але і дэманстратыўна ёю пагарджае. Для яго наогул няма нічога святаго, ён гатовы на ўсё дзеля скарбу зямнога. Але мова помсціць яму і шчодро ўзнагароджвае дзяцей, якія яе любяць, — адкрывае ім такія скарбы, якія ніхто і ніколі адняць у іх не зможа. Мова і сама з’яўляецца скарбам. Як сяброўства, каханне, як любоў да Радзімы, цікавасць да яе багатай гісторыі. Вось тыя скарбы, якія адкрыліся дзецям. І мова дапамагла ім і адкрыць скарбы, і перамагчы зло.

Пасля такога ўступу-зачыну да гутаркі далучаюцца **юныя лінгвісты**. Яны гавораць пра тое, што мова — скарб выключны і адметны. Яе, як усе скарбы, трэба берагчы, захоўваць і памнажаць. Аднак у форме зберажэння мовы як скарбу — якраз і яе адметнасць. Каб мову зберагчы, на ёй трэба ўсяго толькі... гаварыць і пісаць. “Не

пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!” — наказваў нам Ф. Багушэвіч. Размаўляць — гэта і значыць не пакідаць. І яна будзе жыць вечно, а з ёю — і народ наш беларускі. Пакуль жыве мова — жыве і народ.

Гісторык Мікола Ермаловіч таксама даводзіў: “Абудзіўся сам — абуджай іншых да свядомага нацыянальнага жыцця. Калі ты хочь аднаго чалавека далучыш да патрыятычнай работы — зробіш вялікую справу... Ніколі не выракайся роднай мовы, тым болей жывучы на Радзіме. Заўсёды вусна і пісьмова ўжывай яе...”

Як мудра і проста: “заўсёды... ужывай яе!” Сапраўды, становішча мовы сёння на той мяжы, калі ўратаваць яе ўжо не здольны самыя таленавітыя фальклорныя ансамблі, але нават шэдэўры Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багдановіча, К. Чорнага, В. Быкава... Не ўратавалі ж лацінскую мову шэдэўры, створаныя на ёй, — мёртвая сёння яна, як і многія іншыя. Зберагчы нашу родную мову здольны сёння толькі тыя, хто разумее гэта. І нават без барацьбы, стогнаў і енкаў — без ахвяр. Толькі адным — гаварыць і пісаць на ёй — і яна будзе жыць! А разам з ёю і мы.

Пра ўсё гэта, толькі мовай мастацкага твора (цікава, займальна!), сказана ў “Шчарбатым талеры”.

І гаворыць пісьменнік з юным чытачом на цудоўнай, багатай, чыстай і прыгожай беларускай мове. Мова яго твора чыстая, бо не забруджана, не засмечана чужымі словамі — сваіх хапае, каб і расказаць аб прыгодах, і выявіць стан душы, думкі і пачуцці сваіх герояў. Багатая, бо пісьменнік чэрпае з нерушу матчынай мовы. У ёй безліч слоў, на вялікі жаль, забытых намі. Іх рэдка ці зусім не ўжываюць нават тыя, хто размаўляе па-беларуску. А яны такія трапныя, “гаваркія”! Возьмем тыя ж “кладкі” і “клады”! Месцы, дзе пакладзены такія пераходы цераз Бярэзіну, людзі так і назавуць — Клады.

Да таго ж, пісьменнік так спалучае словы ў словазлучэннях, іх — у сказах, а сказы — у тэксце, што твор чытаецца лёгка, нішто не перашкаджае вольнай моўнай плыні. Месцамі, у пейзажных замаляўках і лірычных адступленнях, мова гучыць, як музыка. Бо яна рытмізаваная, інтанацыйна гарманічная. “Дождж шчодро паіў раку”... Перастаўце, спалучыце па-іншаму тыя ж самыя словы — і знікне вобраз, мелодыка. Здавалася б, усё так проста напісана, а такі цуд! Проста, вось іменна — проста і натуральна выпісана мова герояў у шматлікіх дыялогах. Таму і чытаюцца яны з той жа цікавасцю, што і прыгоды. Прыгоды аздоблены таямніцай, загадкай, а мова твора і яго герояў — мелодыяй гучання.

Але вернемся да лексікі твора.

“Запlechнік” — такім ёмістым, “гаваркім” словам узбагачае пісьменнік сваіх юных чытачоў. Навошта, сапраўды, нам гэтае чужое слова “рукзак”? Да таго ж, і гучыць яно непрыгожа, дысануе яно з нашай кансанантнай, але такой мілагучнай, “галоснай” мовай.

Пытанне першае. Вы не маглі не заўважыць, што пісьменнік сам не паслядоўны ў выкарыстанні гэтага слова. У адным выпадку — “запlechнік”, а ў многіх іншых — “рукзак”. Чаму? Няўжо сам пісьменнік не ўсведамляе, які “скарб” знайшоў, і таму праз колькі старонак страчвае, забывае на яго і зноў карыстаецца звыклым, хай сабе яно і чужое, непрыгожае?

Адказ. Слова “запlechнік” прагучала ў аўтарскай мове: “*Вуды без вудзільнай, шнуры, ежу, прыправу для юшкі ўпакавалі ў Міхалаў вялікі запlechнік*” (461). Чужое слова “рукзак” прагучала ў мове Барыса Рыгоравіча: “*Настаўнік кінуўся да дзеда, стаў паміж ім і Севаю, растапырыў рукі: “Што вы робіце, апусціце стрэльбу, тут жа дзеці! Я аддам, усё ім аддам, і яны адпусцяць Аксану... (421) Дзе рукзак?”* Слова гэтае ўжывае нават Міхал, які таксама любіць родную мову і заклікае ўсіх гаварыць толькі па-беларуску: “*Схавайце хоць рукзак, Барыс Рыгоравіч! Дайце я...*” (421).

Пісьменнік не пайшоў супраць праўды: няпростая гэта справа — загаварыць па-свойму, на спадчыннай мове.

А ўжо калі аўтар расказвае пра маральна скалечаных людзей, пра “чужынцаў” — банду Павука, то і сам карыстаецца чужым словам, быццам выносячы ім прысуд: з чужынцамі — на іх мове: “*Ды дзед наш, мы ў яго начуем, — Сева разагнуўся, трымаючы рукзак за гіч. — Чаго табе трэба, старэча? Чаму на печы не сядзіш?*” (521). “Прыблудамі” (зноў трапнае, “гаваркое” слова) назваў банду Павука дзед Макар.

Сівалічна: дзяды, сапраўды, злезлі з печы, бо трэба змагацца, ачышчаць нашу зямлю ад такіх “прыблудаў”. Месца ім — за кратамі: “кожнаму дастанецца сваё”.

Юны лінгвіст звяртае ўвагу вучняў і на такі момант у творы. Нават Аксаніна бабуля, якая добра ведае беларускую мову, часам, асабліва ў крытычных абставінах, карыстаецца чужымі, калькаванымі словамі. Ёй здаецца, што чужыя больш значныя і важкія: “*Той настаўнік сказаў: мясціна там, кажа, рэдкая... Я пытаю: а тут, блізка, хіба кепскія вам мяста? А ён зноў — не, тут не такія, там мяста гістарычныя. На полі яны будуць!*” (507).

Адчуваецца, што ўся надзея пісьменніка на зберажэнне скарбу, якім з’яўляецца родная мова, звязана з юнымі героямі. Старых ужо

позна перавучваць.

Настаўнік: “Вось мы зараз з вамі і павучымся, пакарыстаемся тымі скарбамі, якія ў нас ёсць”.

Віктарына “Само слова гаворыць”.

1. Паслухайце такую маўленчую сітуацыю.

- Дастань, калі ласка, з халадзільніка марожанае, — папрасіла Адэля сястрычку Яну.
- Калі ласка, — адказала тая, выконваючы просьбу. — Толькі, прынамсі, на якой мове ты зараз размаўляеш?
- Як на якой?! Па-беларуску кажу.
- Не, гэта мова не беларуская.

А якая ж? Прапануйце свой, беларускі, варыянт Адэлінай фразы. Докажам якой з’явы ў нашай маўленчай плыні з’яўляецца мова Адэлі?

Адказ. Сястра Яна мае рацыю: сказанае Адэляй — калька, “дубляж” з рускай мовы. Скажаць па-беларуску трэба так: “Дастань, калі ласка, *марозіва* з *лядоўні*”.

Словаўтваральныя суфіксы -ів- (-ыв-), -оўн- характэрныя для нашай мовы. Згадаем: *малозіва* (*малодзіва*), *печыва*, *варыва*; *вазоўня*, *хартоўня*. Прыклад ужывання слова “лядоўня” дае нам і пісьменнік А. Федарэнка. У XXII раздзеле аповесці “Афганская шкатулка” мы чытаем: “*Сам Крушынскі прападаў у горадзе з ранку да вечара. Вечарам заяўляўся стомлены і галодны. Віка сустракала яго ў парозе, хапала сумку, белла на кухню, выкладвала ў лядоўню прадукты*”.

Надзвычай надзённая для нас парада Коласа “перад увядзеннем кожнага новага слова добра абшарыць кішэні свае памяці ці прыгадаць словы, створаныя паводле ўласцівых беларускай мове мадэляў”.

2. “абшарылі кішэні нашай памяці”, каб нагадаць усім, што ў нашай мове ёсць цудоўныя ўласныя словы і нам не трэба пазычаць у іншых ці калькаваць чужыя. Іначый нам справядліва скажучь, што свайго не маем, карыстаемся чужым, што наша мова — “испорченный русский”. Сапраўды, наша мова нярэдка засмечваецца калькамі-“калекамі” з чужых моў. Увядзенне ў літаратурную мову калькаваных складаных і складанаскарочаных слоў, запазычанняў пры наяўнасці ўжо гатовага слова Ф. М. Янкоўскі слухна лічыў недаравальнай абьякавасцю да роднай мовы, свядомым ці несвядомым яе з’ядненнем.

Замяніце няўдалыя калькі натуральнымі для беларускай мовы

словамі:

1. Шклозавод (гута). 2. Цагельны завод (цагельня). 3. Хлебазавод (пякарня). 4. Кніжны магазін (кнігарня). 5. Пчолагадавальнік (пасека). 6. Пчалавод (пчаляр, пасечнік). 7. Кіпячая вада (вар, кіпень). 8. Кішанёвы (карманьны) ножык (сцізорык). 9. Ветраны млын (вятрак).

Каментар. У класах, якія настаўнік называе “моцнымі”, ці ў ліцэйскіх, гімназічных, мэтазгодна прапанаваных спачатку некалькі слоў на рускай мове. Вучні самастойна падбіраюць да іх адпаведнікі з роднай мовы.

3. У “Расійска-крыўскім (беларускім) слоўніку” Вацлава Ластоўскага ашчадна сабраны “гаваркія” (матываваныя) словы — неруш матчынай мовы. Да прапанаваных слоў падбярыце сінонімы ці перакладзіце на рускую мову. Абгрунтуйце матываванасць гэтых слоў, пачуйце, пра што яны гавораць.

1. Зельня. 2. Зялейнік. 3. Аранжык. 4. Шлюб. 5. Показка. 6. Душнік. 7. Напавер. 8. Дымляніна. 9. Двубой. 10. Кніжня. 11. Усамчас. 12. Дзьмухавец. 13. Галіць. 14. Сушаніны. 15. Выбоіна. 16. Летамка, альтанка. 17. Тутэйшыя. 18. Угодкі.

Адпаведнікі:

1. Аптэка. 2. Аптэкар. 3. Апельсін. 4. Брак (руск.). 5. Анекдот. 6. Вентылятар. 7. Взаімы, в долг (руск.). 8. Вядліна, руск. — ветчина. 9. Дуэль. 10. Бібліятэка. 11. Кстаті (руск.). 12. Одуванчик (руск.). 13. Брить (руск.). 14. Бакалея і сушаная садавіна. 15. Ухабы (руск.). 16. Беседка (руск.). 17. Абарыгены. 18. Юбілей.

Узор разважання: Зельня — установа, дзе гатуюць і прадаюць лекі з зёлак, траў.

4. Перакладзіце на рускую мову і зрабіце вывад аб ролі такой лексікі ў мове. У чым асаблівасць перакладу прапанаваных слоў? Назавіце слоўнік, у якім сабраны такія моўны скарб.

Алей, апрытомнець, безліч, брук, брыль, бульбоўнік, бусянка, верашчака, Вербніца, Дзяды, Грамніцы, грамніца, гляк, вырай, гумовікі, дырэктар, дзічка, дзядзіна, дзядзькаванне, дзяцюк, дружка, дужацца, закладацца, заметаць, замала, замчышча, разьбяр, хрушч, кажан, поплаў, зломак, руплівец, дажынкi, талака.

Адказ. Гэты моўны скарб як сведчанне багацця і непаўторнасці нашай роднай мовы сабраны ў слоўніку Ірыны Шкрабы “Самабытнае слова” (1994). У слоўніку — безэквівалентная лексіка, г. зн. словы, якія не маюць аднаслоўных эквівалентаў у рускай мове. Перакладаюцца такія словы апісальнымі выразамі.

Напрыклад:

бусянка — гнездо аиста;

алей — подсолнечное масло.

5. “Гарлачыкі”, “трыліснік”, “жытло”, “старарэчышча” — гэтыя словы, выкарыстаныя пісьменнікам у “Шчарбатым талеры”. Назавіце чацвёрты “лішні”. Аргументуйце свае разважанні.

Адказ. “Лішні” — “старарэчышча”. Гэтыя словы дысаную тром першым — трапным, “таваркім”, “наскім”. Для абазначэння старога перасохлага рэчышча ў нашай роднай мове ёсць ажно два трапныя словы: “старык” і “старыца”. Слова “старарэчышча” ў тым жа значэнні таксама засведчана ў слоўніках. Якое з іх выкарыстаць — права выбару пісьменніка. А якому слову аддалі б перавагу вы?

6. *“Прабач, гаспадар рачны, — з нейкай фальшывай весялосцю ў голасе прамовіў дзед Макар. Відаць, яму таксама, як і хлопцам, было не па сабе — што вась прыплыў сюды і пазбавіў жыцця жывую істоту. — Усё адно ты не выжыў бы, не змог бы корму здабыць...”* (475). Перыфраза “гаспадар рачны”, выкарыстаная пісьменнікам, надзвычай пасуе сітуацыям, загадкаваасці сюжэта ўвогуле.

Адгадайце моўныя загадкі, да перыфразаў падбярыце адпаведнікі:

1. Лясныя рыцары.
2. Сейбіт разумнага, добрага, вечнага.
3. Інжынеры чалавечых душ.
4. Людзі ў белых халатах.
5. Кніга кніг.
6. Кніга людскіх спраў.
7. Чорнае золата.
8. Нявеста Хрыстова.
9. Насельнікі манастыра.
10. “Спрэчкі сілаю канчаць” (Я. Колас).
11. Другі хлеб.
12. Беларускі шоўк.
13. Беларускае мора.
14. Краіна-партызанка.
15. Цар пушчы.

Адпаведнікі:

1. Партызаны.
2. Настаўнік.
3. Пісьменнікі.
4. Урачы.
5. Біблія.
6. Гісторыя.
7. Нафта.
8. Манашка.
9. Манахі.
10. Ваяваць.
11. Бульба.
12. Лён.
13. Нарач.
14. Беларусь.
15. Зубр.

“Падрыхтоўка да ўрока пазакласнага чытання па аповесці А. Федарэнкі “Афганская шкатулка”

(8 клас)

Прыкладна за месяц да ўрока вучні знаёмяцца з папераджальна-арыентацыйнымі заданнямі пяці ўзроўняў, кожны выбірае для сябе адно. Адпаведна выбраным заданням вучні аб'ядноўваюцца ў групы (пары) для сумеснага даследавання.

I узровень. Параўнайце аповесці “Шчарбаты талер” і “Афганская шкатулка”; вызначце агульнае паміж імі паводле сюжэтаў, вобразаў і прыёмаў іх стварэння. Тэзісна аформіце свае высновы.

II узровень. Параўнайце аповесці “Шчарбаты талер” і “Афганская шкатулка” і вызначце рознае паміж імі паводле сюжэтаў, вобразаў і прыёмаў іх стварэння. Тэзісна аформіце свае высновы.

Падрыхтуйце мастацкае чытанне па ролях ці пастаноўку аднаго з фрагментаў аповесці. Абгрунтуйце свой выбар эпізоду.

III узровень. Вызначце адметнае паміж аповесцямі “Шчарбаты талер” і “Афганская шкатулка” паводле цэнтральнай праблемы і галоўнай думкі.

Высновы-рэзюме аформіце пісьмова.

Прапануйце свой эпіграф да аповесці “Афганская шкатулка”.

IV узровень. У аповесці “Афганская шкатулка” пісьменнік выпрабуйвае сваіх герояў сітуацыяй выбару. Як гэты прыём “працуе” на вырашэнне цэнтральнай праблемы твора? Якое назначэнне ў аповесці ўсіх загадак і таямніц, звязаных са зменай імя, аблічча, сапраўднай ролі і мэты аднаго з герояў — Барыса Крушынскага?

Напішыце ліст сябру ці яго славесны партрэт.

Прапануйце свой эпіграф да ўрока.

V узровень. “І адбылося дзіва”, — так піша А. Федарэнка пра адно з іх. Цуды і дзівосы ў аповесці “Афганская шкатулка”, іх невыпадковая выпадковасць.

У якой сувязі і суадносінах знаходзяцца цудадзейныя сілы і сілы чалавека паводле рэалізаванага ў аповесці пісьменніцкага светаразумеання? Ці залежыць што-небудзь ад чалавека, каб “адбылося дзіва”, адшукаліся скарбы, здарыўся цуд?

У аповесці пастаўлена мноства пытанняў. Чым гэта можна вытлумачыць?

Намалюйце ілюстрацыю да аднаго з эпізодаў аповесці і абгрунтуйце свой выбар. З дапамогай энцыклапедыі, тлумачальных слоўнікаў ці слоўнікаў літаратурнаўчых тэрмінаў даведайцеся пра значэнне слова “канцэпцыя”. Як вы лічыце, ці прыдатна гэтае

паняцце ў дачыненні да твораў А. Федарэнкі?

У працэсе падрыхтоўкі да ўрока-даследавання па аповесці “Афганская шкатулка” настаўнік не можа абысціся без “асістэнтаў”, “літкансультантаў”, “экспертаў”, кіраўнікоў груп. З мэтай іх выяўлення і актывізацыі падрыхтоўкі да ўрока мэтазгодна прыкладна за тыдзень да яго правесці апераджальнае тэсціраванне.

У правядзенні тэсціравання пакарыстаемся прынцыпам настаўніцы геаграфіі Элы Іванаўны, якую любілі і шанавалі дзеці, а яе прадмет вучылі — “гэтак званым прынцыпам добраахвотнасці”. На тэставыя пытанні няхай адкажуць толькі тыя, хто пажадае праверыць сябе і сваё веданне тэксту аповесцей “Афганская шкатулка” і “Шчарбаты талер”. На выбар настаўнікаў прапануем тэставыя заданні.

Тэставыя заданні

1. Мужна сыходзіліся між сабою байцы. Грудзьмі адзін на аднаго наляталі, касцямі клаліся, сцяна на сцяну пёрлі — аж патрэскаў пад іх цяжарам тонкі лёд... Але ніхто не хацеў здавацца. Пeralому ў бойцы ўсё не наступала. Да канца намерыліся стаяць воіны... (с. 10¹).

Так у аповесці А. Федарэнкам апісана:

- а) бітва з полаўцамі;
- б) Ледавае пабоішча на Чудскім возеры;
- в) “бітва” сяльчан з зарэчанцамі.

2. І колькі стаяла вёска, столькі жыла ў людзях <...> паміж двума канцамі, у спадчыну перадавалася з пакалення ў пакаленне... (11).

Замест кропак у дужках устаўце адпаведнае тэксту і зместу твора:

- а) здаровая канкурэнцыя, спаборніцтва;
- б) дурная варажнеча;
- в) узаемадапамога, дабрыня.

3. Але ўжо старэйшыя браты, а цяпер вось і яны, падлеткі, ганебны гэты звычай перапынілі, разумна разважыўшы, што існуюць куды больш сімпатычныя, куды цікавейшыя... (11—12).

- а) “разборкі”;
- б) спосабы;
- в) сродкі;
- г) метады;

¹ Тут і далей тэкст аповесці цытуецца з пазначэннем у дужках адпаведнай старонкі па выд.: Федарэнка А. Афганская шкатулка. — Мінск : Юнацтва, 2002.

д) шляхі.

4. Так і вырашылі: аб'явіць овертайм — дадатковы перыяд. Хто першы заб'е, той і выйграў. Інакш, па іхняму, па-мясцовому гэта яшчэ называецца... (13).

а) “у вас папелі, а ў нас паелі”;

б) “чый апошні — таго і ўсе”;

в) “хто моцна жадае, той і мае”.

5. Геаграфія — самы лёгка і цікавы прадмет. І вядзе яго любімая настаўніца. У яе [Элы Іванайны] свой метад навучання, гэтак званы... (21).

а) прынцып Хаджы Насрэдзіна: “няхай той, хто ведае, раскажа таму, хто не ведае”;

б) прынцып добраахвотнасці.

6. Усё гатова да змагання! Зіма прыйшла — снег, мороз! І такая крыўдная прычына — ... (12).

а) не пускаюць з дому бацькі;

б) эпідэмія грыпу;

в) канькі не навостраны;

г) лёду няма.

7. На гэтых ценях, ды яшчэ са сваімі клункамі за плячыма, хлопцы падобныя былі на колішніх пілігрымаў ці на Дон Кіхота з Санча Пансам (17).

З якімі героямі Сервантэса сваім падабенствам суадносяцца цені хлопцаў:

а) Валік з ...;

б) Цім з ...

8. “Некалі я замяню бацьку і стану гаспадаром тут. Усё гэта маё. Я люблю гэтую зямлю. Яна не здаецца мне бяднейшаю за землі заморскія” (27).

Так думае:

а) Валік;

б) Цім;

в) Міхал са “Шчарбатага талера”.

9. “Барадач” з “Афганскай шкатулкі” — гэта:

а) Васіль;

б) супрацоўнік спецслужбаў;

в) лідэр значыннай групойкі;

г) Барыс Крушынскі.

10. Крушынскі, расказваючы хлопчыкам пра “Васіля”, выказаў меркаванне: “Там, дзе працуюць вялікія грошы, <...> ніколі не бывае” (99). Замест пропуску ўстаўце адпаведнае тэксту слова:

- а) шчырасці;
- б) дабрыні;
- в) сяброў;
- г) справядлівасці.

11. На пытанне Крушынскага, якую ўзнагароду хацеў бы атрымаць Цім, калі хлопчыкам пашэнціць высачыць Васіля, Цім адказаў, што:

- а) аўтаручку з бланкотам;
- б) аўтамабіль;
- в) пуцёўку ў кругасветнае падарожжа;
- г) матацыкл “Мінск”.

12. Назавіце чацвёртую “лішнюю” і абгрунтуйце гэта: Аксана, Каця, Света, Віка.

13. Цім з Валікам, Чэсь з Міхалам судносяцца гэтаксама, як Света з ...

14. Цім з Валікам паспрабавалі вызначыць тыя нямногія шляхі, якія хоць неяк, хоць ускосна, але перасякуцца з “афганскай” гісторыяй. Можна, і намацаецца танюткая нітачка, пацягнуўшы за якую можна будзе паспрабаваць разблытаць увесь клубок...

Першая зачэпка —

Другая —

Трэцяя —

15. Валік згадзіўся дапамагаць Ціму расследаваць тайну “барадача”, таму што:

- а) баяўся страціць сяброўства Ціма;
- б) самому было цікава;
- в) самому, як і Ціму, прагнулася дзейнічаць;
- г) зразумеў, што без “расследавання” гэтая таямнічая гісторыя можа пагражаць іншым.

16. На Валіка падзейнічала “афганская” гісторыя тым, што:

- а) зацікавіла шкатулка з каштоўнасцямі;
- б) зацікавіў загадкавы Васіль;
- в) уразіла судакрананне з чужым жыццём;
- г) ён закахаўся.

17. Паводле высновы Светы, якая з’ездзіла ў Англію, “у цывілізаваных краінах”, калі п’юць гарбату, то:

- а) ніхто не сёрбае;
- б) лыжачку са шклянкі звычайна выцягваюць;
- в) даюць другім магчымасць піць гарбату спакойна, не абражаюць і не прыніжаюць іншых за сталом. І наогул — не прыніжаюць ніколі.

18. Задуманае і ўчыненае доктарам Пратасевічам і яго зяцем аўтар назваў:

- а) прыбытковай справай;
- б) рызыкаўнай справай;
- в) безнадзейнай справай;
- г) бязбожнай справай.

19. Так і сядзелі ўтрох, уздыхаючы, бы не дзеці былі ў самай шчаслівай пары свайго жыцця, а два дзядкі з бабулькаю, што ўсяго набачыліся... (144).

Так піша аўтар пра:

- а) Валіка, Ціма і Віку (“Афганская шкатулка”);
- б) Міхала, Чэся і Аксану (“Шчарбаты талер”).

20. Слова “клад” у “Шчарбатым талеры” фігуруе ў значэнні:

- а) скарб;
- б) бярэны, пакладзеныя ў самым вузкім месцы ракі, каб па іх перабірацца на другі бераг.

21. Здольнасцю “з нічога, з двух пустых эпизодаў зрабіць” карысныя для расследавання высновы валодаюць, акрамя Ціма, і такія героі аповесцей А. Федарэнкі:

- а) Курт;
- б) Віка;
- в) Света;
- г) Міхал.

22. Хто апаганьваў магіду, хто з’яўляецца злачынцам, падказала Віцы прынесеная Барсам:

- а) пальчатка;
- б) костка.

23. Двум авантурыстам у іх “бязбожнай справе” паспрыялі такія абставіны:

- а) надвор’е (зіма раптам адступіла пасля моцных студзеньскіх марозаў);
- б) Крушынскі акурат быў у ад’ездзе;
- в) рыдлёўка ў прыбудовачцы;
- г) афганская шкатулка аказалася на месцы.

24. У самае небяспечнае становішча патрапілі наступныя героі “Афганскай шкатулкі” і “Шчарбатага талера”:

- а) Валік і Міхал;
- б) Чэсь і Цім;
- в) Аксана і Віка;
- г) Курт і Павук;
- д) дзед Макар і бацька Ціма.

25. Крушынскі карыстаўся сваім пасведчаннем героя “афганскай” вайны толькі ў крайніх выпадках, таму што:

а) саромеўся;

б) лічыў, што не заслужыў узнагарод;

в) адмаўляў “нянашыя” войны і лічыў абсурдам усялякае геройства на такіх войнах.

26. Назавіце пяты “лішні”, абгрунтуйце гэта: дзед Макар, Крушынскі, бацька Ціма, доктар Пратасевіч, Барыс Рыгоравіч.

Адказы

1 — в; 2 — б; 3 — а; 4 — б; 5 — б; 6 — г; 7 — Валік — з Дон Кіхотам, Цім — з Санча Пансам; 8 — б; 9 — г; 10 — в; 11 — г; 12 — Света, адмоўны персанаж; 13 — з Куртам, у абодвух “куртатыя” розум і душа; 14 — першая зачэпка — помнік “афганцу”, другая — два жывыя аднавяскоўцы, былыя “афганцы”, трэцяя — кніга “Памяць”; 15 — г; 16 — в, г; 17 — а, б; 18 — г; 19 — а; 20 — б; 21 — б, г; 22 — а; 23 — а, б, в; 24 — в; 25 — в; 26 — доктар Пратасевіч, бо ўсе астатнія — сябры і выхавальнікі дзяцей.

Заўвага. Тэставыя заданні складзены не толькі з мэтай праверкі ведання зместу аповесцей, а і каб

- арыентаваць увагу вучняў на тыя моманты, якія вельмі важныя для выяўлення галоўнай думкі і філасофіі твораў, акцэнт на якіх дапаможа школьнікам у выкананні заданняў тэхналагічных карт;
- развіваць эўрыстычныя здольнасці вучняў, удасканальваць такія навыкі, якімі выдатна валодалі героі аповесцяў (Цім, Міхал, Віка): “з двух эпизодаў рабіць высновы”.

“Нібы нейкі сігнал паступае, нейкі званочак звініць...”

Урок-даследаванне па аповесці “Афганская шкатулка”

.бо кожнаму, хто мае, дадасца і прымножыцца, а ў таго, хто не мае, адбяруць і тое, што ёсць.

Евангелле ад Мацвея (XXV:29)

Кожнаму дастанеца сваё.

А. Федарэнка

Мэты: развіццё асацыятыўнага мыслення, авалоданне эўрыстычным метадам даследавання; выхаванне эстэтычных пачуццяў, маральных асобасных якасцей: чуйнасці душы і сэрца, гатоўнасці рабіць дабро і засвойваць мудрасць бесканфліктных і годных паводзін у людскай супольнасці.

Задача настаўніка — дапамагчы вучням зразумець пісьменніцкую задуму і мастацкую канцэпцыю свету, увасобленую ў аповесці “Афганская шкатулка”.

Урок пачынаецца з пераказу евангельскай прытчы пра таланты¹. Пераказ падрыхтуе і зробіць па даручэнні настаўніка адзін з вучняў.

Чалавек нейкі, адыходзячы, паклікаў рабоў сваіх і даручыў ім сваю маёмасць. І аднаму даў пяць талантаў, другому два, а трэцяму адзін — кожнаму паводле яго сілы.

Першы і другі пайшлі і памножылі дадзеныя ім таланты. Трэці пайшоў і закапаў дадзены гаспадаром адзін талант.

Па доўгім часе прыходзіць гаспадар рабоў тых і зводзіць з імі рахунак.

Першыя вярнулі памножаныя таланты — і гаспадар пахваляў іх, паабяцаўшы многае ім даручыць.

Трэці раб сказаў гаспадару, што пабаяўся яго жорсткасці, бо жне, дзе не сеяў, збірае, дзе не рассяпаў, таму пайшоў і схаваў яго талант у зямлі: вось табе тваё.

Разгневаўся гаспадар і загадаў адабраць у яго талант і аддаць таму, хто мае дзесяць. Бо кожнаму, хто мае, дадасца і прымножыцца, а ў таго, хто не мае, адбяруць і тое, што ёсць.

Настаўнік прапануе вучням суаднесці назву, жанр, эпіграф урока з пачутай прытчай, уласнымі напрацоўкамі ў час падрыхтоўкі да ўрока і **вызначыць сваю задачу і прыёмы яе вырашэння**.

Вучняў неабходна скіраваць на вырашэнне наступнай задачы: вызначыць галоўную думку аповесці, спасцігнуць светаразуменне пісьменніка і яго маральныя ўрокі, выявіць мастацкія сродкі, пры дапамозе якіх рэалізавана аўтарская задумка. Вобразна кажучы, неабходна зразумець “сігналы”, якія транслюе пісьменнік, пачуць, пра што і як “звіняць званочки” ў яго творах.

Наступны этап урока — **прэзентацыя напрацовак** паводле заданняў I і II узроўняў.

Кіраўнікі (“спікеры”) груп агучваюць напрацоўкі, а ў гэты час “стэнаграфісты” занатоўваюць толькі асноўныя думкі, каб потым зверыць іх з тэзісамі, якія падрыхтавалі групы, і зрабіць выснову.

¹ Талант — самая вялікая адзінка вагі і грашовая адзінка ў Старажытнай Грэцыі, Егіпце, Вавілоні, Персіі (Заўвага рэд.).

“Спікеры” першай групы.

➤ У аповесцях “Афганская шкатулка” і “Шчарбаты талер” ёсць шмат агульнага.

Абедзве аповесці цікавыя, займальныя, прыгоднікія з дэтэктыўнымі элементамі. Падзеі, апісаныя ў творах, імкліва змяняюць адна адну. Письменнік выносіць на пачатак кожнага раздзела ключавыя словы. Гэта адначасова і інтрыгуе чытача, і з’яўляецца для яго “апорай”, каб не заблудзіцца ў лабірынце падзей і не згубіць сувязі паміж імі. А сувязь надзвычай моцная: у творы няма нічога лішняга, выпадковага. Чытаць трэба ўважліва, бо кожная “дробязь”, дэталёва абавязкова “калі-небудзь “выстраіць”. Пальчатка доктара, якую прымерыла Аксана, зноў дзівосным чынам да яе вернецца і падкажа, што рабіць далей, наведзе на след сапраўдных злачынцаў, дапаможа вызваліць з турмы невінаватага. І так ва ўсім.

➤ “Спружыняць” сюжэт і легенды пра мінулае. З імі звязаны падзеі, яны даюць штуршок пошукам скарбаў. І зноў, як бывае ў жыцці, шукаюць адно, а знаходзяць зусім іншае. У абодвух творах письменнік настойліва і пераканальна даводзіць, што скарбы духоўныя даражэйшыя “за скарбы зямныя”. На канкрэтных прыкладах, прычым вельмі знаёмых і зразумелых нават юнаму чытачу, ён паказвае, як скарбы зямныя здольны “пры першым жа няшчасці счэзнуць дазвання” (Цётка). Затое скарбы душы сапраўды “ніхто і ніколі адабраць ад нас не зможа” (Цётка). Сяброўства, каханне, любоў да роднай зямлі, дабрыва і годнае, людскае жыццё — вось тыя скарбы, якія, на думку пісьменніка, з’яўляюцца найдаражэйшымі.

➤ У аснову абодвух твораў пакладзены спрадвечны канфлікт дабра і ліха. Дабро ўвасабляюць найперш дзеці, нашы равеснікі, а таксама іх блізкія, настаўнікі. Настаўнікам для дзяцей стаў былы воін-“афганец” Барыс Крушынскі. Як бачым, нават імя ў настаўнікаў абедзвюх аповесцяў адно: Барыс. Магчыма, письменнік нават і гэтым супадзеннем даводзіць: настаўнікам з’яўляецца кожны, незалежна ад прафесіі, калі ён настаўляе дзяцей на дабро, дапамагае, падтрымлівае...

Носьбітамі ліха ў аповесцях з'яўляюцца хцівыя, прагныя бандыты і злачынцы-авантурысты. Яны апантаны прагай лёгкай нажывы і багацця. Іх цікавяць толькі зямныя скарбы, і для дасягнення мэты яны не грэбуюць ніякімі сродкамі. Яны гатовы дзеля скарбаў на ўсё: забіць дзіця або апаганіць, “патрывожыць”, як піша аўтар, магілы. Але ў канцы аповесцяў кожнаму дастаецца належнае па законах справядлівасці і вечнасці.

➤ Галоўнымі героямі з'яўляюцца дзеці. Вобразы дзяцей выпісаны аўтарам з непрыхаванай сімпатыяй і любоўю. Гэтае пачуццё перадаецца і чытачу. “Нашы героі”, — гаворыць пісьменнік, які ўпэўнены, што яны стануць прыкладам для чытача. “У любым выпадку — вы сапраўдныя хлопцы. Сапраўдныя сябры. Я проста хачу паціснуць вам руку...” (153) — гаворыць сівавусы следчы. Яго словы: “Канечне, вам будзе аб'яўлена падзяка, вы атрымаеце каштоўныя падарункі...” (153) — набываюць у творы сімвалічны сэнс. Абедрэюма аповесцямі пісьменнік даводзіць, што за добро абавязкова будзе ўзнагарода, а за зло — пакаранне. Рана ці позна. Гэта толькі справа часу. За “бязбожныя справы” абавязкова чакае адплата.

Героі А. Федарэнкі — беларускія дзеці. Пра іх беларускасць сведчыць выключна ўсё. Нават імёны большасці з іх падаюцца аўтарам у беларускамоўным варыянце і надзвычай пасуюць героям: Змітрок, Чэсь, Міхал, Валік... Адчуваецца, што наогул імю пісьменнік надае вялікае значэнне, бачыць у ім вялікі сэнс і генетычны код...

➤ Аўтар любіць усіх сваіх герояў, але ўсё ж (і гэта відавочна!) найболей — Ціма, Цімоха, нягледзячы на тое, што той “пералазіць з тройкі на чацвёрку”¹. “Вось табе і троечнік, вось табе і фантазёр-летуценнік! З нічога, з двух пустых эпизодаў зрабіць такія высновы!” (110) — уражаны Валік здольнасцямі сябра. А здольнасці сапраўды вялікія. Цім надзелены дарам аналітыка. Тое, што для іншых “два пустыя эпизоды”, для яго аналітычнага розуму — падстава для высноў; узаемазвязаныя, яны становяцца ў Цімавых

¹ Тут трэба патлумачыць вучням, што паводле ранейшай сістэмы крытэрыяў ацэнкі ведаў “тройка” і “чацвёрка” адпавядае “пяцёрцы-шасцёрцы” і “сямёрцы-васьмёрцы” ў сучаснай сістэме.

пошуках і разважаннях своеасаблівымі арыенцірамі-прывязкамі. Цімавы прыёмы разважанняў эфектыўныя ў любой сферы, але асабліва запатрабаваны ў следчай справе. Цім — прыроджаны “сышчык”. “Першы раз у жыцці такіх талковых хлопцаў бачу. А напісалі як!” — так выказаў сваё захапленне дзяжурны міліцыі. А напісаў заяву Цім “на прынцеype “нічога лішняга”. Раздзяліў яе на дзве часткі: 1) уводзіны ў курс справы і 2) голыя факты” (152).

Прынцыпам “нічога лішняга” Цім кіруецца не толькі пры напісанні заявы. Да таго ж, дзяжурны не ведаў, што так добра напісаная заява — не выпадковасць: “у яго здольнасці да моў ад нараджэння” (22). Гэта, як лічыць Валік, “яшчэ адна загадка Цімавага характару: з тройкі на чацвёрку па ўсіх іншых прадметах пералазячы, ён выдатна ведаў мовы — і родную, і рускую, і англійскую, на здзіўленне і зайдрасць усяму класу” (28). Валік таго не ведаў, што вучонымі ўжо даўно даказана: вывучэнне мовы, як ніякі іншы прадмет, развівае разумовыя здольнасці і логіку мыслення.

Падобна, што і сам А. Федарэнка ў мастацкім даследаванні жыцця кіруецца прынцыпам “нічога лішняга”.

У юных героях пісьменнік бачыць “будучых нашых Холмсаў і Каломбаў”, будучых гаспадароў нашай зямлі. “Некалі я замяню бацьку і стану гаспадаром тут. Усё гэта маё. Я люблю гэту зямлю. Яна не здаецца мне бяднейшаю за землі заморскія”, — так думае Цім. Усе лічаць, што такія, як Валік — выдатнікі — пасля школы ў вёсцы не застаюцца — з’язджаюць. Валік — магчыма і з’едзе. “Але я застануся тут! Я ніколі, ні на якія залатыя горы не прамяню... нашага кар’ера, нашага лесу, нашай рэчкі...” (27).

➤ Аб’ядноўвае аповесці і безліч цудаў, загадак і таямніц, якімі напоўнены старонкі гэтых цікавых твораў пра нашу сучаснасць, пра дзяцей. “Але ж як гэта нецікава — жыць без тайны! І чаму яе, тайны, не можа быць у нашых мясцінах? Мы глядзім фільмы і чытаем кнігі пра скарбы, піратаў, незаселеныя астравы, розныя экзатычныя далёкія заморскія краіны, джунглі, саванны і прэрыі — але чаму не дапускаем, што незвычайнае можа быць і ў нас пад бокам?” (26) — такое пісьменніцкае патрабаванне да мастацкага твора выяўлена зноў жа праз разважанне любімага героя — Ціма.

І вось тут “пад бокам” якраз і з’явілася шмат загадкавага і

таямнічага. Перш за ўсё — барадач. “Гэты барадаты мужчына — ці дзядзька, ці хлопец — ужо мо з паўгода жыве адзін у хатцы ў лесе” (18). Хто ён? З’явіўся нечакана падчас гульні ў хакей. Стаў на стромкім беразе кар’ера. Гэта праз яго Цім прапусціў рашаючы гол у свае вароты: “Як убачыў, так і забыўся пра ўсё, і пра гульнію таксама. <...> А таму, што ён не такі просты, як нам здаецца... няўжо ты не адчуваеш тут тайны? Чаму ён адзін? Чаму ўсіх староніцца? Адкуль бярэ грошы? Што ён тут, у нас, увогуле робіць?” (18—19). Шмат пытанняў паўстала перад Цімам. На ўсе сябравы развагі і трылогі Валік шчыра прызнаўся, што яму ўсё гэта нецікава. Цім жа да ўсяго ставіцца інакш: “... Мне не ўсё роўна, што за чужакі тут, на маёй зямлі, селяцца. З чым яны сюды прыходзяць. Што яны тут, у маім лесе, робяць. І я разбяруся — чаго б мне гэта ні каштавала!” (27).

Цім паназіраў за барадачом і дакладна ўстанавіў, што ён жыве не адзін, што ён кагосьці хавае ў сваёй хатцы. Па слядах каля хаткі Цім вызначыў, што гэты “хтосьці” не дарослы чалавек, а прыкладна іх гадоў, што барадач не хоча, каб пра існаванне яго ведалі, таму і трымае дзверы на замку. “Ды я проста ўпэўнены, што барадач — лідэр якойсьці злачыннай групыкі! І трымае ў сябе чалавека, падлетка, з якім яму лягчэй спраўляцца, з мэтай выкупу!” (24) — гарачым шэптам гаварыў Цім Валіку.

➤ Па волі пісьменніка і яго запрашэнні чытач трапляе ў таямнічую хатку-леснічоўку. Але і тое, пра што дзедваецца чытач, “абрастае” новымі загадкамі і таямніцамі. Пісьменнік яшчэ больш заінтрыгаваў чытача гісторыяй Барыса Крушынскага, які “адважыўся кінуць усё і перабраўся сюды”, вырашыў пачаць жыццё “з чыстага ліста”: “Гэтыя чатыры месяцы і праўда былі самымя шчаслівыя за ўвесь яго хоць і не дужа вялікі, але няпросты, пакручасты век. Але досыць! Цяпер ён іншы. Цяпер усё ззаду — як дурны сон, як былая хвароба... Ранейшыя памылкі больш не паўторацца... Тут, у лесе, ізаляванаму ад вялікага свету, адгароджанаму дрэвамі ад людзей, нішто больш не змога яму пагражаць” (29—30).

Аднак і ў героя, і ў чытача з’явілася “адчуванне, што менавіта сёння павінна з ім здарыцца нешта важнае, радаснае. Нейкая ўдача чакае яго наперадзе...” (30).

І адчуванне не падманула! Вяртаючыся з палявання, Крушынскі вымушаны быў пайсці на голас свайго Барса; падышоў бліжэй да пагорачка, над якім настойліва і жаласна цяўкаў сабака,

нагнуўся... і ўскрыкнуў... У самаробным логаве, скручаны, увесь засыпаны снегам, ляжаў чалавек. Чалавек быў жывы. Ён быў надзіва лёгкі, і Крушынскі зразумеў, што гэта не дарослы, а падлетак гадоў 13—14.

Ужо ў хатцы, ратуючы хлопчыка, зрабіў яшчэ адно адкрыццё: хлопчык аказаўся... дзяўчынкай. Апрача таго, яшчэ і нямой. Выпрабаванні для Крушынскага яшчэ толькі пачынаюцца, а з імі множацца ўсё новыя і новыя загадкі і таямніцы. Як для герояў, так і для чытачоў.

І цуды, цуды... Яны чакаюць і герояў, і чытачоў. Цуды-вешчунны, цуды-выпрабаванне, цуды-ўзнагарода, цуды-пакаранне. Сапраўды, “кожнаму дастанецца сваё”.

Наступны этап — **зверка стэнаграмы з тэзісамі**. Прыкладна такімі яны прагназуюцца настаўнікам.

Агульнае паміж аповесцямі “Афганская шкатулка” і “Шчарбаты талер”:

1. Цікавы, займальны, прыгодніцкі з дэтэктыўнымі элементамі сюжэт пра пошукі скарбаў.
2. Экстэнзы, ключавыя словы-апоры папярэджваюць кожны раздзел.
3. “Нічога лішняга”. Усё “працуе” на ідэю.
4. Легенды пра мінулае “спружыняць” сюжэт.
5. Пошук скарбаў зямных і скарбаў духоўных.
6. Аснова твораў — канфлікт добра і ліха.
7. Галоўныя героі — дзеці, нашы сучаснікі і суайчыннікі.
8. Незвычайная прывабнасць станоўчых герояў.
9. Адносіны аўтара да сваіх герояў.
10. Загадкі, таямніцы, цуды і іх разнавіднасці.

Выснова: супастаўленне дзвюх аповесцяў дае падставы сцвярджаць, што ўсе пералічаныя рысы збліжаюць гэтыя творы. Даследчыкі адзначаюць, што творчасць А. Федарэнкі шматгранная, і адна з яе граней — “казачны рэалізм”.

“Спікеры” другой групы.

➤ Параўнанне дзвюх аповесцяў дае ўсе падставы сцвярджаць, што ў іх нашмат больш адметнага, чым агульнага. Калі дакладней, то адметнае вынікае нейкім чынам з... агульнага. Да прыкладу, “штуршком” у сюжэце абедзвюх аповесцяў паслужылі легенды пра мінулае. Аднак у “Шчарбатым талеры” — легенда пра сіваю мінуўшчыну, якой амаль два стагоддзі. У “Афганскай шкатулцы” — гісторыя пра нядаўняе мінулае, якому ўсяго два дзесяцігоддзі. У першай

аповесці расказваецца пра тое, як героі, шчыруючы над загадкамі легенды, прыйшлі да высновы пра багацце нашай гісторыі, якая чакае новых сваіх даследчыкаў. Другая аповесць пра тое, як “нашы юныя сябры”, нашы “будучыя Холмсы і Каломбы”, шчыруюць не ў архіўных музеях, не толькі чытаюць кнігу “Памяць”. Тут, у іх Вялікай Паляне, жывуць сведкі і нават удзельнікі той “нянашай вайны”. У пошуках адказу на свае пытанні “нашы юныя сябры” знайшлі скарб, даражэйшы за скарбы афганскай шкатулкі. Ім, а разам з імі і нам, адкрылася няўмольная і вечная ісціна, што з вайны, а тым больш — з “нянашай”, можна, калі пашчасціць, вынесці толькі “рукі-ногі з галавою. Гэта адзінае, што адтуль можна было вывезці. Даў Бог вярнуцца жывым — вось самыя большыя каштоўнасці” (105). Гэтыя словы аднаго з тых, каму “даў Бог вярнуцца жывым”, набываюць у кантэксце аповесці сімвалічнае гучанне. Яны павінны стаць перасцярогай і прывесці да адуму ўсіх, хто прагне нажыцца на “нянашых” войнах.

➤ Нешматслоўна, без аніякага маралізатарства, але вельмі пранізліва сказаў пісьменнік пра тое, што “набылі” мы ўсе ў той вайне. З яе нам вярнулі амаль тысячу (!) “грузаў-200” — цынкавых хлопчыкаў”. “Восем чалавек з раёна загінулі”, як сцвярджае “гаўсценная кніга” “Памяць”. А колькі такіх раёнаў у нашай Беларусі! Вялікапалянцы сведчаць: трое пайшлі толькі з іх вёскі. Лёс “жывых “афганцаў”, якіх наведалі нашы героі, узрушыў, усхваляваў яшчэ больш за жахлівую лічбу мёртвых “афганцаў”. Адзін з жывых страціў на той “нянашай” вайне імя. У творы і гэта акалічнасць — дэталі сімвалічная. Імя — гэта знак чалавека, код яго сувязі са светам, з космасам наогул. Страчаны чалавек страчвае і імя. У яго цяпер толькі мянушка — Кандагар, знак тых мясцін, дзе загінула яго душа, дзе скалечаны быў яго лёс. Як ён са змярцвелай душой жыве, сказана пісьменнікам коратка і вычарпальна: “Кандагар ніў бязбожна, лаяўся так, што хацелася заціснуць вушы. П’яны, ганяў з сякераю жонку з дзецьмі” (105). Усім вядома, як жывецца дзецям у такой сям’і. Яшчэ вусцішней становіцца ад думкі: а якімі ж вырастуць? І толькі адна дэталі, сказанае пісьменнікам нібы мімаходзь, але на які ж роздум яно наводзіць! Дзеці Кандагара — “амаль аднагодкі нашым Ціму з Валікам”. Разам растуць, разам, на адной зямлі, магчыма, у адной вёсцы, ім і жыць, як вырастуць...

Сімвалічны сэнс набывае ў аповесці эпізод агляду дзецьмі

помніка, вывучэнне раздзелаў кнігі “Памяць”, прачытанне верша, апошнія словы якога “білі, здавалася, проста ў сэрца”, і наведванне жывога “афганца”. Як сімвалічная і выява валошкі на помніку...

Настаўнік. Нашы юныя героі пакуль што ўспрынялі ўсё ўбачанае, пачутае і прачытанае толькі сэрцам. Дзіцячаму розуму спасцігнуць усё гэта проста немагчыма. Дый як яны могуць зразумець, адказаць на тэа пытанні, на якія яшчэ ніхто з дарослых не даў адназначнага адказу. Дзеці вераць кнізе, і ў ёй, такой “таўсценнай і цяжкай”, хацелі б знайсці адказ на свае пытанні. Але ў ёй (сапраўды “цяжкай”!) “дубовымі словамі” напісана пра рашэнне ўводу савецкіх войскаў на тэрыторыю Афганістана і пра тое, што “гісторыя дасць канчатковую ацэнку Афганскай вайне, але...” (104).

А ці адчуваецца ў творы аўтарская ацэнка падзей дваццацігадовай даўнасці? Ці дапамагае аўтар сваім героям атрымаць адказ на пытанне: што гэта ўвогуле азначае — “нянашая” вайна і як можна ставіцца да такіх войнаў, як іх ацэньваць?

“Спікеры” другой групы.

➤ Юныя героі з дапамогай аўтара зрабілі адкрыццё, якое даражэй за скарб афганскай шкатулкі і наогул за ўсе зямныя скарбы. Без гэтага адкрыцця марныя ўсе зямныя скарбы. Усё пойдзе прахам, калі мы не авалодаем той ісцінай, якую перадаў Барыс Крушынскі сваім юным сябрам — будучым гаспадарам нашай зямлі. Крушынскі “аж сумеўся”, пачуўшы ад дзяцей версіі яго з’яўлення тут, у гэтых мясцінах, а потым прамовіў: *“Значыць, на нашым пакаленні гэтая мілітарысцкая брыдота не закончылася... Значыць, і вам — з такіх гадоў! — засмечваюць бедныя галовы тым жа самым... Скажыце мне, калі ласка — ускінуўся ён раптам, — навошта нам, маладой, мірнай краіне Беларусь, могуць спатрэбіцца ракетныя шахты?! Ваенныя сакрэтныя базы?! З кім мы збіраемся ваяваць? Каму пагражаем кулакамі?! І калі гэта ўсё скончыцца?!”* (94—95). Вось адказ на пытанне, ад вырашэння якога залежыць будучыня і жыццё як дарослых, так і дзяцей — усіх нас.

➤ Вучні могуць не пагадзіцца з такой высновай “спікера”. Яны будуць даводзіць тэкстам: *“Здзіўленыя гэтым нечаканым яго маналогам, дзеці маўчалі. Ды яны і не ведалі, што казаць. Проста яны не разумелі дарослага Крушынскага”* (95).

➤ “Не ведалі”, “не разумелі” — пакуль што так. Аднак красамоўнейшае за ўсялякія словы ў такой сітуацыі — маўчанне: “дзеці маўчалі”. Часам маўчанне скажа больш, чым

словы, допыты, спрэчкі. Да таго ж, дзеці валодаюць рэдкім дарам — тактоўнасцю, далікатнасцю, унутранай, а не знешняй і паказной, як у Светы, культурай. Яны разумеюць ужо, што ёсць сітуацыі, калі ўсялякія словы выключаны ўвогуле. Іх маўчанне ў спалучэнні са здзіўленнем — важкая падстава, каб спадзявацца, што з цягам часу дзеці абавязкова ўсё зразумеюць. Калі Цім здольны “з двух пустых эпизодаў зрабіць такія высновы!”, то супаставіць словы Крушынскага са словамі Колькі Таксіста, з усім убачаным і зрабіць адпаведныя высновы тым больш здолее.

➤ Калі “Шчарбаты талер” — гімн роднай мове, то “Афганскую шкатулку” можна з поўным правам назваць гімнам сяброўству. Заслуга пісьменніка ў тым, што ўласным разуменнем сяброўства як найдаражэйшага скарбу ён надзяліў сваіх юных герояў. Усе мы не цэнім, што маем, а потым, страціўшы, моцна шкадуем тое, што страцілі па ўласнай віне. Нашы героі тут і цяпер разумеюць, што валодаюць гэтым скарбам і ашчадна берагуць яго: “Аднак жа вялікая гэта рэч — сяброўства!” (27). Сяброўства ў “Афганскай шкатулцы” — сапраўдны чуд. Ён пасланы нашым героям і як узнагарода, і як выпрабаванне адначасова.

Пройгрыш каманды па віне Ціма — сур’ёзнае выпрабаванне сяброўства ў падлеткавым узросце. Яшчэ цяжэй успрымаюцца абразлівыя паводзіны лепшага сябра пасля так недарэчна, як усім здаецца, прапушчанага гола: “Злосць на сябра раптам ахапіла Валіка... “Дзірка!” — гучна, пагардліва сказаў ён. “З каманды “Рэшата!” — ахвотна падтрымаў яго хтосьці з сяльчан, які праязджаў побач” (16).

Усё! У падлеткавым узросце (ды ці толькі ў падлеткавым!) часам падобнай “драбязы” і рэакцыі на яе дастаткова, каб не толькі пасварыцца надоўга, але і разысціся ворагамі назаўсёды. Так якраз і бывае, калі за гэтай прыкрасцю і непаразуменнем не здарыцца... чуд. Пісьменнік пераканальна і псіхалагічна тонка паказаў, які чуд можа ўратаваць і нават умацаваць сяброўства. Невыпадкова менавіта ў гэты выратавальны для сяброўства момант аўтар параўнаў сваіх юных герояў з Дон Кіхотам і Санча Пансам: “На гэтых ценях ды яшчэ з клункамі за плячыма хлопцы падобныя былі да... Дон Кіхота з Санча Пансам” (24). А далей пісьменнік дае чытачу ўрок выратавання дружбы — зберажэння скарбу:

— Пакрыўдзіўся? — вінавата спытай Валік.

Маўчанне. Канечне, пакрыўдзіўся. Валіку тым больш прыкра

было, што яго, калі ён не забіў гол, сябар суцяшаў, падбадзёрваў... А ён? І навошта вырвалася тое дурное слова? Які б ні быў важны гэты паядынак, гэта ж усяго толькі гульня, забаўка, і не такія ўжо праблемы сусветнага маштабу вырашаліся яго вынікам, каб накідвацца на чалавека. Ды яшчэ на такога, як Цім (17).

На гэтым этапе ўрока мэтазгодна **прачытаць па ролях два дыялогі**. Першы назавём умоўна — “Прымірэнне”. Аўтарскія словы пра тое, што “сказаў Валік сябру, толькі больш лаканічна” пераробім у рэпліку (раздзел II). Другі назавём “Валікаў рэалізм і Цімавы фантазіі” (размова на перапынку пасля ўрока геаграфіі ад слоў: “Прачытаў?” да слоў: “...тады я сам усё расследую”.

“Спікер” (працягвае):

➤ Гэтыя дыялогі — сведчанне пісьменніцкіх “урокаў” усім нам, як зберагчы скарб, як выпрабавуюцца людзі цудам — сяброўствам. І гэта толькі пачатак. Аднак калі ён ёсць — здарыцца цуд. І гэта будзе ўжо цуд-узнагарода за працу душы, за перамогу над сабой, за ўсведамленне ўласных памылак, віны, за пакаянне і раскаянне:

Хай не адразу, а недзе на палавіне ўрока Валіку самым неверагодным чынам перадаліся сябравы думкі. Бы нейкія электрамагнітныя хвалі дайшлі ад першай парты да апошняй. Ён успомніў, як учора не забіў гол, а Цім суцяшаў яго — адзіны з усёй каманды. Прыгадалася, як у тым годзе ён хварэў, а Цім кожны дзень прыходзіў да яго ў адведкі... І яшчэ многа рознага добра ўспомнілася, якое сябар яму рабіў. Ніколі ні на што не крыўдзячыся. Усё даруючы. А ён, Валік? Разныўся тут — “засмяюць”, “на міліцыях зацягаюць”... Мужчына называецца. Будучы салдат, абаронца Беларусі, які баіцца “ўвязвацца” ў гісторыю. А гісторыя ж і сапраўды цікавая! (27).

Стварыўшы гімн сяброўству, пісьменнік падзяліўся духоўным вопытам і мудрасцю, давёў, што сапраўднае сяброўства можа быць паміж людзьмі розных узростаў, нацыянальнасцей... Ды што казаць пра ўсіх, калі нават Валік з Цімам “дужа ... розныя. Адзін любіць простае, будзённае, другі — толькі штосьці незвычайнае. Цім — гэта неба, а Валік — зямля”. Мы можам прадоўжыць: адзін высокі (“бамбіза Валік”), другі нізкі; адзін выдатнік, другі “з тройкі на чацвёрку... пералазіць”; адзін сядзіць за апошняй партай, другі — за першай; адзін рэаліст, другі фантазёр; адзін варатар, другі галкіпер... Такі вось цуд у кнізе А. Федарэнкі.

У жыцці людзі скардзяцца, што цудаў не бывае, што сяброўства, апісанае ў аповесці, — плён вымыслу і фантазіі пісьменніка. У жыцці — не сяброўства, а “тусоўкі” па прынцыпе “ты — мне, я — табе”, прычым абавязкова з да сябе падобнымі: “залатыя”

— з “залатымі”... “Тусоўкі” і “разборкі” — вось два этапы такіх узаемін. Якія людзі — такія і ўзаеміны. Цуд-узнагарода такім не даруецца. Няма за што...

“Спікер” трэцяй групы:

➤ Сапраўды, таго, што розніць “Афганскую шкатулку” са “Шчарбатым талерам”, нашмат больш за тое, што іх паядноўвае. Хоць бы пейзаж. У “Шчарбатым талеры” ён летні. Там — гімн лету, рыбалцы, дажджу... У “Афганскай шкатулцы” — зімовы, казачны, не менш рамантычны. Гэта ўсё — леты і зімы нашай чароўнай, любай Беларусі...

Наогул, адрозненняў няма, і пакуль не названа асноўнае, з чаго вынікае шмат іншага.

Гэта перад героямі “Шчарбатага талера” стаяла галоўная праблема: як адшукаць скарб? Выключна ўсе шукальнікі скарбу апантаня жаданнем яго знайсці. І да апошняга моманту ніхто з іх не ведаў, што скарб, схаваны французскім афіцэрам, даўно знойдзены. Адны шукальнікі ўзнагароджаны чудам: знайшлі іншы скарб, даражэйшы за той, што шукалі. Другія — за хцівасць і прагнасць пакараны.

У “Афганскай шкатулцы” для большасці герояў праблема пошуку скарбу не існуе ўвогуле (толькі аферысты зяць з цесцем яго шукаюць). Галоўны герой, які мае непасрэднае дачыненне да скарбу, — Крушынскі, скарб увогуле не шукае, бо даўно і добра ведае, дзе ён. Крушынскі, наадварот, пераключае ўвагу дзяцей на “пошукі” даўно знойдзенага скарбу, каб вырашаць свае праблемы. Хай шукаюць скарб, тады не разгадаюць яго тайну, да якой юныя “сышчыкі” падышлі ўпрытык. Калі аферыстаў і вандалаў арыштавалі, калі высветлілася, што ніякага скарбу ніхто не знайшоў, “Цім і сам быў сярдзіты на Крушынскага. Навошта ён хлусіў ім пра спецслужбы, пра афганскую шкатулку, пра Васіля?.. Калі ўжо так карцела яму, дык мог бы і менш праўдападобную гісторыю выдумаць... І зусім не абяцанага матацыкла, якога ён цяпер, вядома, ніколі не атрымае, шкадаваў Цім. Не настолькі ён быў наіўны, каб спадзявацца на такі дарагі падарунак. Проста каму прыемна, калі цябе падманваюць, ды яшчэ так сур’ёзна, так грунтоўна?..” (155).

Зрэшты, “сышчык” Цім амаль у самым пачатку скеміў: “Калі ён сапраўдны спецагент, дык такое адчуванне, што галава яго [Крушынскага] забіта невядома чым, толькі не каштоўнасцямі” (117).

➤ У “Афганскай шкатулцы” галоўная **філасофская праблема — праблема выкарыстання скарбаў**. Як

распарадзіцца скарбамі, у тым ліку і матэрыяльнымі, якімі чалавек ужо валодае ці завалодаў у выніку пэўных намаганьняў або якія пасылаюцца яму як цуд, выпадковасць?

Стаўленне А. Федарэнкі да скарбаў зямных тоеснае стаўленьню Яна Баршчэўскага: яно неадназначнае. З аднаго боку, яны, скарбы, — тлен, марнасць марнасцяў. Ім супрацьпастаўлены іншыя каштоўнасці — здароўе, сумленняя праца, спакой душы, каханне, сям'я... Згадаем: “Добрая жонка — найдаражэйшы скарб, бо дзе ў хаце каханне і згода, там і благаслаўленне Божае”. З другога боку, багацце, дабрабыт, заможнасць, здабытыя сумленнай працай, — адзін з элементаў шчасця. “Багаты чалавек можа шмат добрага зрабіць. Чалавек стане годным уладаром зямных скарбаў, калі навучыцца пазнаваць і любіць дабро”. Ян Баршчэўскі нецярпімы да тых, хто гоніцца за багаццем “не дзеля таго, каб рабіць дабро бліжнім, а каб нічога не рабіць, або — што яшчэ горш — каб шкодзіць. Але што ж далей?” На ўсё жыццё шляхціц Завальня засвоіў урок бацькі: “добры лёс і ўладу над зямнымі скарбамі” — дзеля бліжніх сваіх.

З гэтай праблемай звязана найбольш загадкавага і містычнага ў апавесці. Яскравае сведчанне гэтаму — гісторыя Крушынскага.

Ён зазнаў апраметнага ліха на той “нянашай вайне”, цудам уратаваўся, але і пасля вайны няўдачы і няшчасці (пасля кароткага перыяду шанцавання) пасыпаліся адно за адным. Усё напрацаванае “пры першым жа няшчасці счэзла дазвання”. Пакручасты лёс у чалавека, загадкавы. Нават следчы сказаў хлопчыкам: “*Ваши Крушынскі, канечне, герой, ардэнамі-медалямі ўзнагароджаны, і ўсё такое. Аднак блізка з ім сыходзіцца я вам бы не раіў. Дужа ж ужо нейкая бурная біяграфія ў чалавека!*” (153).

“*Проста містыка нейкая*” (157), — так сам Крушынскі вызначыў усё тое, што звалілася на яго пасля авалодання скарбамі афганскай шкатулкі...

Настаўнік:

Наш мудры народ здаўна навучыўся разумець знакі-вешчуны, якія пасылаюцца чалавеку маці-зямлёй, прыродай, космасам... Ніхто не ведае, кім гэтыя знакі пасылаюцца, але распазнаваць іх навучыліся. Здаўна наш народ ведаў, што любая знаходка, а тым больш каштоўная — нядобры знак, магчыма нават — знак бяды. Немінуча надарыцца так, што страціш намнога больш, чым знайшоў.

Нездарма ў народзе кажуць: знайшоў — не радуйся, згубіў — не плач. У лепшым выпадку “шчасліўца”, які нешта знайшоў, чакаюць прыгоды. Аднак прыгоды — добрыя ў кнігах, кіно. У жыцці няшмат людзей, якія пажадалі б сабе прыгод...

А як жа быць, калі знайшоў, каб не наклікаць на сябе бяды? Аддаць таму, хто згубіў. Калі ж гэта з нейкай прычыны немагчыма, то выйсце ёсць!.. Аднак жа прадоўжым аналізаваць “Афганскую шкатулку”...

Кіраўнік (“спікер”) чацвёртай групы:

➤ Тое ж самае даводзіць і Крушынскі: *“Гэта праклятыя каштоўнасці, Віка! Я не магу імі распараджацца, не магу траціць іх на сябе <...> усё ператваралася толькі ў шкоду мне”* (157).

Письменнік выкарыстоўвае казачны матыў: не чалавек уладальнік скарбу, а скарб завалодвае чалавекам. Скарб, як нейкая жывая істота, мае здольнасць не аддавацца, не слухацца чалавека, помсціць яму ці, наадварот, слухацца і нават пасылаць “сігналы”, “званочки” ўхвалення, падтрымкі: *“Нібы нейкі сігнал паступае, нейкі званочак звініць: “Усё правільна ты, Крушынскі, робіш тое, што трэба! Гэтаксама было, калі я штомесяц пасылаў грашовыя пераводы бацькам “афганца”; звінеў той жа “правільны” званочак, усё йшло ў мяне добра, і душа была больш-менш спакойная!”* (158).

Крушынскі зрабіў для сябе адкрыццё, якое сапраўды дазволіць яму пачаць усё “з чыстага ліста”: *“закляцце з гэтых каштоўнасцей здымаецца менавіта так: не на сябе трэба іх траціць, а на іншых... на тых, каму гэтыя каштоўнасці неабходныя, хто мае ў іх сапраўдную патрэбу”* (158).

Настаўнік:

Давайце паразважаем: а ці такое гэта ўжо і адкрыццё для дарослага чалавека? Няўжо чалавеку, які прайшоў праз такое пекла, над якім не раз стаяла смерць з касою, які *“ардэнамі-медалямі ўзнагароджаны і ўсё такое”*, так цяжка было зразумець: на карысць чалавеку толькі ўсё тое, што здабыта сумленнай працай? Адабранае, скрадзенае і проста знойдзенае не прынясе шчасця з простаай прычыны: яно не тваё. Знайшоў — аддай. Няўжо такі доўгі і няпросты шлях да старой, як свет, і простаай, як двойчы два, ісціны: *“Гэта не мае каштоўнасці. Яны не прыносяць мне шчасця”* (194)?

Няцяжка спрагназаваць, што вучні скажуць: ісціна простая — складана зрабіць адпаведнае ёй. Ісціны, законы вечнасці наогул усе простыя, толькі далёка не ўсе імі кіруюцца. Скажуць вучні і пра тое,

што “скарб не аддавайся”, “не захацеў у чужыя рукі аддавацца”.

Настаўнік:

Што значыць — “не аддавайся”, “не захацеў... аддавацца”? Ці ёсць гэтаму дзіву якое-небудзь рэалістычнае, а не містычнае вытлумачэнне? Пашукаем адказы на гэтыя пытанні ў аповесці, у маналогу Крушынскага (XXX раздзел). Дзеля гэтага пакарыстаемся прыёмам самога пісьменніка — **выдзяляць ключавыя словы-апоры**. У вялікім маналогу знайдзіце толькі адно слова, якое вытлумачыць нам прычыну няпростага і доўгага шляху ад спасціжэння простаі ісціны да адпаведных ёй учынкаў.

Вучні скажуць, што **ключавое слова — “выбар”**. Самае цяжкае і складанае для любога чалавека — зрабіць выбар. Кожны з нас пастаянна паўстае перад выбарам, ад якога цалкам залежыць “далейшы шлях”: шырокі і прасторны, што вядзе да пагібелі душы і вынішчэння лепшага ў ёй, ці вузкі і цесны, што вядзе да жыцця і перамогі лепшага ў чалавеку. Выбар ёсць заўсёды. Як у прытчы пра таленты: памножыць ці закапаць дадзеныя гаспадаром манеты. Калі ж выявіцца, што выбар зроблены няправільна, на пагібель уласнай душы, то заўсёды знойдзецца апраўданне. “Я пабаяўся цябе, бо ведаю, што ты жорсткі... таму і закапаў талант, каб не згубіць”... Выбар зрабіць вельмі цяжка. Аднак чалавеку зноў пасылаецца Цуд. Як дапамога, як падказка, як падтрымка. Барыс Крушынскі кажа Віцы: “Помніш, некалі я казаў, што цябе, можа, сам Бог прыслаў — як збавенне мне, як падказку выбару далейшага шляху? Дык вось: калі я пачаў, прабач, траціць сёе-тое на цябе... Вось тут грошы слухаюцца! Вось тут усё ідзе нармальна” (157—158).

Кіраўнікі (“спікеры”) чацвёртай групы:

➤ Цуд пасылае Крушынскаму яшчэ адну “знаходку” — Віку. Няшчаснае, беспрытульнае дзіця — “прыблудную дзяўчынку”. Гэта цяпер Крушынскі ўсведамляе такую “знаходку” як “збавенне, як падказку выбару”. Мы ж разгорнем аповесць яшчэ раз на тых старонках, дзе апісваецца сітуацыя “знаходкі” і ўсё тое, што потым было з ёю звязана. У той час наўрад ці гэта было збавеннем, бо да праблем Крушынскага дадаваліся новыя. Ён тады ўжо стаяў перад выбарам: ратаваць чалавека і быць гатовым да ўсяго таго, што чакае яго пасля (ды яшчэ ў яго, Крушынскага, сітуацыі!), ці думаць пра сябе, ратавацца самому? Яшчэ раз заўважым, што ў сітуацыі Крушынскага і з яго ранейшай “бурнай біяграфіяй” інакш і не ставілася пытанне.

➤ Выходзіць, што цуд, як і чалавек, “расце”, змяняецца: цуд-выпрабаванне — цуд-падказка — цуд-дапамога — цуд-збавенне — цуд-узнагарода? У пераліку гэтых этапаў “росту” і “сталення” цуду не хапае яшчэ аднаго: гэта — цуд-прадвесце. А ён быў! Мы чытаем: “*Больш таго — цяпер было ў ім адчуванне, што менавіта сёння павінна з ім здарыцца нешта важнае, радаснае. Нейкая ўдача чакае яго наперадзе*” (30). “Удача” ж вынікла такімі праблемамі, што не пазайздросціш. Але: “*Усё будзе добра! Павінна быць добра. Цяпер трэба толькі, каб яму крышку паішэнціла..*” (43). Праз тры абзацы чытаем: “*Але яму і праўда сёння ішэнціла*”. Падобна да таго, што Цуд чакае чалавека, спадарожнічае яму пры адной умове: калі ў таго добрыя памкненні.

➤ Письменнік выпрабоўвае выбарам не толькі Крушынскага. Валік некалькі разоў апынаецца перад выбарам. Пасля хакейнага спаборніцтва ў яго быў выбар паводзін з сябрам: абвінавачваць яго і далей, чакаць, калі той сам загаворыць і прызнае свой недарэчны промах, ці павініцца самому, пакаяцца і папрасіць у сябра прабачэння за абразу. Валік выбірае другі варыянт. Пасля некаторых ваганняў адносна рызыкаўнага плана Ціма, як раскрыць таямніцу барадача (не выключана — “лідэра якойсьці злачынай групоўкі”), Валік піша запіску сябру: “*Я згодзен на ўсё, што ты скажаш*”. І гэта нягледзячы на тое, што для Валіка “ёсць тысячы цікавых спраў, акрамя “раследаванняў”. Аднак у выніку хлопчык прыходзіць да такой высновы: “*Канечне, усё гэта акружана тайнай. І хутчэй за ўсё тайнай надобраю, цёмнаю... Можна, сапраўды гэта які крымінальнік? Ці нават маньяк-забойца? Тады што — сёння хтосьці чужы ў яго ахвяраю, а заўтра нехта з аднакласнікаў? Заўтра — Цім? Або ён, Валік?*” (27).

Наступны этап урока — **супастаўленне вынікаў “стэнаграмы”** напрацовак другой, трэцяй і чацвёртай груп з тэзісамі.

Прагназаваньня настаўнікам тэзісы:

Адметнасці аповесці “Афганская шкатулка”

1. Тэма, штуршок сюжэта — паданне пра падзеі, звязаныя з вайной у Афганістане.

2. Сведкі і ўдзельнікі “нянашай” вайны жывуць побач з галоўнымі героямі аповесці.

3. Антываенная накіраванасць.

4. Аповесць — гімн сяброўству.
5. Выпрабаванне сяброўствам. Станоўчыя рысы герояў твора.
6. Духоўны вопыт пісьменніка — скарб, якім ён узбагачвае чытача.

7. Роля зімовага пейзажу ў аповесці.
8. Праблема выкарыстання скарбаў.
9. Роля містычнага ў вырашэнні гэтай праблемы.
10. Героі ў сітуацыі выбару.
11. Цуды і іх разнавіднасці.

Рэфлексія.

Вучні ацэньваюць свае напрацоўкі, узгадняюць асобныя моманты тэзісаў ці фармулююць іх з дапамогай настаўніка:

- тэму, ідэю, галоўную маральна-філасофскую праблему і сродкі іх рэалізацыі ў творы;
- творчы метады, стыль (“почырк”) пісьменніка, самабытнасць і адметнасць яго таленту.

Наступны этап — **прэзентацыя напрацовак** пятай групы.

Тут трэба патлумачыць. У час кансультацыі кіраўнікоў (“спікераў”) пятай групы настаўнік прагназуе палемічную і з’урывістую накіраванасць прэзентацыі. Узровень гэтай палемікі можа быць прыблізна такі.

Кіраўнікі (“спікеры”) пятай групы:

➤ Адзін з папярэдніх выступоўцаў даводзіў, што цуд “дапамагае” нашым героям заўсёды. Пры ўмове, што яны — носбіты добра. Сказанае супярэчыць тэксту, а значыць, і філасофскім высновам самога пісьменніка. На самай справе аўтар пераконвае, што цуд “літасцівы” да ўсіх — добрых і злых. Да прыкладу, у раздзеле XXIV пра авантурыстаў мы чытаем: *“Доктар збіўся-такі з дарогі і вывеў зяця да кар’ера... Цяпер у кар’еры стаяла вада замест лёду. Цесць з зяцем прайшлі па самым крутым абрыве і нават не заўважылі; проста цуда нейкае, проста пашэнціла, што не пазвальваліся ўніз”* (132). Выдзелім і мы ў гэтым урывку ключавыя словы. Гэта: “цуда”, “пашэнціла”. Ды які цуд! Як яшчэ пашэнціла! Цана таму цуду — выратаванае жыццё. І каму?! Тым, хто сабраўся зараз зрабіць “бязбожную справу”, як дакладна вызначана яна пісьменнікам. Па справядлівасці, напэўна, трэба, каб было пашэнціла... Дый і “надвор’е дапамагае” безбожнікам, цынікам і святататнікам: *“З Богам, — сказаў зяць Ігар... і доктар уздрыгнуў — так недарэчна, нават дзіка прагучала гэтае пажаданне...”* (133). А з рыдлёўкай як ім пашэнціла!

➤ Пагаджаемся з высновай, што цуд дапамагае ўсім, добрым і злым. Аднак нельга не звярнуць увагу на адну дэталю. Ключавымі ў працытаваным урыўку, на нашу думку, з’яўляюцца словы: “нават і не заўважылі”. Так, сапраўды быў пасланы аферыстам Цуд: каб адумаліся, спыніліся, зразумелі, што жыццё ўратаванае — скарб, не параўнальны з тым, якім яны прагнуць авалодаць. Але яны “нават і не заўважылі” гэты вялікі Цуд. І ён адпомсціў ім за такую няўвагу, нячуйнасць і душэўную глухату. Вось ужо сапраўды, “цуды можна разумець толькі сэрцам”, як даводзіў і Ян Баршчэўскі. А калі сэрца глухое і невідучае, то “знакаў” цуду яно “нават і не заўважыць”, “званочкаў” яно не пачуе. За чорную няўдзячнасць — пакаранне. Сімвалічнай у кантэксце апавесці з’яўляецца такая сатырычная дэталю: “доктар не так убачыў, як здагадаўся: гэта яму паказваюць дулю”. Асабліва жорсткі і бязлітасны цуд да тых, каму “добра жылося”, хто жыве “у цяпле, у святле”, каму “захацелася большага” (135). Такія страчваюць і тое, што мелі...

➤ Так, цуд літасцівы да ўсіх: кожнаму даецца шанец выбрацца з бездані сваіх грахоў. Трэба толькі адумацца, схамянуцца, спыніцца, заўважыць “знак” і пачуць “званочак”. Нават Павуку са “Шчарбатага талера” пасылаецца шанец: “Апамятайся! Што вы задумалі?!” Вокліч былога аднакласніка, нават сябра, з якім зноў выпадкова звёў лёс праз столькі гадоў, гучыць як перасцярога цуду, як яго літасць. Яшчэ не позна апамятацца, яшчэ многае ў сабе, сваёй душы можна змяніць да лепшага. Аднак Павук настолькі глухі, што слоў-“званочкаў” цуду ён не пачуў.

➤ Не бачыць “знакаў” і не чуе “званочкаў” цуду і Валікава стрыечная сястра Света. Ёй быў падараваны вялікі цуд — пабачыць свет. Але, на жаль, з’ездзіўшы ў Англію, яна не толькі не набыла скарбаў, але і страціла тое, што мела. Была проста невідучай і глухой да цудаў, а стала ваяўнічай хамкай, якая пагарджае ўсімі, хто ў Англію не з’ездзіў. Гэта дае ёй права дэманстраваць сваю, як ёй здаецца, перавагу над усімі: “Цім павітаўся. Света прамаўчала...” Далей — болей. Света і такія, як яна, знакаў сапраўднага цуду нават і не заўважаць — і “кожнаму дастанецца сваё”. А з ёй жа побач і быў Цуд: сядзеў і піў гарбату прысёрбваючы...

➤ Письменник настойлівы ў сваім перакананні, што паміж чалавекам і цудам існуе моцная сувязь, што цуды такія ж, як

людзі: чым мацнейшыя духоўныя сілы чалавека, тым большы чуд вядзе і аберагае яго па жыцці. А сілы чалавека вымяраюцца яго здольнасцю заўважыць “знакі”, пачуць “званочки” чуду.

Прачытаныя намі творы А. Федарэнкі даюць падставы сцвярджаць, што ў пісьменніка ёсць адметнае светабачанне і светаўспрыманне, уласны погляд на сучасныя праблемы і, што асабліва важна, — свой спосаб іх адлюстравання і выяўлення.

Рэфлексія этапа ўрока.

Вучні ацэньваюць напрацоўкі пятай групы, адзначаюць, што элементы палемікі з папярэднімі выступоўцамі, цытаванне тэксту, вылучэнне ў ім ключавых слоў, назіранне за дэталямі, аргументацыя і спасылка на творы іншых пісьменнікаў, абагульненне і вывады — вось тая прыём даследавання, якія былі асабліва эфектыўнымі пры аналізе аповесці.

Рэфлексія ўсяго ўрока.

Вучні адзначаюць, што аналіз аповесці “Афганская шкатулка” праведзены з дапамогай наступных прыёмаў і відаў працы:

- фармулёўка мэты і задачы ўрока на падставе назвы твора;
- падбор эпіграфа ўрока на аснове вучнёўскіх напрацовак і ўступу-прытчы;
- вызначэнне спецыфікі жанру твора з выкарыстаннем даведачнай літаратуры;
- тэсціраванне;
- параўнанне і супастаўленне двух твораў аднаго пісьменніка;
- стэнаграмы высноў напрацовак;
- выбарачны мэтавы пераказ і цытаванне тэксту;
- складанне тэзісаў напрацовак і зверка іх са стэнаграмамі;
- адказы на пытанні настаўніка;
- палеміка;
- чытанне дыялогаў па ролях;
- вылучэнне ключавых слоў-апор у тэксце;
- праца ў парах ці групам;
- агучванне напрацовак.

Вучні пераконваюцца, што асноўным прыёмам пры аналізе было параўнанне, супастаўленне “Афганскай шкатулкі” са “Шчарбатым талерам”, адзначаюць яго перавагі, да прыкладу, над выбарачным пераказам ці адказамі на пытанні настаўніка. Выказваюць вучні меркаванне і пра групавыя метады працы на ўроку, параўноўваючы іх з франтальнымі.

Настаўнік зазначае, што параўнанне двух твораў — надзвычай

эфектыўны прыём аналізу. З яго дапамогай развіваюцца аналітычныя здольнасці. Мы параўноўвалі, супастаўлялі два творы аднаго пісьменніка. На парадак вышэйшы ўзровень аналізу — супастаўленне твораў розных пісьменнікаў паводле, да прыкладу, іх праблемнай накіраванасці ці жанравых асаблівасцяў.

Тым, хто асабліва цікавіцца літаратурай, шмат чытае, наведвае факультатыў, мае схільнасць да аналітычных даследаванняў, настаўнік раіць папрацаваць над адной з такіх тэм:

1. *Скарбы зямныя і скарбы духоўныя ў творах Яна Баршчэўскага і Андрэя Федарэнкі.*

2. *Містычнае і рэалістычнае ў творах Яна Баршчэўскага і Андрэя Фе-дарэнкі.*

3. *Дзіцячы непаўторны свет у творах Марка Твэна і Андрэя Федарэнкі.*

Тэмы сачыненняў:

1. *Урокі пісьменніка А. Федарэнкі і яго герояў.*

2. *Самабытнае слова ў творах А. Федарэнкі.*

Настаўнік (абагульненне і заключнае слова):

Мы даследавалі з вамі “сакрэты” творчасці пісьменніка, яго стыль, манеру, “почырк”. У. Скарынкін пісаў, што “сапраўднаму паэту трэба мець уласны курс і вугал свой атакі”. Вы пераканаліся, што творчасць А. Федарэнкі ў поўнай меры адпавядае гэтаму патрабаванню.

Калі пры аналізе твора мы змаглі прымяніць такія прыёмы, як супастаўленне і параўнанне, то вывад просты: ёсць што параўноўваць.

Калі ж пры супастаўленні двух твораў аднаго пісьменніка мы выявілі нашмат больш адметнага, чым агульнага, то вывад наступны... Які ж? Дапамажыце мне яго сфармуляваць. Давайце і мы зверым нашы разважанні адносна твораў на падабенства...

Прагназаваны настаўнікам вывад:

Ствараючы займальныя сюжэты, пісьменнік не паўтараецца, а па-мастакоўску даследуе нашу сучаснасць. Ён надае ўвагу не толькі тэксту, але і падтэксту. З дапамогай дэталі, трапнага слова, без усялякага маралізатарства аўтар дасягае самага пажаданага эфекту. Сутнасць яго такая: пісьменнік адкрывае чытачу перспектывы для “сутворчасці”, прымушае думаць, разважаць, часам нават “правакуе” на спрэчку з ім. Ён дапамагае нам самім рабіць высновы, спасцігаць тыя ісціны, у якіх перакананы сам.

Разам з героямі мы шукаем адказы на тыя шматлікія пытанні, якія стаяць перад імі.

Чытаючы творы А. Федарэнкі, мы спрычыніліся да адкрыцця цуду. Гэты цуд — неруш роднай мовы. Мы пераканаліся, што на беларускай зямлі шмат скарбаў, пра якія можна распавесці на нашай багатай, прыгожай мове. І яна не горшая за якія іншыя мовы, бо яна нам родная.

Настаўнік:

Адзін з герояў А. Федарэнкі верыць, што людзям “яшчэ захочацца шчырых, лірычных песняў, фільмаў са шчаслівым канцом, кніжак з псіхалогіяй, гуманізмам, станоўчым героем і з апісаннямі прыроды; настане час, калі модаю будзе не свінства, а дабро”...

Аднак “вера без справы — мёртвая ёсць”, — як сказана ў Кнізе кніг.

Каб вера была “жывой”, трэба кожнаму з нас, тут і цяпер, “добра рабіць сваю справу”, як гаварыў адзін з герояў рамана А. Камю “Чума”. У сітуацыі “чумы” і ваяўнічага “свінства” гэта асабліва актуальна. Гэта пытанне жыцця і смерці... Адно відавочна: А. Федарэнка “прымушае сябе верыць”, што “**модаю будзе... дабро**”. “Чакаць, чакаць, чакаць”, — так раіць юным чытачам пісьменнік. Чакаць Цуду — добра рабіць сваю справу. І тады “*нашыя мары рана ці позна абавязкова спраўдзяцца*” (162).

Каментар. Той, хто пазнаёміцца з распрацоўкамі ўрокаў па творах А. Федарэнкі, будзе мець рацыю, калі скажа: усё прапанаванае немагчыма выкарыстаць на двух уроках паводле самастойна прачытаных вучнямі твораў.

Патлумачым. Распрацоўкі ўрокаў пісаліся з вераю ў тое, што творы А. Федарэнкі будуць абавязкова вывучацца тэкстуальна. Больш за тое. Шматгадовы вопыт працы ў школе дае ўсе падставы сцвярджаць, што прапанаваныя для самастойнага чытання творы разглядаюцца не заўсёды. Зрэшты, вось меркаванне навукоўцаў і распрацоўшчыкаў школьнай праграмы па літаратуры (цытуем): “з-за вялікага аб’ёму твор прапанаваны толькі для пазакласнага чытання, хоць паводле сваіх мастацкіх якасцяў варты тэкстуальнага вывучэння” (“Роднае слова”, 2002, № 10).

Калі твор вялікі па аб’ёме, але “варты тэкстуальнага вывучэння”, то выснова простая, як двойчы два: на яго разгляд адводзіцца адпаведная колькасць гадзін. І гэта магчыма зрабіць нават у межах тых гадзін, якія выдзелены на вывучэнне літаратуры ўвогуле. На вялікі жаль, шмат гадзін у тых жа шостым і восьмым класах прысвечана аналізу твораў, якія павінны быць прадметам даследавання, да прыкладу, навукоўцаў-фалькларыстаў, а не дзяцей-падлеткаў. І наогул, няма патрэбы на невялічкім міфе ці легендзе

“таптаца” цэлы ўрок. Да таго ж, мы гэтым пазбаўляем дзяцей цудаў, якіх яны чакаюць пры вывучэнні твораў адпаведнага жанру. Думаецца, не так і складана “адшукаць” колькі гадзін на твор, калі ён таго заслугоўвае. Гаворка ідзе якраз менавіта пра такія творы, як аповесці А. Федарэнкі “Шчарбаты талер” і “Афганская шкатулка”.

Для большай пераканальнасці нашага доваду зазначым: мы не прапаноўваем увесці для тэкстуальнага вывучэння ў любым класе, скажам, аповесць “Смута” гэтага ж пісьменніка, хоць яна таксама пра школьнікаў. Твор таксама таленавіты, але... Вось у XI—XII класах на аглядных уроках па сучаснай беларускай літаратуры можна засяродзіць увагу і на гэтым творы. У старшакласнікаў ужо ёсць пэўны вопыт спасціжэння ўмоўнасцяў, парабалічных сродкаў (у тым ліку і сатырычных) і іх ролі ў выяўленні канцэпцыі пісьменніка. Яны ведаюць, што чытач мае права не падзяляць канцэпцыю пісьменніка і прапанаваных ім шляхоў вырашэння праблемы. Вучні, успрымаючы твор як з’яву мастацтва, будуць атрымліваць эстэтычную асалоду ад удумлівага, асэнсаванага чытання тэксту твора. Яны больш грунтоўна авалодаюць навыкамі аналізу твора па законах мастацтва, а не па законах жыцця.

Пасляслоўе да ўрока Тэсціраванне

Урок — творчасць настаўніка. Аднак і ў гэтай творчасці, як і ў любой іншай, ёсць “свае няўмольныя законы”. Добры ўрок, як і добры мастацкі твор, пры ўсёй сваёй канцэптуальнасці і завершанасці павінен быць адначасова і адкрытым. Сваёй адкрытасцю ён вызваляе прастор для новых разваг, думак, асацыяцый, “звязвае” папярэдняе з наступным, пабуджае да новых пошукаў і адкрыццяў, да прачытання іншых твораў... Зрэшты, узор “адкрытасці” дае нам сам пісьменнік А. Федарэнка. 30-ы раздзел “Шчарбатага талера” так і называецца: “Апошні, у якім, аднак, нічога яшчэ не канчаецца”. Паставіўшы, здавалася б, усе кропкі над “і”, пісьменнік заканчвае свае творы, вобразна кажучы, шмацкроп’ем. Не толькі “нічога яшчэ не канчаецца”, а наадварот, галоўнае — “сэдуманне”, “сутворчасць” чытача і сапраўдны пошук герояў — яшчэ толькі пачынаецца.

Прыёмаў “адкрытасці” ўрокаў мноства, і ў кожнага яны свае. Мы ж спынімся толькі на такіх важных інструментах у настаўніцкім арсенале, ці, як цяпер кажучы, тэхналогіі, як пытанне і... тэсціраванне. Прапануем **два варыянты “адкрытасці” ўрока**, якія разлічаны:

- на перспектыву наступных урокаў, у тым ліку і ўрокаў мовы;
- на памкненне вучняў да прачытання іншых твораў;
- на працяг дыскусіі, пошуку, даследавання для тых, хто займаецца ў факультатыве, цікавіцца прадметам і валодае творчымі здольнасцямі, творчым патэнцыялам.

Варыянт 1. Пытанні-арыенціры.

➤ Завуч школы, герой апавядання А. Федарэнкі “Рэпетыцыя” Андрэй Адамавіч, разважае:

Дарэчы, ніколі не мог зразумець, чым дзіцячыя творы павінны розніцца ад дарослых. Помню, у восем гадоў прачытаў Гюго “Дзевяноста трэці год”, а ў шаснаццаць — “Віцю Малеева ў школе і дома” — і цікава было! Я думаю, дзеці школьнага ўзросту ўсё разумеюць і ўспрымаюць так, як і дарослыя, проста яны часта, каб не крыўдзіць дарослых, падстройваюцца пад іх, робяць выгляд, што ім цікава, як Іван-дурань збіраецца ратаваць царэўну...

- Ці падзяляеце вы погляд і меркаванне завуча? Сфармулюйце патрабаванні да дзіцячых твораў. Прынясіце на заняткі факультатыва (творчага гуртка, курса на выбар) тую кнігу беларускага дзіцячага пісьменніка, якая найлепш адпавядае вашаму патрабаванню да кніг для дзяцей. Абгрунтуйце сваё меркаванне.

- Дайце сваю ацэнку ўсім сцэнарыям, якія напісалі дзеці, героі

апавядання “Рэпетыцыя”. Зверце яе з ацэнкай Андрэя Адамавіча. Зрабіце выснову, калі ацэнкі не супадуць.

• Якая галоўная думка апавядання і якая роля ў яе выяўленні сцэнарных фрагментаў, напісаных дзецьмі?

• Паспрабуйце ўласныя сілы ў напісанні сцэнарыя для школьнага драмгуртка.

Варыянт 2. Тэсціраванне-арыенцір.

➤ Вы ўжо ведаеце пра ацэнку крытыкамі “Шчарбатага талера” як гімна роднай мове. Письменник уславіў родную мову, зрабіў яе героем, персанажам аповесці. Свой твор ён напісаў багатай і прыгожай мовай. Тым самым письменник дае канкрэтны ўрок стаўлення да роднай мовы. Давайце ж завітаем яшчэ раз на “ўрок” письменніка па аповесці “Афганская шкатулка”.

З наступных варыянтаў адказу выберыце той, які, на вашу думку, адпавядае письменніцкаму. Замест кропак у дужках устаўце не прапанаванае па сэнсе, а менавіта письменніцкае слова. Зрабіце вывад з “урокаў” письменніка.

1. <...> *пакрысе кароткі зімовы дзень.*

- а) канчаўся;
- б) завяршаўся;
- в) канаў.

2. *Малады месяц не чакаў, пакуль сонца схаваетца. Вынырнуў раней часу, застыў на другім баку неба. Так яны і віселі: палова чырвонага сонца на захадзе і бледны, ад уласнай смеласці <...> кружок месяца на ўсходзе.*

- а) разгублены;
- б) жаўтаваты;
- в) няяркі.

3. *Дзівіліся то адзін з аднаго, то назіралі ўніз, на гэтых <...>, з усім маленькіх, калі глядзець на іх зверху, людзей, якія... падзяліліся на дзве каманды і вось носяцца адзін за адным, мітусяцца без толку, без ладу, не баючыся ні марозу, ні ветру...*

- а) неспакойных;
- б) рухавых;
- в) няўрымслівых;
- д) мітуслівых.

4. *Глухі, сіратлівы да гэтага лес напоўніўся вясёлым <...>:*

- а) крывакам;
- б) віскатам;
- в) галёканнем;

- г) гоманам.
5. *І колькі стаяла вёска, столькі ж жыла ў людзях гэтая <...> паміж двума канцамі:*
- а) упартая варожасць;
 - б) дурная варажнеча;
 - в) даўняя нядобразычлівасць.
6. *Музыка зімы, візітная картка зімы — гэтая <...>!*
- а) гукі;
 - б) пошчак;
 - в) трэлі.
7. *Вымуштраваныя варатары-брамнікі кідаюцца на яго [мячык], як <...> на вераб'я, цэлам закрываюць кожны сантыметр варот...*
- а) коршакі;
 - б) каршуны;
 - в) ястрабы.
8. *Вось яны, <...> Цімавай правіннасці:*
- а) вынікі;
 - б) наступствы;
 - в) рэзультаты.
9. *Віцька Швед <...> газету сарваў, скамячыў і кінуў у сметніцу:*
- а) прылюдна;
 - б) пры ўсіх;
 - в) прынародна.
10. *Тыдзень мы ходзім героямі, потым аб'яўляюцца <...> яго і мы... проста не вяртаемся ў адзін цудоўны дзень са школы. Знікаем назаўсёды:*
- а) бандыты;
 - б) супольнікі;
 - в) сябры;
 - г) хаўруснікі.
11. *Барадач ламаў галаву не над тым, як абмяняць свайго <...> на выкуп, а як бы хутчэй... пазбавіцца ад яго:*
- а) “палоннага”;
 - б) “палонніка”;
 - в) “вязня”.
12. *На міг слізганула думка — павярнуцца і ўцячы. Не ўблытваюцца ні ў ва што! Мала яму прыгод было раней! А рукі тым часам не слухаліся гэтых <...> довадаў мозга, а ўжо рабілі сваю работу:*

- а) разумных;
- б) здрадлівых;
- в) подленькіх;
- г) разважлівых.

13. ...Далоні ў яго зрабіліся сінімі, як вымазанья ў <...>. Нарэшце каўнер быў гатовы:

- а) атрамант;
- б) чарніла;
- в) фарбу.

14. Пагадзіцеся, не дужа прыемна жыць пад <...> наглядам:

- а) пастаянным;
- б) штодзённым;
- в) увесьчасным;
- г) прыцэльным.

15. Няўрымсліваму Ціму <...> дзейнічаць:

- а) карцела;
- б) хацелася;
- в) прагнулася;
- г) не цяпелася.

16. Усё было проста, нават будзённа... Але вось жа дзіва! Рэальнасць і будзённасць гэтыя аказаліся нашмат цікавейшымі за ўсе <...>:

- а) прыдумкі;
- б) фантазіі;
- в) мроі;
- г) выдумкі;
- д) летуценні.

17. На ім быў барэльсф салдата, які адной рукой абапіраецца на АКМ, а другой цягнеца да <...>:

- а) васілька;
- б) валошкі.

18. Валіка <...> судакрананне да чужога жыцця:

- а) уразіла;
- б) здзівіла;
- в) ашаломіла;
- г) усхвалявала.

19. І адбылося дзіва! Звычайны белагаловы кірпаты беларускі <...> разгадаў-такі тайну пятнаццацігадовай даўнасці!

- а) хлопчык;
- б) падлетак;
- в) хлапчучок;

г) падшыванец.

20. *Не толькі надвор'е, а і іншыя абставіны <...> доктару Пратасевічу і яго зяцю:*

а) дапамагалі;

б) спрыялі;

в) садзейнічалі.

21. *...І хай гаспадар сам потым адказвае, дзе яго інструмент <...>:*

а) быў;

б) аказаўся;

в) гасцяваў.

22. *Цесць з зяцем прайшлі па самым крутым абрыве і нават не заўважылі; проста цуда нейкае, проста <...>, што не назвальваліся ўніз:*

а) пашанцавала;

б) пашэнціла;

в) падфарціла;

г) пашчасціла.

23. *“Адкуль ведаеш?” — з зайздрасцю (знайшоў чаму зайздросіць) да такой яе <...> спытай Цім:*

а) кампетэнцыі;

б) дасведчанасці;

в) эрудыцыі.

24. *І верыць, што і ў герояў аповесці, і ў нас з вамі ўсё будзе добра. Усе іхнія і нашыя мары рана ці позна абавязкова <...>:*

а) спраўдзяцца;

б) здзейсняцца;

в) збудуцца.

Адказы:

1 — в; 2 — а; 3 — в; 4 — г; 5 — б; 6 — б; 7 — а; 8 — б; 9 — а; 10 — г; 11 — в; 12 — в; 13 — а; 14 — в; 15 — в; 16 — б; 17 — б; 18 — а; 19 — в; 20 — б; 21 — в; 22 — б; 23 — в; 24 — а.

Заўвага. На пасяджэнні гуртка можа ўзнікнуць сітуацыя, што вучні заўпарыцца і не прымуць варыянт пісьменніка ці нават прапануюць свой. Ад настаўніка запатрабуюцца прафесіяналізм і далікатнасць. З дапамогай слоўнікаў, доказна трэба давесці, што, да прыкладу, кантэкст вымагае (тэст № 22) менавіта слова “пашэнціла”, а не “пашчасціла” ці “пашанцавала”. Толькі праз адно гэта слова ў такой моўнай сітуацыі пісьменнік выявіў свае адносіны да герояў. Яны — пагардлівыя. У слове відавочна сатырычнае адценне. Галоўнае для настаўніка — не паўтараць сумны вопыт героя апавядання

“Рэпетыцыя”. Андрэй Адамавіч “кіраваў” дзецьмі так, што яны не ўздымаліся да лепшага, не ўдасканалівалі сябе, а наадварот, каб дагадзіць настаўніку, страчвалі лепшае, што ўжо набылі самі, і каціліся да прымітыву і спрашчэння.

Тэксты твораў А. Федарэнкі даюць магчымасць настаўнікам, назіраючы за мовай пісьменніка, выходзіць у вучняў чуйнасць да беларускага слова, каб у выніку ў іх з’явілася жаданне авалодаць моўнымі скарбамі.

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год

© PDF: Камунікат.org, 2011 год

ЗМ ЕСТ

Пра аўтара

I. З верай у чалавека

Лесвіца Жыцця і Галгофа Сотнікава. *Урок-блок на аповесці Васіля Быкава «Сотнікаў».* 10 клас

Настаўнік — соль зямлі, або Подзвіг апосталаў духу.

Урок пазакласнага чытання на аповесці Васіля Быкава «Абеліск». 8 клас.

З верай у чалавека. *Жанрава-тэматычна-выяўленчыя адметнасці твораў Васіля Быкава 1990-х гг. Факультатывыя заняткі ў старшых класах*

II. Каб не перарваўся ланцужок логікі

Фантастычнае і рэальнае ў кнізе Раісы Баравіковай «Казкі астранаўта». *Аналіз і пераказ*

Мы ў адказе за тых, каго прыручылі

«Любоў адкрывае скарбы, абсягі новых зямель...»

У чым драма доктара Савіча?

«А як ачысціць муць?»

Пазакласная праца паводле кнігі «Казкі астранаўта»

Урок-разгадка «У простаі рэчы — пабачыць галоўнае».

Урок пазакласнага чытання на казках «Гальштучнікі» «Стужка ордэнская». 6 клас

Мы хочам зразумець галактык мову... *Аналіз аповесці-казкі Раісы Баравіковай «Лён-Лянок, або Кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка».*

Фантастыка як прадчуванне рэальнасці

«Куды не трапяць беларусы!» (Я. Колас)

Урок-дэбаты на аповесці-казцы Раісы Баравіковай «Лён-Лянок, або Кампакт-дыск ад зялёнага Дрэйка» 8 клас

III. Платонаўскі эйдас 5

Цуды можна разумець толькі сэрцам. *Урок пазакласнага чытання на аповесці А. Федарэнкі «Шчарбаты талер»* 6 клас

Крокі-этапы падрыхтоўкі да ўрока на аповесці «Шчарбаты талер»

Тэхналагічныя карты

Урок-адкрыццё «Скарбы зямныя і скарбы духоўныя ў аповесці А. Федарэнкі «Шчарбаты талер». *План-канспект.*

«Двубой» рамантыкаў і скептыкаў

Пазакласная праца паводле аповесці «Шчарбаты талер»

«Падрыхтоўка да ўрока пазакласнага чытання на аповесці А. Федарэнкі

«Афганская шкатулка» 8 клас

Тэставыя заданні

«Нібы нейкі сігнал паступае, нейкі званочак звініць...» *Урок-даследаванне на аповесці «Афганская шкатулка»*

Пасляслоўе да ўрока. Тэсціраванне